अमरकोषपंजिका पदचंद्रिका

३।८

रायमुकुटी
७३५५

पदचन्द्रिका-अमरकोसकाटीका

रायमुकुटाख्यटीका मरनीका

[redacted]

एवं ग्रन्थसंख्या प्र ३४५०
द्वि ६०००
तृ २२५०

११७३०

बस्ता ६

श्रीगणेशाय नमः ॥ विशेष्येत्यादि । वक्ष्यमाणे तु सामान्ये सामान्यकांडे विशेष्यनिघ्नादिभिः पंचभिर्वर्गा वक्ष्यंते न त्वनेका
: किंतु वर्गाः पूर्वोक्तस्वर्गादिवर्गाः संश्रय आश्रयो येषां तादृशाः । तथा हि विशेष्यनिघ्नाः विशेष्याधीनाः सुकृत्यादयो देवासु
रमनुष्येषु वा विशेषणतया संबध्यंते । संकीर्णाः परस्परं वा विजातीयाः कर्मपारायणादयः । तद्वा पारतया नानार्था नाकाद
यो वाचकत्वेन । आङादीन्यव्ययानि अवध्यवधिमदादिभावद्योतकतया । लिंगादिसंग्रहाश्च स्त्रियामीदूद्विरामैका
जित्यादि तत्र हि लिंगप्रतिपादकतया । आदिशब्दान्नामसंग्रहः लंकाशेफालिकेत्यादि तदनु तत्पूरणार्थतया तैर्वै
व संबध्यंते । एतदेव साधारणत्वात् सामान्यकांडे सामान्यस्य विशेषाश्रयात् प्रायेणैकशब्दस्य रूपादिभेदेनैव लिंग
निर्णयः सोऽत्रापि रूपभेदादेवेति भ्रमनिरासार्थमुपायमाह स्त्रीत्यादि यादृशैः स्त्रीदारकलत्रादिरूपैः पदैर्यद्विशेष्यं १
स्त्रीदारादिरूपं प्रक्रांतं तस्य भेदका विशेषणीभूता गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा सुस्त्यादृग्लिंगवचनाः स्युर्भव
ति । तत्र गुणशब्दो यथा सुकृतिनी भार्या सुकृतिनो दाराः सुकृति कलत्रमिति । द्रव्यशब्दो यथा दंडिनी स्त्री दंडिनो दाराः
दंडि कलत्रं । एवं क्रियाशब्दः पाविका स्त्री पावका दाराः पावकं कलत्रमिति ॥ सुकृतीति सुकृतं पुण्ययोगादि निमनु
तो सुकृती पुण्यवान् धनगोलक्ष्मीति यत् धन्यः । त्रीणि भाग्यसंपन्नस्य । मेति महत्यलक्ष्मीका ऽभिलाषोऽस्य महेच्छः
महान् आशयो मनोऽस्य । आशयः स्यादभिप्राये मानसाधारयोरपीति मेदिनिः ॥ विषयमहत्त्वेनेच्छा भवतीति महत्त्वं ।

प्रादौ खंडित

णां यमण्एडीपूनुं डिकेरी। स्कंधं मुखं तदेकदेशत्वादोपितुं डं ततः प्रशंसार्थे कानितुं डके ओपम्यात्तदीर्नेगठाति कर्मण्यणि
तुंडकेरीति पाठ इत्यन्ये। स्कंधं पलमस्या रक्तफलो अजादिपाठात्पाके त्वादिना नङीष्। विंबं विंबिका फलं तत्सादृश्यं कारा
पति एवं तादवूङीष्कम्। पिइते विंबिका। पीलोरिव पर्णमस्याः पीलुपर्णी। बलारिते लाकुबेरख्यातायाः॥ बर्बेति बर्बरउ
रापि बर्बरा। कुटिल ह्रस्व केशाकारतंतुमयत्वात् केशिरात्सृणोत्साद्वृणोति अवूङीष् कवरी। तुंजातिह्निनास्ति अवूङी
ष्। पेक्कादितुंगी। खरं तीक्ष्णं पुष्पमस्याः खरपुष्पा। अजश्रृंगास्तत्स्यैवं गंधोस्यास्तत्तः कनुः अजगंधिका॥ पेव ववरी
शाकस्य॥ एलेति एलाया इव पर्णमस्याः एलापर्णी। सुवहा रास्ता वोतकः॥ युतः संयुक्तो रसो स्याः युक्तरसा। वकुकंटकवत्
वकुफलायाः एलाबलीति ख्यातायाः॥ वेनि वांगं दंत पटुलभीर यानि बांगेरीति ख्यामी। चुक्रं तेयपर्यंते डनयान्त जंड्वे त्वादि
नानि पानि तं चुक्रं तनू प्रातिकृतिकृत्वात् वकं तिसृण्यंत पनेन वक्रमंब्लरसः। वकरते नाजेंडोति साधुः तद्योगाचुक्रिका वं
तशठा वष्ठावोक्ता। अंब्लेन रसेन लुनात यरुचिं। पृषोदरादिः अम्लं रसरानि अम्ललोणी निडीकादयस्ले भके नाह्नी
नी अम्ललोना। ततः कानि ने सृतोणले वा अम्ललोणिका॥ पेव अामरुलीति ख्यातस्य॥ सेतिसहस्रं नेधितुं शीलमस्या
लिनिः सहस्रवेधा एवं शतवेधी। चुक्रं उक्तः तद्योगादचिबुकः। नमनशीलत्वानूवेतसरववेतसः ततः कमेधारये डम्लवे
तसः। वलार्ययम्लवेतसस्य चुक्रस्यते के॥ रोतिः पंजालि स्व पपत्र त्वा नमस्कार वंजकत्वादंजलेर्नमस्कार शीलेव नमस्कारी

ोडेषु गुच्छेषु क्रमुकाग्रं डोंतरा पर्वतं करोत्पालि वा गांड काली । सामान्यं गान्यस्याः शाकं घ्रात्वि: सम[illegible] तनोपाति यासमंगा । स्व
दिरकंटकः । खदिरएव सूक्ष्मपत्रः खदिरी । वक्षारिखदिरशाकस्य नवलज्जालुशाकस्य रभसे नैव वराहाक्रांता लज्जालुः सम
गाजलकारिकेति खदिरिकापासंकोचयनीलज्जालुः रितिलज्जालुशाकभेदेन पठितं तत्वानू ॥ जीवतिजीवं त्वेनपाजी
वंति करणे ल्युष्टटी जीवनी । एवं करणे हलश्चेति घञ् जीवयतीति एवंतदा विवाजीवा । जीवनार्यादिनाप्राकृ क्रीतीयक
69 जीवनीया । मन्यंत साधुत्वेन भांजनाः फलिपा[illegible]दि मनीत्यादिना ठः धर्म्मातादेशः मधः उक्तावेयं मधुस्रवति मधु
स्रवेति पाठ इत्यन्ये । पंचयवनालप्रख्यापीतकाविसूक्ष्मलतायां जीवनीति ख्यातायाः ॥ कूर्चेति कूर्चः श्मश्रुकदाकारं शी
र्षमस्य कूर्चते श्लाघ्यत इति घात्रि कूर्चवच्छीर्षमस्य ऊर्द्ध्वभागस्योपधने श्लाघ्यत्वाद्वा कूर्चशीर्ष । मधुरएव मधुरकः
शृंगाकारत्वात् शृंगः । ह्रस्वान्यंगान्यस्य ह्रस्वांगः स्याद्ध्रस्वांगो मधुरको मधुरश्चिरजीवक इति रभसः । जीवयतीति
जीवकः पंचाए वर्गीतिर्गतजीवकस्य ॥ कीतिकिरातदेशजत्वान्न किरातः सर्वासेतानि तोयिति किरातनिक्तः । ह्रस्वत्वान्ति
क्तात्वाच्च भुवोनि वहु वभूानि वः । अनार्याः किरातः तेषां प्रियत्वात्तेषामेवायं तिक्तरसत्वाति[illegible] क्तोऽनार्यतिक्तः विराति
क्तोप्य । किरातविरात्रिक्तमच्यभूनि वहिमकावपीति रभसान् । वीरोणविराइत इतिख्या[illegible]नस्य ॥ अथेति सप्तवो[illegible] का
मलापद्देदत्वात् विमाला । शातसुखेलाति शातला । भूरयः फेनाहिंडीराज्ञयस्याः भूरिफेना । कथाति हि नस्तिदोर्गंध्यं

69

छागंधेति मितिपाठांतरमिति स्वामी। छगलस्येवान्त्रावयवास्य यस्याः छगलान्त्री छगलस्येवान्त्रं मूलमस्याः छगलान्त्री
तिवपाठ इति सुभूतिः। आवेगी वृष्यत्वेनावेगयोगादर्थे आयाति। अपि छगलान्त्री आवेगीति नामत्रयमिति सुभूत्यादयः
छागे तु छगलश्छागी वृद्धदारकयोः स्त्रियामित्यनेकार्थकोषः। वृद्धस्त्वविरमपि दारयति ननु करोतीति राप्रं तादृग् वृद्धदा
रकोऽस्मा ऽस्माद्वा वृद्धं वृद्धत्वं दारयति वा वृद्धदारकः जुंगोऽजंत्रीति पाठान् जुंग जुंगाति वर्जयति दोषान् जुंगः जुंगयते आम
ज्वरत्पजते वा जुंगि वर्जने ऽवू जुंगः। ५ वृद्धदारकस्य। व्रतति आनि पवित्रत्वेन ब्रह्मणः इयं ब्राह्मी आणि ब्राह्मोऽजाता। वधु
हिलोपः। मत्स्याक्षितुल्यपुष्पत्वात् मत्स्याक्षी। वयःस्थियौवनेन तिष्ठत्यनया वृद्धत्वं यस्यः वयःस्था। सोमेन यागार्थमुपाद्रीयते
सोमवल्लरी सोमस्य इत पर्याय वल्लरी सोमवल्लरी वातेनेंदुवल्लरी शशपृष्ठस्पार्थपरत्वात् सोमलते त्याय पिभवति सोमवल्ल
रिरित्यपि पाठः। चत्वारि सोमलतायाः।। ब्राह्मीत्याकस्योति काविग्नु।। पद्विनि पट्टानि तिः छिद्राणि पर्णो यस्याः पटोली
ली। हिमवतो जाता हैमवती। स्वर्णमिव पीतत्वात् क्षीरमस्याः स्वर्णक्षीरि गौरादिः। हिमपुत्रो तानि स्थानयोगात् हि
वती शरादीनां वेति दीर्घः। हैमवर्णपयस्त्वस्या हिमवद्भूमिसंभवा। सानागार्जि द्विकोकारा तन्मूलं वाणि ज्ञेत्र धमिति
वारि स्वर्णक्षीर्याः।। हेति लोमसत्वात् ह्यपुष्ठ लुम्पपत्रत्वेन ह्यपुष्ठी। कंवाजदे शंभवाकांवाजी। माषस्येव पर्णमस्याः
माषपर्णी। सहामुद्गपर्णीसिवमहत्नीमहासहा।। चत्वारि माषपर्ण्याः। तुंडीति तुंडिकान् वत् मतइरयाति प्रेरयति भक्षण

तालताजातिरोषधिः तस्यामेव केवलायां विवक्षितायामोषधिशब्दप्रयोगः। यदा तु तस्या रोग एव प्रतीकारकारणं
वक्ष्यते न जातिः तदा तज्जातौ व्यक्तिविवक्षायामोषधेरजातावपि त्वौषधशब्दप्रयोगः। न केवलमजातावौषधिर
औषधशब्दो वाच्या अप्यद्यापि न तु कार्यकारित्वेन तैलत्रिफलाकल्कादिकमप्यौषधमिति सर्वशब्दार्थः। औषधाद्यनि
कुलाद्भुतं वचनेन एकवचनाद्यपि औषधिर्भवत्येव। शाकेति नाडीवादीनां पत्रपुष्पादि शाकाख्यं कपदवाच्यं शाकानि भो ग
य मनेनेति शाकं करणे घञ् रूपाणि दृष्ट्यादिकं न तु करोति कृदाधारार्थे कालिभ्यः कइति वक्तुं लवबनाद्दतामिव्याप्ते स घु
स्वरसूत्रे मासः आदिना फलनालाग्रमूलादिग्रहः। पत्राणि वादेः पुष्पाणि तिन्तिडिकाविदारादेः यदाहुः मूलपत्रकरीराग्र ग
लेकांडाधिरूढकं। त्वक्पुष्पं कवकं चैव शाकं दशविधं स्मृतमिति तत्र मूलं मूलकादेः करीरं वंशादेः कु रं अग्रं वेत्रादेः फ फः
कुष्मांडादेः कवकं छत्रिका॥ तेति तंडुलाकृतिबीजं तंडुलः तज्जनकत्वेन तस्मै हितं नाम्नि त्वर्थे प्राक्क्रीतात्छः तंडुलीयः सुदि शं
इति प्रसिद्धः॥ मारिषः शाकभेदः क्षुद्रपत्रकांडत्वात् अल्पत्वात् सोमारिषश्चेति अल्पमारिषः। द्वे क्षुद्रमारिष इति ख्यात
स्य॥ वीति विगतं शल्यं शल्यकृतपीडनमनया विशल्या॥ शिखावारो हेतुना शिखा कृतसंतापोल्कस्पते ऽग्निशिखा शिखा अग्नि
शिखा तिंडुकाकारपत्रत्वात् विटपाग्निशिखा मतेति वैद्यकं विशल्यानंताफालिनीयष्टिकाः। शक्रोऽर्जुनतरुः तत्पुष्पमिव
घमस्याः शक्रपुष्पी। पंचाग्निशिखायाः॥ स्यादिति। अच्छस्य भल्लूकस्येव गंधोऽस्याः। अक्षगंधा सम गानि इत्यर्थः वानु नं न

कर्षत्ति स्याम एव कर्कधुर्वदरी लः कर्कधुर्वदरी कषा। पंचयाष्ठी सजायाः सप्तलेति नाम्ना ख्याता याः। वमे थ्यासस्ये त्यन्ये॥ वानि
वायसान् कालयति भक्षत्वात् निवासयति कर्मण्यण्। लिप्पृषोदरादिः। वायसबन्धनवलीपनेवावायसोली। स्वादुर्मध्केरोऽ
सोऽस्याः स्वादुरसा। वयःस्थायाः स्वामीनु कयस्थे नाम्निकाविज्ञानेऽवृ कयस्तां स्मिं स्तिष्ठतीति कः। कयस्थाः तद द्दघमेव त्री
णिकाकोल्पाः॥ अपोति मं कानिमकिं मंडुनेपिंजादित्वाद्दूलच् वा कुले कादनुषंगलोपश्च स्वार्थे कनि मकूलकः। पृषोदरा
दित्वादुकारे मुकूलक इत्यपि पाठः॥ निभृश्रां स्कुम्नाति निःश्लाघयति मूलं स्कंभि: सौत्रो धातुः। ततोऽडचि पृषोदरादिः। निकुं
भः। निपतः कुंभोऽस्य मोचनात्त्रि कुंभ इत्यन्यो। दंतानां तत्र दीप्यं तेन यादंतीति स्वामी। दंतानूदीपयतीति प्रातिपादिकादि
त्यंतादाचिडोऽपि स्वार्थे कनि वा दंतिका। अत्यकुम्ने रेपुन्ता। उदुंबरवन्नू पर्णमस्याः उदुंबरपर्णी। ये वदंतानन्मूलस्येत्यन्या
अजेति। अजस्येव मोदो गंधोऽस्याः अजवदामोदोऽस्याः इति पृषोदरादिर्वा। अजमोदा। उग्रगंधोऽस्याः। इभातीति इभीग्रं प
यवाद्यच् दर्भः। ब्रह्मासृष्टा ब्रह्मतप्येवादर्भो ग्रंथकोऽस्याः। अत्र तद्धीजामाभगणे यानो ग्रंथनासभवानूद्यात्रि ब्रह्मणोद
र्भोऽस्याः ब्रह्मदर्भा। येभति मिश्रीभवति। आविपव: दृष्टो यवो यवानी इंद्रवरुणेत्यादिना ङीषानुक्। यावकोपवानी तय यानिका
इ स्वार्थे कन्। यवकत्वात् नियतज्ञा साग्निमांद्यम्। पृषोदरादिः। स्वार्थे कनि यमानिका समकारेति स्वामी। द्विविधा यवानी एकास्ते त्र
यवानी अजमो देति ख्याता। अपरा वनयवानीय लौया विरोधेणेति काश्चिन्न दयेद्दं द्वेवेति सूभूति॥ मूलेति पौष्कर

मूलं द्रव्यत्वयः पुष्करमुक्तं पुष्करवर्णं बाह्लिकं ख्यातं सुगंधि द्रव्यं पद्मगंधि द्रव्यं वानु पुष्करमिव पुष्करं । कश्मीरे भवं
काश्मीरं । पद्मपत्रमिव पत्रमस्य पद्मपत्रं स्वामी तु पद्मपर्णमित्येव पठति । पौष्करं इत्यन्तेस्त्वदवयवि न्यपि पुष्करादय
। त्री लिङ्गि पुष्करमूलस्य ॥ अव्येति अव्ययं पोत्का अप पर्यवरति प्राप्नोति दुर्गभू ज्ञानत्वेन दुष्प्रापत्वानु वरानु प्राप्नोति नोऽनि
क्रान्ता वाऽनिवरा पद्माभा पद्मने भेषजत्वेन त्रायते वा पद्मा । वरति भक्षयति रोगं वा रयाति गमनं निरोधकरोति वा तु लक
तु शाकादिभ्योऽटनूद्वृद्धिः वारटी । पद्मामिव वरति [illegible] प्रवरति गुपमानेऽणिनिः वायकत्वेन पद्मश्री ७१
वृं वारितु व्याप्नोति शीलमस्या वा पद्मवारिणी । पं वत्तन्नरापथ्यभ वाधाः पद्मवारिणीति ख्यातायाः ॥ केति कंपिल्ल देशे भवः कां
पिल्लः कंपेरिल्लच्प्रत्ययेन कंपिल्ल इति तु रूढः । कं जलं श्लेष्मा प्रत्ययानु पीलइ पति प्राप्ति इयति पीलं प्राप्तिरिभ कपूर्वो द्वि
गुपधकः कपीलः साकाररूप कांपिल्य शब्दो राणप्रत्ययान्ता वितिवामनः वुञ्छणेत्यादिना संकाशादिलक्षणेण्य प्रस
ये कांपिल्यो वुत्यादित इति व्यासः । सूक्ष्मपत्रत्वानु कर्कशः । रोगापनयने ह्लादनाच्चंद्रः । अस्य चूर्णं सिंदूरवर्द्दकाम्पि
तिरंकांगः । व्रतणतरोचनेभाति रोचनी कर्कशरिल्पुटः स्वामी तु रेचनीति पठति । पं चवणिग्वे परख्यातायाः मुंडरोचना
॥ प्रेति प्रकर्षेत्यापुमांसे नालयति सुरभयति गलगंधेतेंतानु कर्मण्यणेत्यसं योगां नलोपः मकारस्य परसवर्णत्वेनन
कारः डलयोरेकत्वेन प्रपुन्नाडो द्विनकारः प्रपुनाति प्रपुनात्रीति वा प्रपुनाड इत्येकनकार इत्यन्ये । एड वत्समेघवत्तु फलद्वारण

गजानि शब्दायते ऽवृष्टगजः सेघाकृतित्वादेड ऽल्पते शब्दायते ऽसावेति वा । दद्रुं हंति अमनुष्ये निटकि दद्रुघ्नः क्षुभ्रा
दित्वात्स्वाभावः । चक्राकारत्वाच्चक्रं दद्रुमर्दयतीति चक्रमर्दकः । पद्मगजविंदुः तत्रास्योपयोगात् तटटीति व्याप्नोति शर
पुंजमानुष्टिमेव विलपान् पद्मसट मनुगच्छतीति वा पद्माटः । उरणाख्यमेषस्यपया=पाख्यानामानि तत्रामायामित्यर्थः उरणा
क्षितुल्यपुष्पत्वान् उरणाख्य इति स्वाम्यादिः पट्टएलावीति ख्यातस्य । पेतिपलातिरह्याति पोगात् पिपार्ङ्धातुत्वाचाक्रु
लकान् पलेरांडुः पलांडुः शोभनं कंदमूलमस्य कप्रसुकंदकः । द्वि पलांडोः ॥ लेतिहरितेश्यामेतत्र पलांडौ लतया अर्क्यं
ते स्तूयते घनूलतार्कः । दुर्दुष्टोडुमोऽपवित्रत्वान् दुद्रुमः द्वे हरितवर्णपलांडोः ॥ अथानिवह्रुरोगहरत्वान् महौषधं । अम्ल
निरोगं अशोर्लमेतिउलनउद्दे लौदे शब्ये लशुनं तालव्यमध्यं क्राशाक्रुशाविनाशालेशालशुनअम्लोसुरीनांशवद्रस
ष्याविवेकात् । गृं जाति कुत्सिते शब्दायते गृंजयति कुत्सितशब्दं जनयातिगृं ऽपते कुत्सितं शब्दे नेवाकर्मण्यल्युट् गृजनाति गृ
जीत्यादिशब्दार्थः नं घादित्वात् ल्युः गृंजनः । आरिष्टउक्तः । महन्कंदंमूलमस्य महाकंदः । रसेन वर्णेन रसेनैकेनोनः पंच ल
रसत्वात् कानिरसोनकः । बहुरसोनस्य ॥ पुनरितिपुनरमीक्ष्णं नवातस्याम्लेदेति पुनरुत्पन्नः सुपूसुपेतिसमासः क्षुभ्रादि
त्वान् णत्वाभावः पुनर्नवा ॥ शोथं हंति पूर्ववद्दकुडीपोशोथघ्नी । द्व पुनर्नवायाः ॥ वीतिविनुत्रमुक्तौ । सुष्टु निषदनं स्वापो ऽस्मा
नू सुनिषण्णकं । द्व सुरुसुनीति ख्यातायाः ॥ स्यादित्यादिनिराकर्तुं वातं शनिलत्रे नौ नाम द्वयनैकं नाम यपाहू धवनतरिः शा

पर्णी शीतलवातक इति स्यर्थवा अपराजिता इतीतलवादकोगिरिकर्णिकाचेति स्वामी। अशनपर्णीति सर्वधरः शण
पर्णीति स्वामी। न केनापि पराजिता ऽपराजिता। असनस्येव पर्णमस्याः पाककर्णीति ङीष्। अशनपर्णी। बल्वार्थं शनप
र्याः। येति पारावतांघ्रिरिव मूलमस्याः पारावतांघ्रिः। साहि वर्षासु खीवं। कटसाध्नु ण्योति कटे वर्षावरणयोः अथ कटो
वेष्टः तं भजते ऽस्यमो पीलिडः जोयादिः कटभी। पारापालिके पी ऽध्वजादित्वाघनदूवं वापि रायाः। अग्न्याभपुष्प लानेजी
तिष्यती। लतांता। पत्रसानि अस्याः॥ वेति वर्षासु कुवार्षिके। रोगानु त्रातुं शक्ता। वानरी त्रायमाणा। अग्रा [illegible] सनेपद १२
नित्यत्वान् रोगान् त्रायंती। भद्रयति भाद्रिका। बले भाद्रिका बलभाद्रिका। बलादि त्रायमाणा रख्या गणि कुट्ट्यस्या। वीतिवि
ष्व कुसेनस्याविष्वोः प्रियत्वानु विष्वक्सेनप्रिया। गर्धति हि नास्ति रागं गृह्णाति सा यां इति गृष्टिः। धृष्टिरिति च पाठः। अ
यगृष्टिः सकृत्सुता गावी नद्वयोः स्त्रियां। धृष्टिः स्त्री वर्षणे स्पर्द्धा। विष्णुक्रांता सुनाकि रावेति मेदिनिः। वराहजं घा
क्रांति पत्रयोगात् स्पात्स्त्राध्वाणि वाराही वराहस्य प्रिया विष्णुप्रियत्वाद्वा। वदतीति पुनः पुनः प्ररोहजननात् वदरक्षोप्ये ऽत्वू
वद मूलं तड्ढातिः प्रोतदृति केवदरा। व वारि वराहक्रांता याः वामारालुभाति रव्यातस्रोति सुभूति। मेति मकवतमंडा
न केशादि रजनेन निमार्कि मंडने पृथमेद्रादिः मार्कवः। ड्ववनु केशरंजीकरणान् भृंगवद्वराजते भृंगराजो ऽदंतः। स्या
मार्कराभृंगराजो भृंगराज सुजागरइति रभसान्। यत्र अर्के भृंगराजो ऽदंतः। पमासमेकं प्रातिवेति वृत्तोदिने दिने भृं

गराजः समुत्थामिति वैद्यकात् सौ तोषि । द्वि भृंगराजस्य ॥ कोतिकाकं सर्वेति फलाशने काकधारणात् मां विधारणोऽस्थाय पुष्पने
पुकर्मण्यण् ङीप् । काकमाची काकवन्माति वर्णेन सं पृच्यत इति वा ॥ अत एव वायसयोगात् सोऽस्त्या यापि वायसी । द्वे काकमाच्या
ः कांडयाऽइति ख्यातायाः । शोतिश्रितं पुष्पमस्याः सदवु कोडेत्यादिना ऽज्जादिपाठाद्दाप् शतपुष्पा । छत्राकारत्वात् पुष्पं छत्रं
सं वहं छत्रमस्याः सितछत्रा । पुष्पे छत्रमिति क्रांता ऽतिछत्रा । मधुरा मिसी ऽतन्तो । अवाक् विपुष्पमस्याः पाककर्णे निङ्श्च अवा
क्पुष्पी । कारेः शिल्पिनदृयं कारवी । सप्तसुलुं ये ति ख्यातायाः ॥ सोति वात कृतांगसं कोवे सरा तितिवि नि वर्त्तते ऽङ्गमनयावकु
लमन्यत्रापीति पुत्रुसरणा । त्रुटिसरणीत्यपि सरणपां कटंकिलिंजाकारं पर्वणि विभक्तिसंज्ञायो म्हे हृद्दृ जीत्यादिना खवु
करंभरा । कध्यते सिध्यते घञर्थे कः कटं रेदस्त दृष्यत्वाद्विभक्तिपुष्पाणि पूर्वेण तु रत्वाद्वि वा । वलावलप्रदात्सासु मुख्या राज
वलापृषोदरादित्वेशज्ञदंतादिः । अत एव भद्रं कल्याणकरं वलमस्या भद्रवला । पंचांधभादालियाइति ख्यातायाः ॥ उ
नीतिजायते ऽरोगप मनयाज्ञनि घासिभ्यामिएज्जनिघ्योश्चेति हृद्धाभावः श्राद्ध काराादिति ङीषि जनी जनिश्चेति स्वा
मी । जननसत्कादयश्चेत्युकन् तकारश्चांतादेशः जतुके निपुरुषोऽनमः । जनुरथा तूनुसंज्ञायां कनि जनुका वा । रजनीऽतनी
जंतुकरोति जतुकृत् क्विप् । वक्रं दद्रु वर्त्तयति वक्रवात्तिर्णाश्यादित्वात् णिनिः यस्मिन्नोऽल्पान्तवक्रमिव वर्त्तितुं शीलमस्या
इति वा । सुगंधित्वात् संस्पृक् स्पृश्यते कर्मणि क्विप् असंस्पर्शी । सहजनीत्यपि वैद्यकख्यात सुगंधिद्रव्यस्य ॥ अयोति शाये

...सादयति दोषान् शटातिविसरानगंधे स्यात्‌ अविगैः शादिर्वा शटरुजा विशरणगसवशादनेषु अवशटीसङि
तस्यानुकरणात्‌ घटी मूर्द्धमादिरिति स्वामी। गंधयतिगंधं अवगंधं गंधयोगाद्वा गंधं मूलमस्यां गंधमूली। घट्व
रुवोग्रवयाऽस्याः कपिघट्टग्रंथिका। सोरभाधानेन कं सुखं भवति आप्रेगानिरवाजेपिंजादिष्वकरालवावेष्ट्ररःश
कं धादिवान्‌ परस्मृपलेकर्द्दरोदीर्घमध्योकृस्वमध्यश्च। सनुपलाशश्याकः। पवशधाः॥ कोतिकारेणनिश्च यनवेष्ट
तिवालयातिकारवेष्ट्र: कस्यसुखस्यारागमनं तवेष्ट्र यति वेष्ट्रवलनेकर्मत्ति वा। साहितिहृ शानुसुरतागमंनिर 13
स्यातिकटिलांतिकाटिष्ट्र: कटत्याद्व लोभितिवेतितु मृषादशादिवान्‌ द्विलत्वमितिस्वामी कानिकाटिल्लकः वाकुल
कान्‌ कटेरिष्ट्रेदत्यन्प। शवगतोतालव्यादिः अवकुसुशाविसुपाधायसवें त्वमितिसुभूतिः सवतिप्रेश्यतिदोष
निति अविघत्वेडीषि सुषवीतिस्वामी। त्रीणि करेला इतिख्यानलनाम्नः॥ अयेति कालयतिसत्त्वावतिसहती
भवति इगुपधलात्‌ के कानि कुलकं। पाटयतिदोषान्‌ पटरंतर्भावितण्यर्थात्‌ कपिगाडिगंडिकटिपटिभ्य ओलच्‌
पटोलः। तिक्तएवतिक्तकः। पाटयतिदोषान्‌ फालिपाहि नाम्नि जनामनुः पटादेशश्च पटुः॥ वलाष्टिपटोलाइतिख्यातस्य
कुष्मातिकोरूष्मणाः अनितिप्राणितिकर्मतान्‌ डः नेरुतोकृस्वेकानि कुष्मांडकः कुत्सितकुष्मांडे षु बीजं वस्यापि
तकारित्वात्‌ कूष्मांडादीर्घोकारवानितितुस्वामी। कर्कवर्णमियर्त्ति वाकुलकान्‌ रूवामाजिमीतुणिकार्कारूः

द्वे कूष्मांडस्य इर्वेति पूर्ववदत्रैर्घोपक इत्यर्थे इति श्रीवरस्वामी तुर्यस्वरादिरीर्वारुः कर्कट्यापल्यनेबुधैरिति शाब्दिकाः ईर्वा
रुद्रूस्वादिः स्त्रियां पुंसि च + ऊर्वारुः रलयोरेकत्वस्मृतेरालुश्च ह्रस्वादिरयं इर्वाबीजं प्रबलत्वस्पनेइरोर्वीयस्यारु + उ
मन्तोधुस्तकारिर्वारुः कर्कटिः स्यादिति पुंस्कोडे रत्नकोषात्रूने रुतेइकारस्यात्वे गर्वारुरिति वा एकं कर्कवर्णमटति प्रा
प्राति श्राकं धाादिः ङीषि कर्कटी द्वे कर्कट्याः ॥ इक्ष्वेति इक्ष्कमकानि प्राप्नोति मित्रघादित्वात् कुः = पनश्चात्वं वक्रुवा पाजिमी
धुणि वा इक्ष्वाकुः = अपेहि इक्ष्वुक्षेत्रे प्रायेण भवति इक्ष्कुं च वक्ष्यति स्त्रिलिंगोयं इक्ष्वाकुः कटुतुंबाख्या सूर्यवंशे नृपे पुमा
निति मेदिन्यादेः ॥ तुंबत्यर्दयति रुग्विं तुबि = अर्दने इः क्रोहकारादिति ङीषु कटुत्वलक्षणवासौ तुंबी चेति कटुतुंबी । द्वे निका
लाबुाः ॥ विति तुंबेरवृङी प्रतुंबी = एला बुस्तकपिंडफलानि विस्कं वीमहाफलातुंबातुवर्तुलालाबूर्निस्त्र तूर्णातुली बुके
ति वा व स्पाति: अलनूस्कं बुकः प्रोक्त इति वंडः ॥ शिवा विषाणेतुं बोस्त्रि निसुभक्ततोत्रेः तुंवापित्रलेपि नलं च नेनमज्जानि =स्री
लाबूः नत्रिलंबेर्नलोपश्चेति ऊप्रत्ययः पाणिनेनलोपश्चणिलानवृद्धिः = एलाबूः ॥ द्वे अलाबूः ॥ चित्रेति चित्राक्ता वकुरेखावु
तालाख्व्वि त्रा ॥ गवाक्षस्तुल्याकारत्वात् गां भुवमक्षणोति व्याप्नोति वा = पक्षूव्याप्तौ कर्मण्यण् गवाक्षी ॥ गाम्भुवंडुवपति = पर्दय
ति डुवि = अर्दने ड एगोडुंबा ॥ = तीणिवांगी निर्व्यान कर्कटी विशेषस्य ॥ धीतिवि शालागुणमहत्वात् इंद्र वरुणप्रियत्वा
त्याग्नियंतो देवन्ते ड स्याविडण्तनरपर स्य वे तु तरपदवृद्धिः इन्द्रवारुणी । द्वे गोरक्षकाकडीति ख्यातायाः ॥ =अर्शोघ्न इति

अर्शांसि हंति पूर्ववत् टक् अर्शोघ्नः। सूरयति हिनस्ति अर्शांसि सूरीहिंसायां वकुलमन्यत्रापीति पु वुः सूरणः स्तालव्यादिः श्यो
नाकः सूरणः शोणिः शिक्षाख्यामाचष्टे ... धिरिति शभेदात्। सूयते प्रेर्यते सूरणः इति स्वामी वा दुलकात्‌ तूरजः कंदुन्तरु कुचा
मः सूरणः कंचेते ... त्विष्यंते कंदयति रोदयति वा कादि क्लादि आह्वाने रोदने च घञि अपि च कंदः॥ चीलिति ओल इति ख्यातस्य
॥ गंडीति गंडीनिर्ग्रंथिपुत्राणां गानी रयति गडं रोगविशेषं लंबाग्र=पणगंडीरः। समष्ठास्थिवीजं लातीति समष्ठिला पृषोदा
रादिः। द्वे समष्ठ इति ख्यातस्य नृपतस्याकस्य॥ कोति कडतिमदयतिकडमदे कृकंदि कडि काटिभ्यां डवतूडी गुडलयोरैक्ये १४'
स्मृतेः कलंवी केजलेलंवते पचाद्यच् कलंवी तु शतपर्वी कलंतु वीसु रूढ इति वाचस्पतिः। उपराहृधिकार्थः उपाधिकमुदक
मस्यां उत्तरपदस्योदादेशः शेषादिति कप् टाप् इत्वं उपोदिका॥ मूलातिजकर्षणे निष्ठति मूलप्रतिष्ठायां कृत्यादिभ्यो वुन् मू
लकं मूलरोहणे वु रादिः पचाद्यच् तत्स्थूलादिभ्यः आकारवचने कन् निसर्गधरः॥ हिलहावकरणे घञर्थे कः हिलं राति अ
तिति कत्वात् हिलाचर्यादिहामोचयति हिलमोचिका एवुल्। वासयतीति उलूकादयश्चेति वस्तूकं नुट् च वास्तुकं वास्तू
भवत्वाद्वादीर्घमध्यं ह्रस्वमध्यं च। रम्या वास्तुवास्तूकं कस्त्वाकिना इति प्रयोगात्। कलंव्यादि वास्तूकान्ताः शाकभेदाः स्युरिति
सं वे ध ४॥ दूर्वतिदूर्वाते हिंस्पते पशुभिरितिदीर्घः टाप् दूर्वा शतं वहूनि पर्वाण्यस्याः ङीप् कन टाप् इत्वं च शतपर्विका॥ वीर्यप्र
भावः वकुप्रभाव वात् सहस्रवीर्या भंगा x दूर्वतिहिनस्ति दुर्निमित्तं वा दुर्वी हिंसायां कर्मण्यणिति अण् वा गुपधायां चेति x रि

वं भार्गवी । पादाद्यानादिना क्षोदे पिपुनरुत्पद्यते इगुपधेति के रुहा । अत एव दूरव्यापनाद्धो अनंता । वृणन्दूर्वा याः । अथ तिसा
दूर्वा सिता शुक्ला गोः पृथिव्या लोमानि वृगो लोमाकारत्वाल्लोमशभवत्वाद्वा गोलोमी । शतं वहूनि वीर्याण्यस्याः शतवीर्या ।
गंडं ग्रन्थिभेदं अलति वारयति कर्मण्यणि ङीपि गंडाली । शकुलाक्षी वृश्चिकस्य शकुलस्येवाक्षीण्यवयवा रोमाण्यस्या वा शकुलाक्षक
वत्वात् इस्वा कुरुदूर्वायाः । पूर्वं द्वासितदूर्वाभेदस्य येवा इति ख्यातस्य पर्या । क्षितिं कुरुते शंविंदति प्रायेण लभते तत्र प्रायभवत्वान्
अनुपसर्गात्क्लिंप विंदेति शः कुरुविंदः । मेघनामा मेघपर्यायकनामक इत्यर्थः । मुस्यति खंडयति रोगं मुस्यते खंड्यते वाक
र्मणि क्तः । पागादित्वाद्द्विर्भावे वा कुलुकान्तैः मुस्तास्वार्थे कानि केऽण इति ह्रस्वत्वे वा मुस्तकः मुस्तकं । वत्वात् इस्तुकस्य ॥
स्यादिति भद्रयति भद्रं ततः कर्मधारयसमासः । भद्रमपि नामास्य भद्रं स्यात् मंगले द्वन्द्वे मुस्तकेकरणे तरे इति रुद्रः । गांजलं द्
तिगच्छति गुंद्रकी डायां वा द्रलकानुस्फायी निरकुं अवागुंद्रा क्लीव । द्वे नागरमुस्ताकृतिख्यातस्य ॥ चूडेति चूडाकारमंजरी योगा
त्तां लाति वा पक्षे प्रागिक्ष्यादिति लवू चूडाला । वक्री गत्वान् वक्रान्त्रि वफलमस्याः वाष्पे पादरादिः वक्फल ॥ उक्तो दयति रोगान् अवद्
टापूलघट [illegible] श्रीशिउ घटमूलस्य जाति अपामुखाद्यति ख्यातस्य ॥ वंशाइति वमस्युद्धिरति करीरं वृणते वमति कुम्भः शक्रवंशः । त्वग्
[illegible]सा [illegible] सारः । कर्मव्यापारमियर्ति व्याप्नोति कर्मारः कर्मण्यण् । शिवि सारः तक्ष्णोति [illegible] तानुस्व [illegible] इति यत्क्षेत्र
[illegible] पंलुकु त्वचिसारः । तृणानां ध्वजो मुख्यः तृणध्वजः । शतपर्विका । यवद्धयफलमस्याः यवफलः । वणति शब्दायते मृग

यादित्वात्कुः । एवं वा पर्यायाः । वेणुं निगृह्णाति कामं नमयति वेणुः गति ज्ञानागम हुणेषु वा तूलकादुर्वा वेणुः । वयेनिशोऽयं
तेरवनेनावधातेर्धातादयश्चेति गुः । एत्वेव वेणुरिति सुभूतिः । माक्रियते वार्यते नेन पुंस्त्रीनिघः । मस्कर मस्कारि एणावित
नेन साधुत्वं मस्करः । तेजयति त्वानयति दात्रादिकं तेजनः स्तु तेजयत्यग्निं वा तेजनः । नंद्यादित्वात् ल्युः । दश वंशस्य ॥ वेणे
तिये वेणवः कीटादिभिः कृतरंध्रं पं त्वयोऽनिलेनोद्धूताः स्वालिता ऽपाति दीर्घतया ऽपापूर्यमाणा वा स्वनं ततः शब्दं कुर्वन्ति
ते कीचकाः स्युः ऽपस्वनं तो पिपो गत याकी च काउच्यते यथा ऽपपवंतो पिपावका इति बीकं ते समीरणेन स्नु शपे ते शी
कचीक ऽपामर निक्कआदिभ्यो वुन् ऽपाद्यंत विपर्ययः पृषोदरादित्वात् कीचकाः । एकं । ग्रंथिनि वंशप्रस्तावात् ग्रंथपुष्करः ७५
ग्रंथने कुकुटिलीभवति ग्रंथिकौटिल्यग्रंथेरिः ग्रंथिः । पर्वति पूरयति पर्व पूरणे वा तूलकात् पृषितक्षीति कनिन् पर्व
पिपर्ती तिपरुः ऽआर्तिपॄवसीतिउषिः वा तूलकादुप्रत्यये परूरुदं तश्च मज्जासारोग्रंथिः परुपदागः कुसुमरेणुरि
पिपर्ती ति परुः । पुंस्कोडेरत्ने कोषात् त्रीणिग्रंथेः । गुंड इति गुंडः दक्रीडायां वा तूलकात् स्फायीतिरकुन्नुमुगुंडः । तेजनकः । शृण
ति पुंस्कोडे रत्ने कोषात् त्रीणि ग्रंथेः । गुंड इति गुंडः शरइति वा बस्यतिः । त्रीणि शरगुल्मस्य ॥ नेति न
ति हिनस्ति शरः । दं । पस मेसरः । सरस्कमुंज्ञो वाणेष्वेवागुंड स्तेजनकः शर इति वा बस्यातिः । त्रीणि शरगुल्मस्य ॥ नेति न
उतिगहनं करोति नडगहने वा नडः । धमत्यंतः शुषिरं धमः सोऽत्र धातो नंद्यादित्वात् ल्युः । धमत्यनेनाग्निं वा धमो धमश्च
तिनडः । पंयोधमादेशश्च धमनः । पोटलवापुसंश्लेषणे गलाति नम्रो भवति ऽपचु पोटगलः । त्रीणि नलस्य ॥ ऽपपतिका

शते दीप्यते काशः दीप्तौ तालव्यांतः ॥ अकाशं काशी काशश्च तृणे वाचक इति शभेदः । गौरादित्वान् काशीव । इक्षुगंधा तु का
पोटगलस्त्री नः । त्रीणि काशस्य ॥ कुशिति वल नेभुवं बघ्यति वलसंवरणे उल्वादित्वाद्धप्रत्यये वल्वः । पर्वतः तत्र जा
ता वल्वजाः । बल नेद्गति वा वल्लु क्विप् वजंति वा वजः । कर्मधारयः स्वभावाद्बहुत्वे वल्वजाः । एको वल्वज इति भाष्यकारवच
नादेकत्वमपि । एकं वा वइति ख्यातस्य ॥ रौति रसालः उक्तः । इष्यते ऽसाविति इक्षुः । इषेः क्सुः । ईक्षते वा ईक्षे रक्सुन् पृ
षोदरादिः इक्षुः । द्वे इक्षोः ॥ तोनितद्भेदा इक्षुभेदाः । पुंड्यते खंड्यते पुडि खंडने स्फायीतायादिना रक् पुंड्रः । प्रज्ञाद्यणि
पौंड्रकः पुंड्रकः । सेत्वः । पौंड्रको ऽतिरसो मधुर इति वाचस्पतिः । कांतं रसमियर्ति ण्वुल् एतनः । कन्तु कांतारकः । इक्ष्वा
नाकोष कारादिग्रहः । स्यादि ति विर्विशिष्टजनमीरयति भूरावि रवि क्रांतो ल्युः वीरणं । विशिष्टं वीरयति अच् वीरं त
तस्तरप् वीरतरं । द्वे वीरण इति ख्यातस्य ॥ मूलेऽस्ति यस्य वीरणस्य मूले उरयते काम्यते संतप्तैः । वशकांतो वशः । कि
वीरण किलातन् संप्रसारणं उशीरं वाहुलकात् उशल्वम् इ समर्थं वेत्य् नेद्धाते सुभूति । उणादि त्रो वनाले व्यशोमूल
मघश्चाप मुदाहृतः । अभयं रोग भयहरणात् । नलं घाता निराकरोतीति त्रो त्वादि शयात् नलदं । अतएव सेव्यं सेव्य
ई । मृणालमपि वासादृश्येनाश्रितिमधुमाधवी । मृणालं नलदं क्लीब मिति मेदिनः । मृणालं वा त्र अतो मृणालमपि
त्रिस्वस्पार्श्वेनञ् अपूपवत् अतो मृणाला मृणालमपि त्रिस्पार्श्वेनञ् अपूपवत् अतो मृणाल योः पूपात् पूपा

रिवपर्याय लामितिनुवयं । आये एजने आरोते जलाशयं । नाति दीर्घान् मज्जास्य लाति लेर्विमृस्वार्थे कः लामज्जकं ल
घुलीयतेऽवुलघुः शोभनो लपः संश्लेषो वास्य लघुलयं । लामज्जकं तु वा सेव्याद मृणालं लयं लाघ्वितिसु कोनान् व्या
त्तमपि नामद्वयं । एव वही नोदाहोस्मात् अवदाहः ४ अवदीयते दाहोऽनेने सावदानमितिनुस्वामी । इष्टकापथमग
सांवर्णोऽस्य इष्टकेव ६ ६ः पंथास्य वाइष्टकापथं । अवदाहेष्टकापथमिति नामद्वयामिसमे । लामज्जकं लघु
लयमवदाये ष्टकापथे एवदानमिं इत्युष्णमवदाहेष्टकापथे इति वाचस्पतिः । दशवीरणमूलस्य ॥ नोति नलाद्यै
येऽको नाशसेवानुक्तो गर्मुनु श्यामाकादयस्ते तृणं तृणराशौ वा वाध्याः तृणत्वेऽपि ते पशुभिशिक्ति तृणे अदनेथन्ये ७६
कः तृणं शीर्यते गर्मुत्तृणं त्रोमुद्गयोनति प्रत्ययोमुद्गवातामश्च गर्मुतुमस्य णादि निरव्याततृणधान्यविशेषः । श्यामेदु
जनोपि नाकादयश्चेत्ता कोमुद्गवश्यामं वर्णमस्त्यनिवाश्यामाकः सामाद्यनिरव्यातः श्यामालधूम्यो भवन श्यामाकः
श्यामको पि वेत्तिद्भ्यायुधः । प्रमुखरो द्वादनंतरः कुशादपो वा ता हि तास्य कामुकोद्रवादयो गृहीताः । स्वप्निति कौ
शाने अस्येभ्योपीति द्भः कुशः । कुध्य प्रतिभावे इत्युपधजोति कः कुशः । द्यते तृणीयते दर्भः गत्रः । पुनाति पानेन पुवः
संहतायामित्र वुपवित्रं । बलानिकुशस्य ॥ अथेति कुत्सिते तृणं कतृणं तृणोपवजातानावनि कदौ देशः । पुरस्मेवपौ
रशोभनोगंधः अयाज्ञनमस्य कुसौगंधिकं । ध्यायते पमुमिर्ध्यामइत्यु युधौ पवित्यादिनाव कुलकात्मकुद्दवैज

ग्ज्ञामित्त्वर्जरत्वात् देवेन रामेण ज्ञायते वा देवज्ञाधं । रोहतीति रूहे र्वृद्धिः घ्योतिटिः पिचु र्वाद्धिय रौहिषं मूर्द्धन्यांतं कत्तृणे रो
हिषं क्लीबं पुंलिंगो ऽहरिण्यां नरहति मूर्द्धन्यो नेरभसः । ६ट् रामकर्पूरेति ख्यातसुगंधिद्रव्यस्य ॥ छत्रेति छत्राकारं मूलमस्य
मस्तकत्वात् छत्रा । अयति क्तांत छेत्र मानि छत्रः । पारुघ्यात छत्राति छत्रइत्येकं नामेति स्वामी । पालयतीति पालंभवनं सेत्रं त
द्धाति ससष्यतननासमर्थं रोति । अपमनुष्यो निटकृपालत्र्नः । त्रीणि मूले पत्रे च वाह्रूते : लानि याह निख्यातत्त्वन तृणस्य ॥ मा
लेति मालास्वरूपं तृणं मालातृणं स्वार्थे कन् मालातृणकं ॥ भुवस्तृणं मूलगन्धं वा तृणं भूस्तृणं शाकपार्थिवादिः पास्क[illegible]दि
त्वात् सुद्धस्वामी तु छत्रातिछत्रादिभिः सह भूस्तृणं न पर्यायमाह । रामकर्पूरं बहुपत्रकांडं कर्पूरगंधसुगंधिद्रव्यं वेरा
नपुच्छिकाखदुन्नूकटुगंधं मूलं ग्रंथमचातित्यनयोर्भेदः ॥ शेति शस्यते शस्तुहं सायांतिपादप इति पः । शस्यामितिटिप्पनी
शुष्याति शुषे र्दीघ्यादित्वात् वः इकारस्यात्वे वेति शस्यमिति खु[illegible] भूति: । बालयति अपबृंतत्वतनुतृणं वेति विग्रहे बाल
तृणं । द्वे नवतृणस्य ॥ घेति घस्यते ऽद्यते पशुभिः घासः । यो न मिश्री भवति ह्ंनैः युमिश्रणे नस वदबू अन एव यवसः य
वसमैनस्यादि पुंलिंगो पीति मधुमाधवी । द्वे यवाघदनीयतृणविशेषस्य ॥ तृणमिति तृण्यते ऽद्यते पशुभिः तृणं पूर्ववत् ।
शुक्लवर्णत्वात् अर्जुनो । द्वे तृणमात्रस्य ॥ तृणेति तृणानां समूहः तृण्या पाशादिभ्यो यः एकं तृणसमूहस्य ॥ नडेति प
र्वेघः नडा १ एकं नडसंहतेः ॥ तृणेति तृणराजाह्वय इति तृणशब्दपर्यायनामेत्यर्थः । तल्यते प्रकर्षेण स्थीयते तेन वगूलाल

प्रतिष्ठायां भौवादिकात् पचाद्यच् वितलग्य । द्वे नालवृक्षस्य ॥ नलिमादि कान्नलयुक्तान् पुष्पादीन् ईरयति कर्मण्यण्
नारिकेलः कपित्थकादिः नारिकेली सहार्थे वीरेयि वनारिकेली वनेरिति वासवदत्ताश्लेषः नारिकेलफलोपमञ्जातिपूर्वकि
विपोगः लीगलाकारवाद्दित्वाद्लागली उत्थं तालांगलीनांत इति सर्वधरात्प्रातः । द्वे नारिकेलस्य ॥ घोंटेति घोंटा उक्ताः ।
पवते छापूरवाद्युप्योगकु पूगः पूङ् पवने भ्वा- पवने सेवनादिना फलद्वारेणानेन पाचाद्यच् कुलेपूग ।। कामानि क्षिपति द्रुमवशाके
दूरमूर्द्धक्रामति वा वाहूलकात् महदृढत्वादिना उः स्वार्थे कन् क्रमुकः । गुपुरी पोत्सर्गे गुवं पवनेन स्रंसक तान् खिनादयश्चे
का वाद्रुलदृतुणप्रावह उवड गुवाकः = अन्येषामपीति दीर्घ लेगु वाकोपि वगुवाक इति तारपालः । खौनीं इत्याणिपूरयतापाया ७७
यपाति पूरी = आप्यायने ड्युपधत्वान् कः पूपालनपूरणयो इति तनोडा वितउ दाहं पूर्वस्य लुब्लेख पुरः । पंचगुवाकस्य ॥ = अ
स्याति = अस्य पूगस्य फलं नाद्विजं तेव लंत्पनेनत नाद्विकारनननान् घञ् कुत्वं नउद्वेगं । एकं पूगफलस्य ॥ एतदिति एते
न तालनारिकेलपूगास्त्वयोदिं तालयनुधी खर्जुरधचाग्रता रः = अष्टावेते तृणद्रुमाः तृणजानीयाद्रुमाद्रुत्पर्यः तृण
त्वप्रधानाद्रुमा वा । ह्रीतोऽल्पपरिमाणे स्तानानुने रु ना दीर्घकारस्य ह्रस्वेकारः नकानो त्पाकारससनवनारी । रिं तालः
। खर्जू मार्जने खार्जूपिंजादिभ्य उरोल वा विचूर खर्जुरः गौरादित्वान् ङीष् खर्जूरी वनखर्जूरीति रत्नमाला । केतयति नि
वासयति किता निवासे रोगापनयनेच वद्दू आदिभ्या कुनूगौरादिः । केतकी । तालयति तल = प्रतिष्ठानेचुरादिण्यं वनादद्वे = अ

77

ल्प त्वाविवक्षायां ङीप् तृणाली॥०॥ छ॥ इति वनौषधिवर्गविवरणं समाप्तं॥०॥ सिंह इति हिनस्ति मृगान् गजांश्चेति हिंसि सिं
सायामितन: पचाद्यचि पृषोदरादित्वाद्धश्चेन वर्णविपर्ययः सिंहः। वन्यां प्रश्नो वा मृगाणां एषामिन्द्रो राजा नेष्विंद्र इव वा मृगेन्द्र
ः। पचते विस्तार्यतेनेदं पाद विविस्तारे कर्मणि घञर्थे क: भावे घञ् = प्रथ = पाद विपं वं विस्तारयुक्तं मितपर्यायां वापंचं विस्तृ
तमास्यं मुखमास्य पंचास्यः। मुखेन तु पादाश्च त्वारयेतेन पंच कारि कुंभदारणाक्षमत्वात् पंचास्यानीव यस्य पंचास्य इति नु सु
भूतिः। हरिणी पिंगले = प्रालिणी = यस्य स हर्यक्षः वृद्धिलावि समासांत: हर्यक्षः। केशिरं स्विरसंति केसराः स्कंधदे
शस्थरोमाः सावि तृकिसलयकेसर सभा हृतीसभे दान्ने केसरो दंतसः। तद्योगादिनि केशरी केशं लाति रलयोरैकत्वस्मृते
ताल व्यश्चोपमितित्वस्पे केशरी। हरति मृगान् = पचाद्यः हरिः। कंठीरवीयमीमापि कांतकरिमाबलमरुत्पन्न वचिरव
शैलतटपारीडूग्धेनापिंगलादयोप्यत्र वेध्याः। घटे सिंहस्य॥ शेते मृगाणां हिनस्ति प्राणिनः शृहिंसायां रवर्तेणि त्रादि
लि. भ्यक्रोलवो वा कुलकादुगागमौनित्वं वव्याघ्रो शार्दूलः। द्वीपं चर्मतद्योगात् द्वीपी द्वीपं जलमध्यस्थलं त्वेनास्त्य
स्य वा। व्याजिघ्रति व्याघ्रः नसं ज्ञामिति निषेधात् पाघ्राहि भावे = पाने घ्रो पसर्गे हूति कः व्याघ्रः। कश्चित्तु वि
ग्रस्पतो तत्यतकृतद्वीपिव्याघ्रयोर्भेदमाह तत्वान्यविन्त्रको व्याघ्रभेदो द्वीपिस्यान् तथा महाभारते। द्वीपी व्याघ्रस्त
यागत इति चीत्ति व्याघ्रस्य॥ तेनितरमार्गं जिणाति रुणद्धि तरक्षा कालेन क्षुणान्निवार्क्षुदि रसे पं घले पूर्व वद्: ति

क्षिणोति क्षौति वा मृगधात्रिस्तापु: तरक्षु: । मृगमत्तीति सृ: मृगादन: । द्वे तरक्षु कुक्कुरप्रमा
णोपश्चतरन्तं प्लवमान: । क्षिणोति क्षौति वा मृगमत्ति । मृगं हन्ति तरक्षुरस्य मृगघ्नस्य लोकडा इति ख्यातस्य ॥ वेति वरं प्रेष्ठमा
णस्य कुक्कुं शकृते: कुक्कुर श्वा वा विचित्रितस्य गोमनुष्यहननक्षमस्य मृगाघ्रस्य लोकडा इति ख्यातस्य ॥ वेति वरं श्रेष्ठमा
ण्णस्य कुक्कुरं शकृते: कुक्कुर श्वा । वलि वराह: । अमेध्यापीति उ: । भुवं करोति पृषोदरादिवाद्वर्ण लोप: । सेधामपीति दीर्घ लेभूकर: स्यात् ॥ दि
हन्ति वराह: । अमेध्यापीति उ: । भुवं करोति पृषोदरादि: । सूकरोऽदंष्ट्रादि: नालब्यादपि दंष्ट्रा स्यश: वभ्रू करपांशुवशति शमेदार । घर्षति
सृदिति चवूं करोति पृषोदरादि: । सूकरोऽदंष्ट्रादि: वाकुलका नृक्तित्र प्रत्यये घृष्टि: रित्पन्नो साहवर्याल्लुंठ:
घोणां दंतं वाघृषसं घर्षणे कत्रै शिकि वृकुते वा तिघृष्टि: वाकुलकानृक्तिनु प्रत्ययेघृष्टिरित्यन्यो साहवर्यात्तु
78 लिंगाय । कालतिसंस्त्यायति पीनत्वात् कुलसंस्त्याय करलोपवाद्यवू कोल: सुखाग्र मस्य पेरत्रं तस्य गातृपोत्री । कि
रतिभुवं इगुपधेतिक: किर: किरिरिति पाठे वाकुलका नु इगुपधत्वात् कि: किर: खीकि घोणी ईडाली प्रस्तावेमू
र्वमुत्री । किटति उत्रासयति किटउत्रासने किटि: । दंष्ट्रा घोणायोगान्नुपत्री स्या दिद्वादि नि: दंष्ट्री घोणी । स्तब्धरोमत
नूस्याद्व रोमा । कुडधन ले अवृक्राड: केनजलेन रोड त्युन्मादयति नाड उन्मादने ऽवि पृषोदरादिर्वा । भुवं दारयति आ
णुभूदार: । द्वादश सूकरस्य ॥ केति कुयने वृक्षान् वृक्षांतर वलाति स्राहि कंपार्न लेपश्चैतीनु कपि: । प्रवंगणप्लवंगम्
लुभुदार: । द्वादश सूकरस्य ॥ केति कुयनेवृक्षान्वृक्षांतर वलति - आहि कंपो नले पश्चैतीनू कपि: । प्रवंगः प्लवंगम
शाखामृग: खवृक्ष्यिवोतिरव वुडि तान्हि लाप: प्रवंग: । एवं प्लवंगश्च । अन्यपक्षपीति डः प्लवगः एवं प्लवगश्च । गमस्यातिरव
शार्तिगम: खवृक्षिव तिरववृडि तान्हिलाप: प्रवंग: । एवं प्लवंगश्च । अन्यपक्षपीतिङ: प्लवग: एवं प्लवगश्च । गमस्यातिखे
शाखामृग: पशु: शाखामृग: वृक्षेगतत्वात् संचारित्वाद्वा प्रयोग: । वलीमुखप्पंवर्म
विप्लवंगमश्चैवं पेवस्यात्पिचाशाखासंचारीमृग: पशु: शाखामृग: वृक्षागतत्वात् संचारित्वाद्वा प्रयोग: । वलीमुख पंवर्म
विप्लवंगमश्चएवं पेवस्यात्पिश्चाशाखासंचारीमृग: पशु: शाखामृग: वृक्षेगतत्वात् संचारिश्चाद्वाप्रयोग: । वलीभिपंवर्म
विप्लवंगमश्चएवं पेवस्यापाप्पित्राशाखासंचारीमृग: पशु: शाखामृग:

तद्योगात् मुखमपि वली। वलीमुखमस्य वलीमुखः वलीप्रधं वा मुखेस्येति वा। मर्कः सौत्रोऽङ्कः पर्यायः। मुरादित्वाद्द्ह्
कालित्वात् लिवः शाकादिभ्योऽटन् मर्कटः। म्रियते अटन्मर्कटो वा निमृङ्ऽटन् ककारश्चान्तादेशः। गुणः। मर्कट इत्य
न्ये। वने रमते वनरः। उः। तस्यापत्यं वानरः। वा इव वार्थे नर इव वानर इति वा। वानं वनभवं फलं लाति र लयोरेकत्वस्मृतेः
वानर इत्यन्ये। वा कुल्मान् की धातोः शः कीशः। को वातस्तस्यापत्यं कपिः ई हनूमान् स एव ईशोऽस्येति नु सुभूतिः। वनमो
कोगृहमस्य वनौकाः। गोलाङ्गूलकृष्णमुखो वप्यत्र। नव वानरस्य॥ अथेतिल च्छानि हिनास्ति भल्लभच्छ परि
भाषणे हिंसादाने चुपूकादयश्चेति कन् धातोर्भल्लु रादेशः भल्लुकः ऊलूकादयश्चोत्पन्न भल्लूकादीर्घमध्ये
ऽदधति कुहरभाजोऽयत्र भल्लूकपुन्नामिनि प्रयोगात्। भालयानि निर्ष्यं कुप्रेक्षते भालूकः भालूको भल्लूको
भल्ल इत्सल्लूकादयश्च स इति पुरुषोत्तमः प्रज्ञाधस्मि भाल्लुको भाल्लूकश्च। ऋक्ष्णोति अक्षू ऋक्षः ऋषति ऋष
गतौ ऋषेर्वा तुलकान् शकु इति वा ऋक्षः। अच्छे त्वामिमुखोऽव्ययं अच्छे त्वामिमुखे नभल्लानि हिनस्ति अपवि अ
ही भल्लः संघातविर्वृतश्चायेच्छ इति भल्ल इति च। अच्छं स्फाटिकमल्लूका निर्मलेऽच्छे मत्वायं। अभिमुखेन कच्छ
स्यादिति मेदिनिः। अच्छभल्ल परिषाद्भिह रंतीत्यमिनंदः। चत्वारि भल्लूकस्य॥ गोति गच्छतीति गंडः गमेर्डः मंतान्तडः
स्वार्थे कः गंडकः गडि धातोः क्वचादिभ्यो वुन् वा। अस्य भृंगं खड्गमिव नासीनि खड्गखड्ग भेदलाप्रखड्गाकु

त्वयेखङ्गः तद्योगादारविखङ्गः । इन्नेरवङ्गीः । वीणिगेडकस्य । लुलेति अप्सुलुलति कुकावि लो । लमेद गुपध त्वात्
कः अकुपुरे त्यादिना पचुरात्तदंतादित्वात् परनिपातः पृषोदरादित्वाद्वा लुलापः लुलायइत्यपि तस्यैव नोपि । लुलि
कालिकाषिष्य आयः । तत्रावप्रयोगो दृश्यते । खुरविधुनधरित्रीविचकाषा लुलायइति । महे निपूज्यते पने नमस्य
ते वा महपूजायां आरिम होरिष डुमाहिषः टित्वात् ङीपि माहिषी । वाहानां द्विषन् वाहद्विषन् वाहेऽश्वे द्विषन् इश
त्रुः वाहद्विषन् सप्तमीति योगविभागात् समासइत्येके । के जले सरति अन्येषामपीति दीर्घः के जले आसरति
वा कासरः । सीरोलांगलं तद्योगात् सीरी गहस्थः तवद्धयकारकरणाद्वनिसेवनेभजेरन्येभ्योपीति डोटिलो ७९
पवसीरिभः : प्रद्गाद्यच्छिसैरिभः सीरिणो भा शोभा सीरिभा सास्त्यस्तिन्पात्वाद्यच्छि वा । सरटाच्च सैरिभः
[illegible] सामितिरितिदं त्यादेः रभसः । सीरिभः कुटुंबीनस्याय मालिसैरिभस्
[illegible] सैरिभतकः । एवं माहिषस्य । स्त्रीति च नुषाद्यनाद्वा लिंगतो वक्ष्यते न देत्यवादोयंहि तेनति
वर्णादिशनायां दंत्यादेः सैरिभजकः । एवं माहिषस्य । स्त्रीलिंगे यमित्यर्थः । शिरो क्रूरा शिवादुर्गान्तु प्रियत्वाद्वाशिवा । भूरयोमाया [illegible] स्योऽ
यामि । निपुंवन्तोवशिवानि त्यस्त्रीलिंगे यमित्यर्थः क्षिपति कृषापातिमी पुण गोमायुः । मृगेषु वन्यपापसु धूर्तत्वात् कानिमृ
भूरिमायः । गां विक्रुतां काव्यं मिनोति अक्षिपति कृषापातिमी कुलकात् कालन्त्यं पंक्तादित्वात् कुतं अस्मृगाला [illegible] निपृषोद
गधूर्तकः । सृजति मायां सृजविसर्गे तमिप्रिषिडीतिवाकुलकात्

79

रादित्वाद्द्लोपे वा। सृगालः। इत्यादिः। सृं गं लातीति सृगालः। सृगालो वंचके दैत्ये सृगाली डमरे स्त्रियामिति विश्वः। ता
लव्यादपि दैत्योऽपि शंवशंवलसूकरः। रसनापि च वाच्यलिङ्गायां सृगालः। कलशोऽपि चेति शब्दभेदात्। वंचयति वंचुकः प्र
लंभते वुनू वंचकः। क्रोशति क्रुष्टः। सितनीत्यादिना तुनुप्रत्ययः। क्रोष्टा त्रिवत्तन्त्र क्रोष्टुरिति तृजन्तस्य पाति देशः। स्त्रियां वे
ति नूडनू क्रोष्ट्री। फेरिति अव्यक्तानुकरणं रौति मितद्र्वादित्वाद्दुः फेरुः। फे इति रवोऽस्य फेरवः। गुहास्यपंचकमे
रुः। फेरवः। स्यारवः। शिवा। सृकः। करोति सृजः। फेरः। स्वमीरुमंडलाहित इति साहसांकः। जमत्यात्रिमांसादिकमिति जंबु
कः। मितद्र्वादित्वा दनुडुः। वृकुवंचकनु जंबुकः। ऊलूकादित्वानूकानि जंबूकश्च। खरो द्रकपिजंबूकवायसा जम्बु
रोपम इति वाचस्पतिः। दश सृगालस्य॥ ओतुरिति अवति विषांसितनीत्यादिना तुनू ज्वरत्वरे रूठ गुणः। ओतुः। स्त्रि
यामप्योतुः। विडनि शब्दे नाम्नि विडित्यां कालक्त विडालः। मुक्तो मार्ष्टि मुखं आखुविलवान् मृजू शुद्धौ कांजि मृजिम्या
मितारकन् मृजेर्वृद्धिः। मार्जारः। वृषान्दशति आखुवृषदंशकः। आखून् भुंक्ते क्विप् आखुभुक्। पंच विडालस्य॥ त्रय
इति गोधाया अपत्यं गोधाया ढ्रकौ गौधेरः। शुभ्रादित्वाद्ढक् गौधेयः। त्रीणि स्थूलजगोधात्मजस्य॥
श्वावीति श्वानं विध्यति क्विप् नहिवृतीति दीर्घः। जरा वंकर्वश्वावित्। शलस्य इत्र आम्रुगतौ तायादित्वाद्दिलोपश्
चयः। शल्यः। स्याल्यः। शल्यकी शीलितं शार्दूलरूपेन श्वाकरं शल्यानी सूच्यभेदात्। द्वे शेजा कांटा इति ख्यातस्य॥ नाट्ट्रिनि सस्य

स्याविधालोम्नि शलाति दूरं गच्छति पृषादित्वात् कलवृ गौरादिः शलती स्त्री लाति वक्षायां शललं। पचाद्यचि शललं। श
ललस्क न्नृशो टयोरित्यसमर्थमालोमालेः शललस्य। त्रीणि श्वाविल्लोम्नि॥ वेति वातश्च तूपपदे माङः मानङ्स्यते। वातं प्रमि
मीते वाताभिमुखं धावति वातवत् प्रयाति प्रक्षिपति वा वातेन प्रमीयते ऽप्रक्षिप्यते वातेनि पातनादीकारः वातमृगसाह्व
र्धातू वातप्रमी वातमृग इति पुंस्काण्डेऽपरमालोकेऽस्य वातप्रमीः पुंलिंगः वातप्रम्यौ वातप्रम्यः वातप्रमी वातप्रम्यै
वातप्रमीनू ङोनु वातप्रमीन् निशो संग्रामणीशब्दवद्रूपं। पाविति वातप्रमी मसीरमृग इति वापालितात् स्त्री लमणस्य
ऽपतए वाज्यतत्वात् सुलोपाभावः। ऋदिकारादिति ङीषि तु वातप्रमी यामिति मे त्रयः तदानु शासि वातप्रमी रिति ङे ८०
नुनदि त्वादामि वातप्रम्याममि तिमि स्त्रियोनु लक्ष्मीशब्दवदिति पुरुषोत्तमदेवेनोणादिह ताच्छेदादृतं। वातवदेगी
मृगो वातमृग इति मध्यपदलोपी समासः। द्वे वायद्व इति ख्यातस्य॥ कोक इति कोकते मेषादीनादते गृह्लाति
कुकद्वक =पादने पचाद्यच् वृकोकाः ४।२ इकोवरोः मृगयति कर्मण्यण् इहामृगः मृगानीहृते ऽएरराजदंतादिद्वाय
परनिपातः अन्येषामपीति दीर्घ इति वाद्ध तु मीहा मृगेयस्य वा मृगस्येव हास्येति पृषोदरादित्वा दीहामृग इति
स्वामी। वर्कते गृह्णाति इत्युणधवातकः वृकः वृणाति गृह्णाति सृवृभूशुषिमुषिभ्यः ककि इक इत्युणादौ॥ त्रीणिवृ
कस्य॥ मृग इति मृग्यते व्याधैः मृगः अन्यपाल्ये पञ्चवर्षकः मृगः। कुभुवं रंजयति कर्मण्यण् पंकादित्वात् कुलेकुरं

गः कौ रंगति अगि रगि लगि गत्यर्थाः । अबु कौ भुवि रंगो वा शीघ्रगतिरस्यास्तीति वा धातमयते वाकुल कान्तू क्रुणा पाज्ञि
मीत्युणए वाताय्युः हरति मनः श्यास्त्याह सावभ्यङ्ग बृहरिणः । तेन हरं तेन मितिवा । पज्जिनस्थापयु समानस्पर्श
निरूत्यन्निस्थानमाजिनयोनिः विश्वाविवारु लोवन इतिरभसः । पंवहरिणस्य ॥ एण्यामिनि एण्पारु हरिण्याश्वमोघे
णयं विकारावयवार्थ एण्पाठ अ । एणस्प हरिणस्य चर्माद्यं ऐणपूर्वार्थ प्राणिरजतादिभ्योऽञ् एनेउ त्रौ ढे ऐणेयेण
त्रिषु वर्तते चर्माद्यमित्याद्यशब्देन मांसास्थिनयनादिग्रहः ॥ केति एते षट् हरिणभेदाः कषाजातामुत्तराय च स्वसन
मप्रासिद्धाः । आजिनस्य रत्नेभूत त्रिविचित्रवर्मणः पाश्रय वातूयानयः स्युः । कं जलं दलति कदली । कं देनं लोपश्चे सर
कद्रः रलयोरैक्यात् कदलीत्याणादौ । कंदेसस्यमूले लीयतेऽन्ये इषीनिडे कं कंदली इत्रंनावेनावितिस्वामी कदे
क सेत्वात् कदि दि पाद्धानइतानौ वाञ्च्छादिता तु कलुनर्गौरादि डी षि कदली कदल्पोशिवियामवङ्नत्रंनाइति
तुनयुक्तो । रंभावृक्षेव कदलीपलाकामृगभेदयोः । बलधनो कंदली नुमृगगुल्मजभेदयोरिति लोतवांमिदिनीमे
दः कदलं त्रिषु त्रिषु मर माला दश्या । वितानि सौंदर्यो विजो वाकुलकान्त्रकदीर्घा वीनः । चमति खादति तृणादिकामि
तिरवजूरादित्वाइरः चमूरः । प्रीणाति प्रीयते वा प्रियः इगुपधेति कः तत कानि प्रियकः कुनिवा । समूरुत्तेस ममकृष्णा
सनावृरुपस्याति वा समूरः । पञ्च हरिणानि नयोनितरा हे सामान्यग्नि पापविशेषे वर्त्तते यथा मृगरोचूः पशुमा

त्रृंहन्तिशपिदहरिणाइत्ति। कृष्णेति कृष्णेन वर्णेन सारः श्रेष्ठः कृष्णसारो दंष्ट्रमध्याः कृष्णेन वर्णेन सारः शवलवान्ये
रितिनालव्यादौ रभसः। कृष्णः शरो वर्णोऽस्येति वा कृष्णशारः तालव्यमध्योऽयं मृगानेवायुवर्णो निहन्ते निहन्तेयुध
कृष्णारः। रौतिरुरुः पृषदंशादयश्चेति रुः रुरुः नियतमेवातिनावज्ञारिति कुः व्यंक्ताद्वितात् कुसंन्यंकुः। रमेधातुल
का दुः रंकाति गच्छति कृ वा पानिनि भी तुलिवारंकुः। शंवरठता। रौहिषं तृणभेदमत्तीति रौहिषिकोऽणरौ
हिषः रौहिदृहलं नोपि स एव रौहिषाम्मध्ये चरतीति भवभूतिः रूणद्धि काश्चित् कृष्णमसुप्ररौहिषी त्यामिनद. ८१
गौरखवकेणानिस्पृगोकर्णः। पृषतेतो विन्दुविन्नः मतल्वधीयोऽवृ पृषती नि पृषुसे चने पृषिरंतिस्पांकिदित्यताविकि
त्वेवपृषतः पृषद्भूलं तस्य मृगो विदुः पृषंश्चैव पृषतस्य डाकीर्तिन इति व्याडिः। मृशामानि एणोऽयुनू यत्र इत्यन्ये
वारुणयनेऽल्पजंघश्चापात्सरूपपृषोदरादिस्तालव्यान्तः अपीगतेः विस्तत स्यांमूर्द्धन्योपीतापीति स्ताम्पादयः
व्यंजनादिष्वणः कुरंगमो रिष्यः स्यादृश्यश्चारुलोचन इति त्रिकांडशेषः अयं च वारुनेत्रो नीलवर्णः। द्विसंगोऽ
प्रमाणोऽल्पजंघश्चा रक्तवर्णलात् रोहितः घोटकाकृतिः। चमतीति समुच्चदने वाडुलकान्तपातिकामिभ्राभिव
मिदेविवासिम्पश्चे परसत्पयः चमरः चमरो माहिषाकृतिः न भुक्तु चामरं। द्वादशैते मृगभेदाः स्वनामप्रसिद्धाः पृषकु
पृषकु।। ऽधेति अर्वति अर्वः पवाद्य कृग सर्वेषां ज्ञानार्थे वात् गंधोऽर्वा वोधकोऽस्य गंधर्वः। मृगाणांतिहिनास्ति कृरद्द

शालिकालिंगार्दिभ्योऽभाजित्तभवूशरभः=अष्टापदोयं=अष्टापदेवकरभे शरभः स्यान्मृगांतर इति तालव्यादौ रभ
सः। रमेतेऽत्रेत्यनेन वा इहलब्धेत्यधिकरणे घञ् उसमः=समवतीत्यं तर्भावितण्यर्थाद् इमेर्ज्वलीत्यादिना णे वा ।=वातेर्गति
शीलत्वान्न सर्वैः सृष्यसादः=कत्र कबुर्स्मनः। इत्येगतोऽरखु=पणः गोरिवा पोगामनमस्य ज्ञानमत्र वा=अय उः स्फोट
यनस्येत्यवाडिः शाकं धादित्वान्न पारस्यू पलेगवयः गवाक्रान्तिरयायं। शशानि फुत्तेन गच्छ्रानेशशाफ्लुतागताववूशशाः इ
सादयो येऽत्रोक्रायेवानु क्राये वपूर्वोक्ताः सिंहाघाश्चमरांतापेववमीतरेवक्ष्यमाणाहस्त्यश्वगोमेषादयः सर्वेत
पशुजातयः पशुशब्दवाच्याइत्यर्थः=परपंतिपाशादंडाम्यां हिताहितमितिप शबः परोः सौत्रधातोरपस्वादयइति
कुरानितुसुभूतिः॥ उंदित्तिलाति उंदी क्लेदने वाकुलकादुरुः जत्वादयश्चेति नुप्रत्यये उडागमे वउंदुरुरित्यप्येकु
दुरुंदुरङ्गान शशूणलेवा। मुत्स्नाति मुषस्तेये मुस्नाते दीर्घश्चेति किकन् दीर्घश्च मूषिकः मतभेदेन मुषस्तेये दीर्घापध
राबुलिमूषकोपीत्यके। भद्रमूषिक=आसंदी कुंदुरुंदुरुरूंदरः। मूषको वजूदन्नानः कमः कांडोविलेशयइतिवाव
स्यानिः मृषीतिचाहंति कीटविशेष सर्वतयाभूषीविपंवयदि तिशालिहोत्रे। =पाखनतिभ्रामिमाडिः खानिवंतोर्नलोपश्चे
तिकुर्नलोपश्च वाकुलकाद् लोपः=आखुः।=गीलितउंदुरोः॥ गीतिगिरतितंडुलादिकं कृंग्रहृ भ्यहरितिडः किंब्रसतइ
सादिवाहत्वेकनूटापूगिरिकाःस्कृत्वान्नु वीलेववालातनः कर्मधारयः कनूटापूवालमूषिका। ह्वेवालियाइतिख्यात

याः ॥ सरेति सरस्सूर्द्धशाकाद्येभ्योऽटन् सरटो दंष्ट्रादिः सविसर्पी रणे सिक्थकसेनासरटाख्य सौरभः सारितामि
ति सभे लोदात् । कृकं शिरो ग्रीवं कंठं वा लासयति कंपयति कर्मण्यण् कृकलासः कृकेन कंठेन लासयति लेन प्रस्वे
ति वा पारस्करकृकलासस्वेदसालूरसंपद इति सभेदाद्दृत्सः । कृकलासनकारमध्य इति भट्टः ॥ द्वे कृकलास इति
ख्यातस्य ॥ मुसलीति मुस्यति संशयं खंडयति शुभाशुभसूचकत्वात् मुषली छषादित्वात् कलच् ङीष् जातौ ॥ मुसु
सली दंत्यमध्या मुषली मूर्द्धन्यमध्या वेति वर्णदेशना । अल्पा गोधा गोधिका इह वा यकन् गृहस्य गोधिका गृहगोधि
का ॥ से छपाछुली कुड्यमत्स्या वा गृहगोधा गृहालिकेति सा इसीकः ॥ द्वे जेठी निख्यातायाः ॥ लूतेति लूनाति वा लूयते वा तंतुजाले
८४ लुनाति लूता बाहुलकात् क्तन् गुणाभावश्च लूता लूतकेत्यमरदत्तः । तंतून् वयतीति ह्वावमश्च सण् तंतुवायः तंत्रं वयति ८२
तंत्रवाय इति स्वामी । ऊर्णा मेषलोमवत् तदाकारस्तंतून् ऊर्णा सा नाभौ मध्ये यस्येति अजातियोगविभागादच् ऊर्णापार्ति
हिनाद्ध्रस्वत्वे ऊर्णनाभः । मर्कट इवारोहणात् मर्कटकः । नत्वा चतुष्कं शा इति ख्यातस्य ॥ नीलीति नियतं लंगतीति निपूर्वा
ल्लगि धातोः खवरशंकुपीपुनीतङ्गुल्लिंग्विति दीर्घमध्या नीलंगुर्नियातितः दीर्घमध्योप्ययं नीलंगुरपि नीलांगुलीश्च
क्रिमिरापि वेति द्विरूपकोषः । शाकादिकं क्रामति क्रमेः क्रमितामिशीति संभाममन इति किदिप्रत्यये उपधाया इत्वं
वक्रमिः रेफमध्यः बाहुलकात् संप्रसारणे क्रमिरित्यपीति दुमामयाभवे तु पुंसि कीटे वक्रमिवत् क्रमिरिति रिम

सः। द्वे ऽतिक्षुद्रजंतुमात्रस्य॥ कर्णेति। जलौकाशब्देन टाबंतेन समासः। सांतस्यैव प्रयोगे कलेपि वृत्तिर्दर्शिता। शतं बहवः
पादा अस्याः शतपदी कुंभपदीषु चेति निपातिता। सा न त्वे पि स्त्रीत्वबोधनाय उभे इत्युक्तं। द्वे कानखजूलुकीति ख्याता
याः॥ वृश्चीति। वृश्चति मर्म वृश्चिकः। कर्षेः किकन् संप्रसारणं। वृश्चिकः शूकाकारं लोमस्त्रूकं तद्युक्तः कीटः शूककीटः। ना
लक्यादिः। द्वे मुयाइतिख्यातस्य॥ अलीति। अलं वृश्चिकलांगूलं तद्योगादलिः। अलीनो तः। अलति दंशे समर्थो भ
वति अलेरंकुलकादिः। अलिरिकारांतोपि अलिलांगूलत्वभेदान् पृथगुक्तिः। भृंगवृश्चिकयोरलिरलिरिति रभस
ह्रस्वादिरिकारांतश्च वृश्चिके द्रुण आलिः स्यादिति वोपालितात् दीर्घादिश्च द्रुणेति हिनस्ति कुटिलं गच्छतीति वा द्रु
णः हिंसायां कौटिल्ये इगुपधत्वात् कः। द्रुणः आविद्रे ण इत्येक इति स्वामी। द्वे विछीति ख्यातस्य॥ पारेति पारावतं कर्मक
नुमनेन वक्ति पारो वलं पारेण वलेनायततीति पारावतः पृषोदरादिः पारायतोपि पारावतश्चैकदेशस्य कपोतोऽस्त्रकोले
वनः। पारावतः कलरवः पक्षी रूपेनः शशादन इति रभसः। कलो रवोस्येति कलरवः। कस्य मयूरस्येव चित्रवर्णत्वात् पो
त इव कपोतः। कस्य वायोः पोत इव त्वागामहरति नु स्वामी। पारावतः कपोतस्याः कपोतो द्विहं गातर इति विश्वः। त्रीणि कपोत
स्य॥ श्येनेति। श्यैङ् गतौ बाहुलकाद्धास्तेनाध्ययेकाः। शशादनस्तु सारूप्यात् सर्वे एव शशादनास्त्वेते शशमानि अदं
त्युः। शशादनः कर्तरि ल्युट् इति कर्तरि ल्युट्। पत्रपतनौ पत्रिशशादनाविति अमरमाला। पत्रं पक्षस्तद्योगात्। प्रशंसायामिनिः

पत्री ॥ श्याधने पक्षिघातार्थ्यायत्पर्थेनगच्छति श्यैङ् गतौ ष्यात्वाद्धू आवश्यकइनन्नू श्येनः । त्रीणि श्येनस्य ॥ उलूकश्च
तिउञ्चसमवाये घुलोकतेउलूकः पृषोदरादिरिति स्वामी कुद्धू । कर्णी वस्य उलूकः पृषोदरादित्विति सुभूतिः । उ
चतिसमवैति कोटरइत्युकादयइति निपातितः । वायसस्य काकस्य रातिः शत्रुः वायसारातिः । पचतिसेनपाते
दुःखेनपचेः कृ आदिभ्यकुन् पृषोदरादित्वाद् नएलं पेचकः । पारावतोऽपश्चकात्वोदिवाधावकनासिकः । हरि
नेत्रो दिवाभीतो मरवाशीर्षी लघरो । काकभीरुर्नक्तचारीतित्रिकांडशेषः ॥ त्रीणि पेचकस्य ॥ व्येति ध्यातिघ्र ६३
व्रटाति त्पवूव्पाघ्राटः व्याघ्रमटति कर्मण्येवएरव्याघ्राटइति वाघ्रइवाटतिपवाघाविवा ॥ भरनूपूर्वको वाजः पक्षोस्य
भरद्वाजः पक्षोस्य भरद्वाजः । द्वे भारद्वाज इति ख्यातस्य ॥ करटकाइत्यस्ये ॥ खंजेतिखवाजेगतिवै खंजरीटः पृषोदरा
दिः । खंजनोनंघादेः । द्वे खंजनस्य ॥ लोहितं हृदं वा छोहवर्णत्वाल्लोहपृष्ठामिव पृष्ठमस्य लोहपृष्ठः । कंकेनेक
किलेत्स्ये काकिवकीः पादिदंडकेगत्यर्थावा त्पाविकंकः । द्वे कंकस्य ॥ त्पचेतिविषभक्षणे मूर्ध्न्यान्तः वाषयातिवधे एं
नातपवाघवूवाषः नद्धू नेन वड्डुप्रशस्तभक्षणत्वाभानुउत्तं वेयत्रनत्रकुरुगेच्छ वाषदृष्ट्वानमस्कुर्यात् नाहि वेडुप
वर्णस्यदर्शनेन निष्फलं भवेदिति व्यासः दंतांतमध्यइत्सु पाक्षितिदोग्धसह्यानि दंतपांतेघुरभसः । किकीतिशब्देनदोष्म
तिन्क्रीडातिक्रुवि ष्टाविक्तावितावकिकीदिवारितो किकीदिवर्निपातितः त्पपंवदीर्घ्र्घे तीये कारस्थायो किकीदिवि

श्ववाघः स्याङ्कृत्स्याश्रेकामृगाण्डजाइति रत्नकोशात् ॥ वृकुह्रस्वश्वापंमिति शाब्दिकः वाघोदिविः क्रिकिस्मृतइतिया
डिः द्वेनाम्नी इति स्वामी ॥ द्वे स्वर्णीवानकस्य ॥ कलीनि केसूङ्क्विं लिंगं साहिगक्षुतां के शालूलुं वतिभृंगइव काष्ठीनु
भृंगः विभर्त्तिकलंभृंगः भृंभोगरन्तुकुर्वेति वा ॥ धूमस्य धूमसमूहः पाशादिभ्योयः तामटतिकर्मण्यण् धूम्याटः ॥ त्री
णिपिंजोतिरव्यातस्य ॥ अपेतिशतंवहूनि पत्राणि पक्षाः यस्य शतपत्रकः ॥ दारुआहंतिदंतेराड् पृषोदरादिरूपपदे
दार्वाहनोऽण्त्सस्यवटः पृषोदरादिर्वाघाटः ॥ वासार्थंदारुस्वाघट्टयतिः यण्उपधायाश्चह्रस्वः आदिः दार्वाघाट इति
सुभूतिः ॥ भद्रनामारतानिाधिः काष्ठकुट्टः ॥ शतच्छदइति त्रिकांडशेषः ॥ द्वे काष्ठखोडराइति ख्यातस्य ॥ खवेतिशारय
तिहिंसयति ण्यन्तपादिना अनेनमृ हिंसायामिसनोण्ये नानुशारेरंगातितंगवृशारंगस्तालव्यादिः शारंगश्चातके
ख्यातः शबलेहरिणेपिवेति तालव्यादावजयः सरलूङ्क्ष्मातिसृगतेगाणि वृपूर्वनदण्एवृद्धिश्च सारंगो दन्त्यादिरिति
स्वामी वातकेहरिणे पुंसि सारंगः शबले त्रिष्विति दन्त्योरभसात् ॥ शार्ङ्ग इति वेतिपाराशवः ॥ लोकमसल्पं केजमपे
स्तेनयस्यास्तीस्वचुस्तोकं कातानिक इति वास्तोककः ॥ वततेपावते जलार्थमेघान् वने पाचनेण्वुन् वानकः ॥ त्रीणि
ढापाणिया इति ख्यातस्य ॥ कृकेतिकृकेणग्रीवा शिरोग्रीवेन वाकिरतीति कृकेववः कण्ठेसुणकृकवाकुः ॥ ताम्रारक्ताचूडास्ये
तिताम्रचूडः ॥ केकनेकुकूट्टकः पादानिक्षिपकुटतीतिइगुपधत्वान्कः कुटः कुकाकुटः कर्तृकरणेकृकेतिसमासेपादेः कु

पृथिवीं कुटतीति इगुपधत्वात् कः पृषोदरादित्वात् कुक्कुटः। पादयोर्धित्वात् वरायुधः त्रीणि कुक्कुटस्य॥ चटि वट
ति मितान्निधामादिक वट भेदने क्वचादिष्वपाठात् अजादिपाठात् घटकाद्याक्षिपकादित्वान्नेत्वं। इत्वमिति प्रीणयति हविषी
णेन क्वदाधारार्थं कालिभः कलति वा कुल कादत्तेपि के पृषोदरादित्वात् घने वर्णविपर्यये नुमि लविंकः कले नाव्यक्त
मधुरध्वनिना विकः पूर्ववत् समासे कलविंकः। द्वे चटकस्य॥ नेति चटकस्याजातिपाठात् क्षिपकादित्वादित्वानि
षेधः चटका॥ तेनेति तयोश्चटकचटकयोः पुमपत्ये चटकायाण्णेरक् चाटकेरः स्त्री चेत् अपत्यं चेति स्त्र्यपत्ये तत्र स्त्रि
यामपत्ये लुग्वक्तव्य इति णेरको लुकि लुक् तद्धितलुकीति टापो निवृत्तौ स्त्रीत्वात् पुनष्टापि चटका॥ एकं॥ कीति कर्करे ८४
रेटाति मूलविभुजादित्वात् कुः निपातनात् सलोपः कर्केति शब्दं वातं वा रेटति निपातनात् कुः कः पूर्ववत् कुं कुरेडुः कर्करेडुः कर्क
राडुक इति रभसाद्रूपवत् कः द्विवचनः षट्पदो यगाड् इति द्विपदजातित्वादेषां स्त्रीपुंस्त्वं। द्वे कीकरेडु इति ख्यातस्य॥ ककणेति ह्व
कणकं ठेति अणति शब्दाय तेपवाधक्रुशाकं धादित्वात् परस्मैपदे कृकणः। कृशति शब्दं करोति पवाधक्रुक ककरः। द्वे कपेरइ
ति ख्यातस्य॥ वनेति वने प्रियमस्य वनप्रियः। परेणकाकेन भृतः पुष्टः परभृतः। कोकते मनो गृह्णाति कुकः न्वुक अपादाने अ
जिरादयश्चेति किरः वाकुलकाकुणः कपिलिकादित्वाल्लत्वे शालिकनीत्यादिने लावि वा कोकिलः। अपरे नर्द्धौ पापिह्निते
कायति स्रातकि इति कः वाइभाग्गुहित्यादिना पकारलोपे पिकः। ताम्राक्ष्य कुहूमुखका मतारादयोऽप्यस्य पर्यायाः। चतारिको

क्लिलस्य ॥ केति काइति शब्दं कायति आत इति कः काकयति लौल्यं जनयति ककलौल्ये एयं नाद वा काकः । करोति बलि
दानुहर्ति तमिति शब्द्राद्भ्यादिभ्योऽटन् कमात्मानं रटति किरति भक्ष्यद्रव्यं काकरटः ॥ अविद्यमानं रिष्टमकालमरणमस्य प
मस्य अरिष्टः । बलिना पुष्टो बलिपुष्टः । वट । कर्मसिध्येव श्री सिध्यत स्मै बलेः सपहरणेन । सकृदेकवारं प्रजा अपत्यमस्य
सकृत्प्रजः । ध्वाङ्क्षः ध्वाङ्क्षति घोरं शब्दं करोति ध्वाङ्क्ष घोरवाशिते वयवाद्य ध्वाङ्क्षः । काकाइति शब्दं नामात्मनैव घोषयति आ
त्मघोषः घुषेः कर्मण्यण् । परान्पुष्णाति कान् विभर्ति पुष्णाति कि परभृत् । बलिं भुङ्क्ते बलिभुक् । वयति गच्छति
ति वयगतौ वयइत्यस सूत्रोणि वायसः । द्रोणकाकस्य ॥ द्रोणेति द्रुणति वशे घणहिंसायां स्वार्थे द्रोणे नाम
काकाद्रोणकाकः । काकयति कापि पिङ्डिभ्याम् ओलान् इति वाकुलकानुकाकायते रपि काकोलः । दग्धकाको प्यन्द्रो
णेनाद्ग्ध काके स्यादग्ध स्योम्नो गुरावपीति रुद्रः । द्रोणकाक इति ख्यातस्य ॥ देतिदापूलवने त्रिवृदातिच्छेदं कर्हते
असम्यस्यति कर्मण्यण् दात्यूहः अस्याहि धिनावेतरात राविच्छेदस्य परत्वं डनात्यूह इति शब्दं अत्यूहते अत्यन्तमस्यतीति वा
दात्यूहः दिग्वाहोऽपत्यमाणिदे विकादिनात्ववाह कोयष्टि तेघत्पूह स्वार्थित्रिद्धो दात्यौह इति स्वामी । काले वर्षाकाले कं
ध्वानि रस्य कालकंठः । कंठस्वरेति कागालइति रुद्रः कलएवकालः स्वार्थेऽण्कालोऽव्यक्तमधुरध्वनिः कंठेऽस्य वाद्दात्यौ
हमज्ञो लुपेंद्रि कालमुक्ताभ कंठ जलेरक्षादयस्त्रात्र । द्रोणकाक इति ख्यातस्य ॥ आतेति आताय्यने संतनोति पालयति वा

पक्षप्रसारणेनात्मानमिति निपात्यसं तानपालनयोः आवश्यके णिनिः आतायनमातायः धनुस्वरख्यातयोगादिनि
र्वा आतायी । आतपत्यवश्यमिति आवश्यके णिनिः आतापीति स्वामी पठति । विहङ्गेति श्रृंगारजाक्रियाभेदं करोतीति वि
ष्कशेषित्वे ह्रावकरणे च पचाद्यच् वृ विष्कुः । द्वे विष्कुरस्य ॥ दाक्षेति दक्ष ते विशेषणे वर्द्धते शीघ्रं प्रभवति वा दक्षं दाक्षी प्राचे
च मद्दाक्षिस्पृहादिभ्य आप्य इत्याप्यः दाक्षाय्यः ततोः पताणि दाक्षाय्यः । गृध्यते अभिकांक्षति मांसादिकमिति गृध्नुः अभि
कांक्षायां सुसूधागृधिभ्यः क्रिति क्रन् गृध्रः स्फायीत्यादिना रागित्वमे । द्वे गृध्रस्य ॥ कीरेति कीर्तिशब्दे मीरयति इगुपध
त्वात् कः कीरः । शोकान्ति सुकमतो इगुपधत्वात् कः सुकः शोभन इति सुमदी प्रा सुकवल्मीकाल्का इति कुम्प्यप्य अस्मिन्नो ८५
पदेवाणादौ सुक इति निपातनाद्वा ॥ द्वे सुकस्य ॥ कुडिति कुवति कुटिलं गच्छति कुन्य वुकौ टिल्पाल्मीभावयोः कुन्वि
पे केतन का विगादिना क्विन्नः सुपधात्र लोपाभावः कुङः । प्रज्ञाद्यणिकौ वा । स्त्रियामजादित्वात् टाप् कौञ्चाः द्वे कौ
ञ्चकस्य इति ख्यातस्य ॥ चकोति ककति ककः लोल्ये पचाद्यच् पृषोदरादित्वात् कस्य वः । कङ्क इति शब्दं कन्ते वा ढ्वय
ते शब्दायते ह्वे अस्पर्द्धायां शब्दे वेति धातोः के आकारलोपे च कङ्कः । दीर्घजङ्घेति शेटुः स्याद्बकोटः सुकु वायसः । म
के रुद्धोरुवलिभुक् कुशिरवी वड्ढविहंगमाः इत्याद्योपाष्ये वा द्वे वकस्य ॥ पुष्कोति पुष्करांकः पद्मपर्यायनामा सारसिभवः चा
रसारमादत्ते कुकन्नक आदाने डविवः वकतृप्तोस्फायीन्ति रक्कुः किञ्चनोनिशाया वियोगीति चक्रवर्थकः । कोकङ्क आदीनां

वेतिद्विखे चक्रश्चक्रेण चक्रशब्देनोच्यते। कर्मणि घञ्। चक्रवाकः रथांगस्य चक्रस्य याः आह्वाना नामानि तन्नामकः। तत्पर्या-
यनामक इत्यर्थः। रथांगनामा रथचरणादिनामा। चक्राह्वचक्रो इति ख्यातस्य॥ कोकेति कं दवः सम्प्रहृष्टघोषा[illegible]ष्या स्वा-
घणकांदवः। कलो मधुरध्वानस्तद्वान् हंसः स्यादिति कलहंसः। द्वे कदम्ब इति ख्यातस्य॥ उत्क्रोशेति उत्कं ईक्षते चैर्वा क्रोश-
ति उत्क्रोशः। कुर इति शब्दं रातिकः कुरति करुणध्वानि नाथैर्यलिक्षेनति कुररः छेदने वाहुलकादरकि वा कुररः। स्त्रि-
यां कुररी। द्वे कुरर इति ख्यातस्य॥ हंस इति हन्ति गच्छति भदंष्ट्रं ति वर्षासु मानससंगच्छतीति वा हन्तृ नादि वृत्तिकसीत्यादि-
ना सहंसः। श्वेता गरुतः पक्षा अस्य श्वेतगरुत्। पूर्वत्र रथ्योरर्थप्रधानत्वात् सितगरुत्। शुक्लपक्षादयोऽप्यत्र। चक्रस्ये-
वांगानि हृन्नत्वादिनास्य चक्रांग इति स्वामी। मानसं सरः ओकः स्थानमस्य मानसौकाः। सर्वत्र बहुवचनेनानिर्देशः।
सरः काकज्ञालपुरुदे शकमरालादयप्यात्। [illegible] चक्राद्यि सामान्येन हंसस्य॥ वेतियेदं साद-
द्भेनसिताः शुक्लाः लोहितवं चुवरणैर्लक्षिताः ते जातिश्रेष्ठत्वात् हंसानां राजानः राजदन्तादित्वात् परनिपातः राजहंसा
चंचुसहितैश्चरणैरिति समासः॥ एकं॥ मलिनैरसितैनालिनैः किंचिद्धूमवर्णैरालोहितैश्चंचुचरणैर्लक्षिता मल्लिका-
ख्या मल्लिकनामातः म[illegible]लमहत्त्वधारणे ऽवतः स्वार्थे कः मल्लिकाहंसभेदः स्यात् तृणमूलेपि मल्लिके कनिरूढः मल्लि-
काक्षनेत्रत्वान्मल्लिकाख्याः चञ्चु। शुक्लापांगत्वादिति तु स्वामी। एकं हंसभेदस्य॥ धेति तएव असितैतरैः कृष्णैर्लक्षितास्ते

साधृतराष्ट्रस्यपाश्चिमेदस्याप्रत्यानितनोभवावाधार्त्तराष्ट्रः धृतराष्ट्रः सुराज्ञिस्यान्तृपाल्से क्षात्रियभेदृयोरितिर
भसः।एकं॥शरेतिशरारेनीरमिर्यात्ति अवइः आटातेर्वाकुलक आरिकोशरारिः शरमततिअनसातत्पगमनेइअ
यजादिभ्यइतीन्नुशरारातिः श्वतालव्यादिगुंडूष्टोभीशरं नीरइतितालव्यादौ रभसः।पक्षेकापादिकादित्वान्नुलं
शरालिः।असमंताद्दटतिइः आटिः।नलादउत्सुघत्वेति अडउउपमे अक्षडिभ्यामिएआडिः।एते त्रयः शकृ
स्त्रीलिंगाः आडिः शरालिवरटीगंधोलीवानरीकपीतिस्त्रीलिंगकांडेरत्नकोषात्।त्रयः शकृा आविष्टालिंगा
इतिमधुमाधवी।त्रीणिशरालीतिख्यातस्य॥ वेतिवलेनरास्यादूरमूर्द्धमकातिवलवहत्वसंवरणेवलाकादय
श्चेत्याकन्तूबलाकः॥विसंमृनालंनद्वग्रकंकोस्याः विसकंठिकादं त्पसा आविष्टलिंगत्वात्पुंसिस्त्रियांचबलाक ८६
द्विवकजातेः॥ हंसानिहंसस्यस्त्रीवरटाद्वणोतेसरः सेवतेइड सभ कोशकादिभ्यो [illegible] ऽटन्नृटाप्वरटैटागौरादे
जयादित्वेनवरटाशकृः पठितः ततोङीप्वरटा वेतिमधुमाधवी।एकं॥सारेतिसारस्यस्त्रीलक्ष्मीरत्रास्तिलक्ष्मणा
पामादिगणे लक्ष्मसुट्वेतितद्वयोऽकारश्चांतादेशः।णत्वे च लक्ष्मणेमकारमध्या।सारस्यांलक्ष्मणानानुसौ
सौमित्रौस्त्रीमातित्रिछ्वितिरुइः।निर्मकारोपिलक्ष्मणश्चैवसारसस्त्रीमरमालोक्तः महापुरुषभिवणकटमीनशं
खलक्षणमितिकादंवरीग्रंथश्चपुंयोगालक्ष्मणाङीप्लक्ष्मणीतिस्वाम्यादयः।एकं॥ जेति आत्रेयदटम्भे

घातुकत्वाच्च पिंगलत्वाच्च जातिविहवे प्रतिकूलताच्चेति कानि जतुकाशाम ठ जतुकं वर्मपत्रा जतु कृतोस्त्रियामिति वर्ग
तृतीयादौ रभसाद्वर्गतृतीयादिः। जतूकादीर्घमध्यावनिशाशाया चापिंस्त्रितद्धनजंतूकापटलकामिति पूर्वकाविप्र
योगदर्शनात्। अजिनं पत्रं पक्षो यस्याः साजिनपत्रा॥ द्वे वर्मवाटिकायाः॥ पोतिहस्यं वस्त्रीतां विष्टाजातिः परःशतनुरूलस्य
शीस्याः सत्तो विड्वान् जातरितिङीषु परोष्णी। तैलं पिबतीति तैलपायिका खुलुसं ज्ञाशवूनां यथा कर्णाविद्युरूपत्ति
। तनुकृमिस्थिविंदुगोपः परोष्णी तैलपायिका। तैलात्पकरवलाधाराद्वाशापि पालिकास्त्रियामिति रभसात्। द्वे तैलांबुसह
शाकीटजातन्द्वौ सास्त्रिकायाः॥ वेत्ति वशिरितिवणति अणरणवणभणशब्दार्थाः अवुटापुवृत्तीति पूतिद्रुव्यभजते इत्यौ
विविवटवणते रववणान्तः कर्मधारये दावर्वणा। मूस्वसंघाते इत्यत्र मक्षमपि केचित् पठंति ततः कृत्यादिभ्यो बुन् टापु
माक्षिका नीला काचवर्णा नीलेति माक्षिकाविशेषणं अत एव नीलान् प्राणापध्योरिति नित्यं ङीपू प्राप्ते नीलेति
वंतपाठो लेखकप्रमादज इति सुभूत्यादयः। नीलपाठे तु नील्या वानि सत्र नीला अत एव कुवलयदलनीला काकिल
इति प्रयोगाः अतो न ङीषिति समाधेयं। काचवर्णमाक्षिकायाः एकं। यद्वानुनामत्रयं तदा वासंज्ञायामिति ङीषं ता द्व
पक्षे तत्र एवटाचितितु वयं॥ सोतिसरं नीसरंतं वा घातयति सरंपताडं ते डैः सुप्रसुपेति समासे पृषोदरादिः सरघादे
त्यसा। मधुकारिणी मधुवर्णा वमाक्षिका मधुमाक्षिका शाकपार्थिवादिः मधुपावन्निर्के भ्रामरं क्षौः

माक्षिकं चचतुर्विधमिति वैद्यकं पुत्तिकादे अत्र तत्रैव लक्ष्मणभुकं पिंगला मह स्त्रो माक्षिकाः स्वल्पा [illegible]
[illegible] क्षुद्राः क्षुद्रतराश्चेति पुत्तिकास्ता कायो वृक्षकटोरे मधु कुर्वन्ति ॥ ह
मधुमक्षिकायाः ॥ पतेति इवार्थेऽल्पार्थे कुत्सितार्थे वा कान्ने के वा पतंगिकाद्युदितिशब्दं तनोति नुः पुत्तातनः कः टापूपुत्ति
कापूतनापवाइति वत्र पुत्रो विनाशार्थे पुनाति वेधनेन विनाशयापि च्य मम्पोपीति क्विपू हाशिग्रहणाद्धस्वे ले तु किं पुनपु
तमतीतं तेक ते याति कांकि वकिमकी स्यादिनादंडके पठितानूग. वर्गादिगुपधे निकः सुपूसुपेति कर्मधारये वा पुत्तिका ८७
87 ह पुत्ति केति ख्यातस्य मधुमक्षिकाविशेषस्य ॥ दंशाइति दंश. पचू दंशाः दंशमशमशकश्चापाशाइति शभेदा त्तालव्यान्त
ः । वनस्पामाक्षिकावनमाक्षिका ह्व वनमक्षिकायाः ॥ दंशीति स्वल्पदंशजातिः ज्वप वयोविवक्षायांजातेरिति ङीपू दंशीस्या
तूएकं ॥ गेतिगंधमर्द्दयाति गंध ऽवर्द्दने वाकुलकानूपटोलवदोलूवृगोशाद्दिः गंधोलीगंधमालातिकः पूर्ववत्तनूङीपू
गंधोलीत्येकइति स्वामी । वरटोक्षात नोङीपू वि वरघावि वरटावरटी सौहं [illegible] नूपतोवरटः स्मृतइतितारपालः ह्व वरलीति
ख्यातायाः ॥ भंगेति स्पणभृंगामिथार्ने ऽपनु करेगति ण्यण वृद्धिः ङीपू भृंगारी । झाइतिरोतितिमित्रधादिलीनः कुः त्ततः क
• नूटापू झीरुका । चीरीति रोतिकानिविरुकेति स्वामी । विनोति कदुशब्दं विरुवपने मुञ्चि विरुम्यारकुदीर्घ लं पूर्ववत् ङीपू च
री । झि च्छीवापतेदः तत्तुल्पशब्दूानू झिल्लीवकतूकेऽएइति ह्रस्वटापू झिल्लिका । वत्वारि झिद्धीति ख्यातायाः ॥ सेतिप

नतिपतने इंगपूपतगः । शलति शमीत्यपयाति कूरस्तू शलि कलि गार्दिभ्यो ऽलच् शलभः । द्वे फडिंग इतिख्यातस्य ॥ खे निखेघो
नते ऽच् खे घातयति ऽपणि वा खद्योतः । उपातिस्तारकातद्द्विंगति वनानि ऽपातिर्युक्तं सगतीनि वा वलनशत्रूर्षार्धादिति युच् ऽपाति
रिंगणः । द्वे जोनीतिख्यातस्य ॥ मेति मधु व्रतयति भुंक्ते मुंडमिनो सादे व्रताङ्क्षात नइति लिच् अण्मधुव्रतः । मधुकरो
निमुखे धारयति ताच्छील्ये टः मधुकरः । अमधु रे पि भ्रमरे स्तू ठो याम्निति सुभूतिः । मधुलेटि क्विप् मधुलिट् । एवं पुष्पानि
ऽपि । मधु पिबति मधुपः कः । अमति भूषयति पुष्पं अलम्भूषणादे । वाऽकुलेकात् पाभ्यामिति नि: अलिङ्कस्वादि: अ
लिनी रमतादि लिनादिलीधू इतिमाधवात् । भ्रमर इति नाम्नि द्वौ रेकावस्यादि रेफः । बिभर्ति मधु भृंगा गा भृंगाद् इति भृङ्गो
गात् डुः द्वे भृंगः । षट् पदा अस्य षट्पदः । भ्रमति पुष्पं भ्रमति वा सरवदरन् भ्रमरः । इयर्ति गच्छति अर्त्तेरिः लत्वं अलि: कृत्स्वा
दि: अलमलेरि बगंधरसावभू इतिमाधवात् । रोलंबं दीदिरंबं वरीकपुष्पंधय मधुसूदन रोलंबादयश्चात्रैव द्राभ्रमर
स्य ॥ मेति मीनाति हिनस्ति मयते वा ऽहीन् मीञ् हिंसायां मदगतौ खार्तिपिंजादिभ्य ऊरोलच् वोमयोरैतालीति पृषोद
रादि वा मयूरः । बर्हे पुच्छे तद्योगात् फलबर्हीभ्यामिनन् वर्हिणः । पक्षे इनिः बर्ही । नीलः कंठोऽस्य नीलकंठः । भुजंगभु
के भुजंगभुक् । शिखायोगात् दंता शिखान्तात् संज्ञायामिति वलच् शिखावलः । व्रीह्यादित्वादिनि: शिखी । एवं केकायोगा
त् केकी ॥ मेघनादेनानुलासितुं नर्दितुं शीलमस्य णिनि: मेघनादानुलासी । नवमयूरस्य ॥ केङ्काकृतित्वात् कानिवंद्रकः । कृष्ण
कादिके इति शब्दू कायो ... चन्द्रादित्वात् कः । ... एकं मयूरस्य तस्य ॥ सेतिचं १

वर्णोपाधिकस्यात्मेचकः सबोक्तः । द्वे पिच्छस्य बर्हाङ्कने ॥ शिखेति शिखा अस्यास्ति शिखावान् शिखावलः । बोऽन्ते समुष्टिनायां क्रियते
चूडस्य मुकुटाये रूप्यते । तादृग्विदादिपाठादस्ः दीर्घत्वे चूडा । द्वे मयूरशिखायाः ॥ त्रीणि शिखिनं मयूरसमानि ॥ अमगत्यादिः पाद
पुच्छं मंतादुः शाकध्वादित्वात् पररूपत्वे शिखंडः स्त्रीलत्वादिः । शक्तः शङ्कुः शिखंडोस्यास्मिन् मनइत्पूर्षाभेदात् । पापिच्छ
तिच्छिनात्ति केवष्टी लकारलोपे पिच्छः । वर्हति उ घञ्छानि वर्द्धते वाऽवृबृहू उद्यमे बृह बृहि वा बृवर्हं । कं हरे देशं वर्हं इ
ति कालिदासोक्तेः पुंलिङ्गोऽपि । त्रीणि पिच्छस्य ॥ खेति खे नगच्छति खगः । अन्येषामपीति डः । विहायसा गच्छति विहङ्
पसो वा विहङ्गवत् खग ड इति वार्त्तिकानुगम इति खे वा विहंगम विहंगो । हेतु विहगा इति विवेकः । विशेष ५८
भुवं जहाति विहायाः साधनं प्रागुक्तं । शकुनोऽपूर्वं गच्छतीति शकुन्तः शक्नोति शके रुन् उनोन्मुनाः इति उं ति प्रत्यये शकुन्ति । उनप्र
त्यये शकुनः । उनि प्रत्यये शकुनः । पक्षयोगात् पक्षी । प्रथमम् अण्डरूपेण पुनः शावकरूपेण इति द्विर्जातो द्विजः । पतगः
प्रायेण गच्छति शतरि पतन् । पत्राणि पक्षास्सन्त्येषां साधनत्वात् रथ इव स्वपत्ररथः । प्रेमि ... वाजाः पक्षास्ते
षां सन्ति । राजीवा जयंतिगमयंति वाजाः पक्षास्सन्त्येषां । विकिरति विक्षिपेति पक्षान् भक्षं वा विकिरः कीटादि
भक्षणार्थं भुवं विकिरति वा ... विकिर इति नु सुभूति । न पतिपक्षौ विस्तारयति वेः ... दिति ... डिला
तृटिलोपः । विः स्त्रियां वीनि सुभूति । विष्किरः शकुनिर्विकिरो वेति सुट्पारि नि विम्पद्मति घत्वं वा विष्किरः । पततिउणादि

योवकुलमितियतेरत्रिः पतत्रिः पतेर्वैञ्याद्यश्चेति त्रिस्कोडागमो धात्वंतरेडकारश्चेति निपातनाद्वा नीडउद्भवउत्पत्तिस्थान
मेषां नीडोद्भवाः गरुत्मान्तुक्ताः । पातिनुमिच्छंतः पतेः सन्नंतात् वृत्पित्संतः । नभसे खे मेघवर्त्मविहायसमितिनिगमात् नभस
मदंतं वः पसावविवाभितमिनोतिलाभिनाभितपिपानिपालि माहिभ्योऽसाजि सूणादिसूत्रेण नभसं खेमिति पुरुषोत्तमः नभसे
नागच्छंतिगमश्चेति खचू नभसंगमाः । सप्तविंशतिनामानि पक्षिणः ॥ तेषांमिति तेषां पक्षिणामेते विशेषा इत्यपः हारिम
नोहरमितंगमननमस्यहरिद्वर्णे योगानुपात्तेभ्योपि एषामपीति दीर्घत्वे हारीत इति वा हरितानत इति ख्यातः । मद्गौरि
मज्जेत्यभ्रमृशी हवारित्यादिना उः अत्वेन सकारस्य दत्वं पंकादित्वान्न कुत्वं मद्गुः । पानीयकाकिकायां मद्गुः स्यादिति
ति रभसः । पानिकाउडीख्यातः । करंडे भवं कारंडं जलं तत्र वातिकारंडवः आरमत एभारंडः पारमेत्र्यं तारं जः के जले आरंड
कारंड इति कर्तृकरणे कृतावद्गुलामिति समासः सोस्यास्तीत्यस्मभ्योप्यदृश्यत इति वप्रत्यये वा पपं वस्त्वनामप्रसिद्धः ।
जले परिप्लवते याति पवा पविप्लवः पीलवदे शांतरे ख्यातः । उणादयो वद्गुलामिति नरने सत्वं तु कुवाभ्यासस्येतीनाद्भिर्वन
मभ्यासस्य वनु कुकूनइन्नु धातोर्गरिती लं रपरत्वं वा तितिरिः सव स्वनामख्यातः ॥ चित्रपक्षरुत्रकः अद्भिपारावत ध्वनिश्चात्र कपि
जलो मो रातित्तिरिः । तितिरोऽदंतोपि कपोतालावतातित्तिशाति लावस्याति । कुक इत्यादाने को कतो के प्रकुकुसकु रगुपधके
रयोः कर्मधारये कुक्कुभः कुजित्यव्यक्तानुकरणं तन्नु कोतिइण् । कादिति वा कुलकान्नुकौते रपि भीति कुलेवं कुक्कुभोवनकु

कुटः तेन कुकुह इति ख्यातः। लूयते दोषाऽनेन लावः घञ् लावा इति ख्यातः। जीवेन सह वरेण्यः सह जीवाति वा
कुलकाज्जीवेः खच् जीवंजीवः तद्दर्शनाद्विषनाशात् जीवं प्राणिनं जीवयते कर्मण्यण् तत्पुरुषे कृतीति द्वितीयाया अलु
कि वा जीवंजीवो जीवजीव इति शुभांकः सचमयूरसमाले चित्रपक्षो बृहद्वरः स्वनाम्ना ख्यातो नेदाक्षिण्ये यथादौ जायते इति। चक
ति वं ह्यमृतपत्वात् विषं प्रति हन्ति वकतृष्णी प्रतिघाते वेस्यतः वक्कि कठिभ्यामोरन् वकोरः कनि वकोरकः। कं जलमालंब
नत्वात् प्रष्टिरिवास्येति समासे कपि पूर्वपदाकारस्य नेरुक्तत्वे कोयष्टिकः घोटा इति ख्यातः। टिट्टीति शब्देन भाति अन्ये
ष्वपीति डः सुप्सुपेति समासः स्वार्थे कन् टिट्टिभ इति ख्यातः। वर्तमाने निवर्तते डः वस्वार्थे कः वर्तकोऽभाव इति ख्यातः। वर्त
का शकुनौ प्राचामिति इत्वनिषेधपक्षे वर्तका इतरपक्षे शब्देन वर्त्तीं विंद्धि गच्छति वा आर्त्तिगृभ्यां तः ततः स्वार्थे कन् अर्भ
कः। डयनं डीः क्विप् डिपाडयने नभाति अन्येष्वपीति डः पृषोदरादित्वान्मकारे ह्रस्वत्वे वड्डिभः ततः स्वार्थे कन् अर्भ
कः। डयनं डीः क्विप् डियाडयने नभाति अन्येष्वपीति डः पृषोदरादित्वान्मकारे ह्रस्वत्वे वड्डिभः। पृथुप्रथुरं कायतीति वा
वूयते पृथुकः। शवते सततं भ्रम्यतेऽनेन शावगतो ह्रन्नाम्येति घञ् शावः स्वार्थे कन् शावकः स्तालव्यादिः शाव शवचीधु
शेखरशाकुंत इति शभेदात्। शशाति प्लुतेन गच्छति शशप्लुतगतौ शोशिरयोरत इति कुः शिशुर्द्दितालव्यः। सप्तशिशांः।
स्त्रीति स्त्रीपुंसयोर्युग्मं मिथुनं मथ्यते संगतीभवतीति मिथृ मेधासंगमे उनन् बहुलवचनात् कुलकाद्गुणाभावः मिथुनं। द्वे मिथु

नस्य ॥ द्वौ द्वौ द्वंद्वं द्वंद्वं द्वंद्वं रहस्यमर्यादावचन इति निपातनान्नुसाधुः । स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वंद्वं द्वयोः पर्यायमाह । युजिर्योगे युजिस्
हीति मरुप् युजेर्गुत्वं च युग्मं । वृषादित्वात् कलच् प्रत्ययः पंक्तादित्वात् कुत्वं युगलं । युजेरिगुपधत्वात् कः कुत्वं च युगं । अत्र द्वंद्वादि
व तुष्टं युगमात्र इति सुभूत्यादयः । युग्मं यमलयामलेतिरमसः ॥ सम्यग्विशेषेण उह्यते वहुत्वात् पुंजीभूतत्वेन हलश्चे
ति घञ् समूहः । निःशेषेणोह्यते नेनानि वहः पुंसीति घः । विशेषेणोह्यते वहुत्वात् पुंजीभूतत्वेन हलश्चेति घञ् समूह
। निःशेषेनोह्यते नेनानि वहः पुंसीति घः ॥ विशेषेणोह्यत इति पूर्ववत् व्यूहः । सम्यग्दुह्यते प्रपूर्यते नेनेन घञ् संदोहः
विशेषेण श्रियते गम्यते नेनेनानि विसरः । एवं व्रजः । गोचरसंचरेत्यादिना निपातितः । स्तूयते श्लाघ्यते सोमवत् स्तोमः
। उ वसमवाये घञ् स्पष्कादित्वात् कुत्वेन वो घत्वं ओघः । ओघ्यते घञि पक्कादि कुत्वे ह्रस्वधत्वेन वा । निकीर्यते विक्षि
र्णीक्रियते किट्टतेः सदोरपि निकरः । व्रत्यते नियम्यते नेनेन व्रापतेर्ण्यतान्त घञ् व्रातः । अनु वा । व्रियते आच्छाद्यते नेन व
रः वारयतीति णंतात् पचाद्यच् वा । संहन्यते निविडीक्रियते नेन संघातः । संचीयते चीयते वहूरा विसेष वयः संचयः । सम्यगु
दीयते वाहुलकात् घञ् समुदायः । एवमेतेरच् समुदयः । समवयंते नेन वाहुलकात् घञ् समुदायः । एवमेतेरच् समुदयः । स
मवयंत्यनेन वाहुलकात् घञ् समवेतात् भवंत्यवाऽधिकरणे घञ् समवायः । अङ् पूर्वाद् दृश्यते समाचय इति मधुमाधवी गाढं
ते घञ् चैकः कर्मण्णि घञि वा गणः । स पूर्वाद्धतेः क्तिन् संहतिः । हणोत्यात्मणोति अप्यादयश्चेति दः । त् मूर्वहं दं । कुरुक्षेत्र

कुर्वन्ति विक्लिन्नं भवति वा कुलकाद्वृक्षस्तोवत्तवकाविति ऽंवचू ऽकारस्यात्वं वा निकुरंबं । कदेः सोनानू कदोर्णि
दृत्यं वचू स्वार्थेकानि कदंबकं । द्वाविंशति समूहस्य । वृंदेति वक्ष्यं तद्धति शेषः । तात्पासंख्यानादिना वाप्राणिभिरप्रा
णिभिर्वा समैस्तत्कल्पै रपलानक्षितं वृंदं वर्गः वृज्यते पृथक्क्रियते विजातीयेभ्यः कर्मणि घञ् कुलेवर्गाः सजातीयानां व
जंतूनां वृंदे संघसार्थौ स्यातां मे यवाभिरक्षे संघः ज्ञाति कुसार्थः संहन्यते परिच्छिद्यते तेन संघो घावित्यादिनाऽवू घत्वं सं
घः पूर्वादयश्चेति सनेश्च कू ऽषाले रपरत्वे बसार्थः । भागुरिस्त्वाविशेषेणे वाहसडुप्रीतपुञ्जौ घसार्थपूर्वकदम्बका
इति । सजातीयैरेव नजंतुभिः कुलं ऽन्यत्र त्वप वारात् कुलसत्त्वानेद्रगुपधतान् कः कुनं । तिरश्चामेव सजातीयानामे
वृंदं यूथं उपचारादन्येषां नपुंसि श्रेणि यूथ प्रोधाविनिति पानितः । पसुनामेव संघः समजः समुदोरजः पशुष्वित
पि ऽपमेषामपि पशूनां संघः समाजः घञ् ॥ ऽधेति सधर्मिणा समानधर्मवतां सघोनि कायः संघे नानो त्तराधर्य १०
राति भविनातेर्घञ् ऽवादेशश्चकः । निर्योको । यथायथं वृंदभेदानां । पुंजेति पुंजबलने तुजि पि हिंसाबलदाननिकेतनेषु प
चाद्यवू ने रुकामिकारस्यातं पुंजः उत्पापुमा संजयति ऽन्येभ्योपीति डे वा । ऽमक्रैते व्याप्नोति ऽमसू व्याप्नो ऽशिपणि
स्फारुटकाविति नप्रत्यये रुडागमश्च राशिः । उत्कर्कीर्यते ऽदेरपूर्व कर । कूटमुक्तं । बलारिधान्यादिराशेः ॥ कोणि
ते षाकपोतमुकमयूरादिनि शिराणिगणेकपोतमयूरादि त्रिशिभ्योऽनुदात्तादेरञ् । शौकं तस्य समूह इत्यण् । ऽपादिराधूतन्का

कर्कटकउलूककादंबादिग्रहः। स्वनामप्रख्यातानां कपोतादीनां पक्षिणां पृथकपृथकु गणस्य॥ गृहेति। गृह्णाति अर्थं पोषणादि
नापे मृगपक्षिणो गृहासक्तो गृहमाश्रितास्ते छेकाः। छ्यति वैमनस्यं छेछेदने — पलिकादयश्चेति कन् तेन निपातनात् छेकाः।
छेका त्रिषु विदग्धेषु गृहासक्तमृगाण्डजद्दाति च वर्गादौ रभसः। गृह्यते ऽस्वतंत्री क्रियते इति गृह्यः। पदास्वैरिवाह्ये पक्षयेत्र्विति क्य
पूततोऽनुकंपायां कनू गृह्यकाः॥१०॥ इति सिंहादिवर्गविवरणं समाप्तं॥०॥ मेति मनोरपत्यानि मनोर्जातावञ्यतोषुकुकूवौ
षुगागमः मनुष्याः पूर्ववदाञ् षुकि च मानुषाः। स्त्रियां तु द्वयणावये त्यादिना ङीप् हलस्ताद्धितस्येति यलोपे मानुषी — पौञ्
टिङ्ढठणोञित्यादि [illegible] ङीपि मानुषी। मर्त्याः — अमर्त्याः इत्यत्रोक्ताः मर्त्ता भूलोकस्तत्र भवा दिगादि पाति मर्त्यो इति वा
मनोर्जाता उः मनुजाः। मनोरपत्यानि मानवाः — औपसंख्यानिकोऽण् मानवस्तूपसंख्यानादिति भाषावृत्तिः। नरं
ति नयेन व्यवहरंतीति नृ नयेऽचून् नराः। नयंति पूर्वं पुरुषार्थानु नमागाति नयतेर्ड्वेति ऋन् ड्डिता नार्टिलोपः नराइतिवा
घट् मानुषतामिति मात्रस्य॥ स्पुरितिपुनंति पुनंति पाति वा कुलादीनि पाते र्डुमसुन् पुनाते र्मगसुन् ह्रस्वत्वं चेति पुः
ंसः। पंचभिः पृथिव्यादिभिर्महाभूतेर्जन्यं तेजनं जननं वेधा त्रिकर्तृ पच्छ्यं ते नक्रुधे। गावेति समासः पंच पिज्जायंते ऽ
नूककर्तृकरणे कृते ति समासे वा पंचजनाः। पिप्राति पालयंति पुरं त्वग्र गच्छंति वा पृपालनपूरणयोः पुरः — पग्रगमने वा पुरः
कुसनू उदाद्येत्यादिना त्वेरपरत्वे च पुरुषाः। — पन्येषामपीति दीर्घः ते पुरुषाः। नयंति मारादिकं नयं नुन्नाति मात्मानं वा न

प्रते [illegible] र्तात्र डिद्याटिलोपः नरः।पंवमनुष्यजातेरोपुरुषस्य॥ स्त्रीति स्त्यायति संहतः कठिनो भवत्यस्यां गर्भ इति स्त्याय
ते ड्रट् टिट्लोपे वलि यलोपे च स्त्री। योषति युष्यते वा पुंभिः युषेः सेवने धातोः सेवार्थान्नु हृष्टरुहियुषिभ्य इति यो वि
भ्य इति दंतस्थादिः ॥ अवतादिपाठाद्रोगुरिमते टापि योषितापि। स्त्री वधूर्योषितारामेति त्रिकांडशेषः। अल्पं बलम
स्याः अल्पार्थे नञ् अबला। योतति मिश्रीभवति पुमान्यां सः तत ष्टाप् योषा जोषयति जुषपरितर्कणे जुषति प्रीणा
91 ति वा जुषेस्तौ षादिकादवि टापि प वर्गान्तृतीयादि रेफीति वर्णदेशने तिसुभूतिः। नुर्नरस्य वा धर्म ॥ पाचा रोङस्याः
॥ नराभ्यो वेत्यञ् वृद्धि टिड्ढाण ङीति ङीप् नारी नुर्नरस्य वेयं तस्येदमण् वृद्धौ नारीति वा। केशवेशस्य सीमन्तोऽन्त लेऽ
॥ समाप्तिः तत्र सीमंतः शकंध्वादिः तद्योगादिनि सीमंतिनी। वध्नाति प्रावियावमिताने वधे भट इत्यूः वधूः उह्यते भ
र्त्रेति वहेर्धश्चेति ऊः धश्चान्तादेशश्च वधूः। प्रतीपं तिर्यक् द्रष्टुं शीलमस्याः प्रतीपदर्शिनी। वमत्युद्गिरति प्रातिकू
ल्यं स्नेहं वा वमेर्ज्वलादि णः टापि वामा। वनति संभजते वन्यते वा रोहित वनिर्वनिता। मह्यते भूषणा
दिभिः पूज्यते मालि कल्पनी स्तादिना कालि वादिल चू टापू महिला महत्स्यानूत्सवस्य इला भूमि रितिम हेलापि
प्रसवनिवाग दाविहेना महेला इति कल्किणमुदयादेः। एकादश स्त्री मात्रस्य॥ वीति वक्ष्यमाणाः स्त्रीणां विशेषाय द्रो
वाच्याः विशिष्टाद्वि इत्यर्थः। प्रशस्तानि लक्षणोपेतानि हस्तपादादीन्यङ्गान्यस्याः सेति अंगान्कल्याणङ्गतिपाम॥

दोषाभावः । टाप् । अंगना । भयप्रकृतित्वात् भीरुः भियः क्रुक्लुकनाविति क्रुः । भीरुः स्यात् कातरे नार्यामित्यजयः । भीरुस्य
त्वैजने स्त्रियामिति रभसः । भीरुरवधूस्वासुरासुराकिन्नरादिस्त्रीष्वपि वर्तते इति ऊङुतः इति मनुष्यजातिविवक्षित ऊङ्
स्ति भीरुरवधूस्त्रा ङीलिकः । संज्ञाप्रकारांतरता ङीलिका इति भाष्योक्तेः मनुष्यजातिविवक्षायां ऊङ् । भीरुरित्य
पि स्त्रियां भवतीति ऊङुतः इत्यत्र भीरुरिति शिक्षायां प्रत्युदाहृतं कुतस्त्वं भीरु यत्नेभ्य इत्युपपद्यते भीरु इति संबु
द्धावुपपद्यते भीरु इत्यत्र मनुष्यजातेर्विवक्षा वा विवक्षा वा लक्ष्यानुसारादिति काव्यादर्शे वामनः । कामः शृंगाररसरूपो
मन्मथोऽतिशायितोऽस्यामस्तीति कामिनी । वामे वा रुचिरे लोचने अस्याः वामलोचना । स्वरूपसौभाग्यजनितः प्रकृष्टो म
दो गर्वोऽस्याः प्रमदा । भावः शृंगारचेष्टाविशेषस्तद्युक्ता भाविनी । कमनीयमूर्त्तिः कान्ता कमेर्णितेर्वृद्धीत्यादिना क्तः
कांतिः सर्वांगसौंदर्यं तद्योगात् अत्र वा लडति विलसति लड विलासे नंद्यादित्वात् ल्युः डलयोरप्यस्मरणादिति ललना लर्द
सोपांशस्यं तादृग्विललनाईप्साज्ञशस्ततयोगाद्विवाललना । पृथुत्वात् प्रशस्तानि तंबानि तंबवपुस्तानि तंबिनी । सु
सुन्नाति आर्द्रयति मन इति उंदी क्लेदने सुपूर्वम्नितो वा सरवद्वा कुलकोदरनूशकं धादित्वान् द्रूपो रूकारयोः पर
स्वरूपत्वं स्वरूपलावण्यादिसंपत्त्या सुंदरी गौरादिः । यद्वपुर्गुणेन प्रचारेण कांतं रमयतीति नंद्यादित्वाल्ल्युः गौरादिः । रमणी
यागीतकलाभिमते रमयति वा स्वालित्यादिना णः नामा । उक्तं च स्त्रीविशेषाणां पृथक् पृथक् ॥ कोपयति कोपशीला कोपना

कुधमंडार्थेभ्यश्चेति युच्‌ । भीम क्रोधे = आवश्यके णिनिः = भामिनी । द्वे कोपनस्त्रियाः ॥ वरोति गौरवाति
शयाद्वरः श्रेष्ठः = आरोहः श्रोणिरस्या वरारोहा ॥ मत्तवरगमनात्‌ मत्ते इव क्षीवद्गव कसति कसगतौ कर्तर्युपमाने णिनिः
मत्तकासिनी इदं त्वसामन्ते वकारश्च तेभ्यानि मत्तकाशिनी तालव्यमध्यापि । उक्तं च दुल्कर्षवचना त्तमप्रकृत्तमा । वरवर्णयो
गादीनि : वरवर्णिनी शीते सुखोष्णसर्वांगी ग्रीष्मे या सुखशीतला । भर्तृभक्ता च या नारी सा भवेद्वरवर्णिनीति रुद्रः ४ ।
वरारोहादि चतुष्कं मत्तं पंतेनार्य कृ उत्कृष्टस्त्रियाः पूर्वं चन्द्रलादर्शिता मपि स्त्री विशेषाणां । पृथक्‌ प्रयोगित्वन्ये ॥ कृतेति महा
देवीत्वेन कृताभिषेका च द्वयस्त्वात्पद्मस्त्रीमत्यते पूज्यते ऽसाविति महपूजायां = आविमह्यो ऽष्टिष्व ट्टित्वात्‌ ङीप्‌ म
हिषी । एकं पट्टमहादेव्याः ॥ भोगिनीति माहिषीतो ऽन्याः = च कृताभिषेकाभ्यो ऽनागातिशयाद्योगादीनिः नृपस्त्रियो भोग ९२
योगाद्भोगिन्यः । एकं ॥ पतिपत्न्योः रुद्धा रूढाविहितयज्ञयोगात्‌ पत्नी पत्युर्नो यज्ञसंयोगे इति इकारस्यान त्वं पत्नी । गृह्य
तः पाणिरस्या इति पाणिगृहीती बाहिताग्न्यादित्वात्‌ परनिपातः । बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तादिति पत्र पाणिगृहीतीभार्या
यामिति ङीष्‌ । द्वे यज्ञसंयोगपूर्वकपरिणीतास्त्रियाः = अन्ये त्वभेदेन सप्त अपि पर्यायमाहुः ॥ द्वयोः पूरणी द्वितीया
त्तीयः । पत्या सह यज्ञादिधर्मचरणाधिकारात्‌ धर्मशीलवर्णादीनि : सह धर्मिणी समाव पक्षे सधर्मिणी समाव प
क्षे सधर्मिणीति वाभट्टः । णार्हा भार्या = पर्हे कृत्यन्तृ च स्त्रीति शयनं । जायते पतिरस्याः = प्रायो जायते पुत्र इति स्मृतेः ।

जायायास्त्वद्धि जाया त्वे परस्यां जायते पुमानिति च । अथवेति पुंस्त्वे बहुत्वे च दारा दारान् तथा दारान् एते यथाक्रमं । क्रोडेहा
वे च दारेषु शब्दः । प्रोक्ता मनीषिभिरिति व्याडिः । भार्याकोपत्न्यादीनामुपचाराद्भूतिः । सोति कुटुंबं पोष्यवर्गः तद्योगादि
नि कुटुंबिनी । पुरं गृहं धरतीति ह्रस्वत्वं नादिगुपधान्नकिः पृषोदरादित्वान्नुमः पुरंध्रीं वा । डीपि पुरंध्री । कुटुंबं पोष्यवर्गे चेत्यमर
मालातो स्नातके वधूर्मता वरा स्त्री पुरंध्रिर्मिश्रके मतः । अपुत्रामितिरघुः । पुरं न पुंके गेहे इति मेदिनिः । द्वे पुत्रदुहित्रा
दिमत्याः पतिसाहितानार्याः ॥ सुवेति शोभनं चरित्रमस्याः सुचरित्रा । सतीति पत्यैकपतित्वात् प्रशस्ता अत एव सा
ध्वी शोभना । पतिव्रतामिव सदैवोपास्योस्याः पतिव्रता । वत्वाम्पि पतिव्रतायाः ॥ कृतेति सपत्न्या भावः सापत्न्यं प्रियं
ख्यातिप्रियत्वात् उप्रहलस्त्वद्धितस्येति यलोपः सापत्नी तत्र ; कादिह्रस्वत्वे च सापत्निका कृतेत्युपादिता सपत्निका य
स्याः सातत्यास्त्वा आगतं द्वंद्वं सापत्नं तत आगत इत्येतत ; स्वार्थे कन् कृतं सापत्नकमस्याः कृतसापत्निकेति तु ह्र
दुर्वहः । अधिप्रथममूढा अध्यूढा अधिविन्नाप्राग्गूढा अधिशब्दस्य प्रागर्थीतादि निसुभूतिः । कोवितु अधिपूर्वो
।विदाति यपोक्षिकप्राग्वि वहने वर्तत इत्याहुः । तन्मते अधिविविदुरमात्सेराहृतास्तस्य पुनः प्रथम परिगृहीतस्त्रीय
वीराजकन्या इतिरघुः । अभिलिखित प्रथमाद्वितीयाविवाहस्य प्रथमो यथा ॥ अपचेति स्वयं वृणीते पतिमिति विश्वमर
वतु वरवृस्वयंवरा । एवं पतिवरा । प निवरणे अनिरुद्धो वर्याऽवद्यपण्येति यन् वर्या । अभिलिखितकृतपतिवरणायाः ॥

कुलस्य कुलराक्षिका स्त्री कुलस्त्री शाकपार्थिवादिः। कुलं पालयति कर्मण्यण् तान् कन् कुलपालिका द्वे ऽत्पासि
वारेण कुलराक्षिकायाः॥ कोतिकन्यते काम्यते कनी दीप्तिकान्तिगतिषु ष्यन्नादित्वात् यन् कप्रु कांगाविर्स्यतोऽप्यु
दयश्चेति यतिपमकाशस्य नकारे वा कन्यायाः कानीनश्चेति निपातनात् नवयसि प्रथम इति ङीप्। कुमारयति क्री
डयति चुरादौ कुमारक्रीडायां मुत् वयसीति ङीप् क्रमेरुद्घोपधायाश्चेत्यारन् अत्यये उपधायाश्च त्व ङीप् वा कुमारी।
ष्टवर्षाभवेद्गौरी दशवर्षा तु कन्यका। संप्राप्ते द्वादशे वर्षे कुमारीत्यभिधीयत इत्यस्मान्त्रीभेदः इह तु नभेदो
पचारात् पर्यायतां पुंयोगेन कन्यात्वं निवर्तत इत्यन्ये॥ द्वे कन्यायाः॥ मातेति अष्टवर्षाभवेद्गौरी दशमे नग्निका
93 कभवेदितीहस्मान्त्रीभेदो नाहतः। लज्जते अलतीव्रीडे क्तः अप्रादित ग्नोनितानिष्ठानत्वे कुत्वं पृषोदरादित्वाद्दादे ९३
र्नत्व कानिइत्येव नाग्निका केचित्तु अप्यानजीतिन वर्णीपवमादि पठन्ति। अनागमप्राप्तमार्तवमृतुभवं रजो ययासाऽ
नागतार्तवा त्रीणि अनागतार्तवायाः॥ स्योति बाल्ययौवनयोर्मध्ये भवा वर्तमाना मध्यमा। तयोर्मध्ये मा लक्ष्मीर्यस्या
वा मध्यमा। दृष्टमनुभूतं रजो ययायस्या वासा दृष्टरजाः प्रथमप्राप्तरजा इत्यर्थः। द्वे प्रथमप्राप्तरजोयोगायाः। तेतिन
रतिघ्नवते पुमानासमिति दूतहदाश्यम तत्रनू इत्यनुवर्तमाने शोरच्च लो वेति सूत्रे टतिरते रुनन् रज्ज वा लत्वं वयसीति
ङीप् तरुणी लघुनी वयोमिदे हे नामित्रीभवत्ये कामवति कानिकुह बीति कानिरू पनास्तिः पुवतिः। स्त्रीसामान्य वा

स्त्रीवयुवतिशब्दः प्रमदा चेति विज्ञेया युवतिस्तु तथा स्मृतेति भागुरिः । प्राप्तयौवना युवतिरिति वात्स्यायनः । यौतेः क
तिरिति कतिप्रत्ययान्तात् प्राग्द्वि केऽपि युवती । समे तुल्या पालिर्गो द्वे युवत्याः ॥ सेतिसीमन्तिनी प्रायेण पथ्यान् प्रसू
ते स्तु प्रसवे न्यासि मृषि द्वाषिस्तु न ... मकुन्त्र स्तुषा । जायते लब्धोऽस्मां ततिर्वाऽस्यां जनिर्धाभ्यामि ए ...
वा जानि वध्वोऽश्वे ते जानिः । स्त्रीपुं जानि भार्यायामाने पि जनी । जनामी मन्तिनी वधूरिति मेदिनी । वधूः स्नुषा च ॥ त्रीणि
पुत्रादिभार्यायाः ॥ स्त्रीति चिनृ कूलस्त्रीहाद्रा चिरण्टीति गल्भातानि विरमितुमुपपदे इट गावित् पदगुपधायां के पृषोदरा
दित्वान्नृचिराकारवासे इकारस्य विपर्ययेण मकारस्य परसवर्णोऽल् वयसि प्रथमे ङीप् चिरिण्टी रुटा ... नूटावापि
गृहस्थिताप्यासाल्पयौवनात् चिरिण्टी वरण्टी पे कोऽस्या ज्ञानय स्त्रेषु वक्ष्मीलमस्या गणि निः स्ववासिनी । सुखेन वस
ति सुवासिनी निरुक्तविडः । स्ववासिन्या चिरिण्टी स्याद्दिनी यवयासे स्त्रियामिति रुद्रः । द्वे पितृगृहस्थायाः पाणिग्र
नायाः । इच्छेति धनगीतनृत्यादिविक्षोपयुक्ता इच्छावती । कामयतेऽभिलषति कामुका तौ लषपतपदेत्यादिने
कञ्नेऽदात्तोपदेशस्येत्यादावनाचामेरिति पञ्चवमिकामिवमीनामिति निषेधात् वृद्धिः । कामुकी । द्वे धनादीच्छायुक्ता
याः ॥ वृषेति मैथुनेच्छावती तु वृषान्तरो वृषयाः कालेऽह्नन्यन्ने कार्यं ममम श्रीवृषनरं पुमांसं रत्यर्थमिच्छति क्यवृ अश्व
वृषयो मैथुनेच्छायामस्तु कूलटः । शर्वं नानुडापि वृषस्यती ॥ कामुकीति कामुकशब्दाज्जानपदेत्यादिना ङीष् कामु

कीदृक्षेपुनेत्राणलप्याः॥ कांतं यत्त्वार्थिनी संकेतं संकेतस्थानं यागच्छति साऽभिसरति संकेतस्थानमभिसर्त्तं एवुल्
अभिसारिका। हित्वा लज्जासमाकृष्टा मदेन मदनेन वाभिसारयते कांतं साभवेदभिसारिकेति भरतः ४ एकं॥
पुंस्विति पत्युरन्यपुमांसं दृष्ट्वा चलयति व्यावपति कर्मण्यं तानू डा पूः पुंश्चली। कर्षति मनो यूनां कुसे शदेश्च धङ्ल
नि: आदेश्च ध: धर्षिणीति वकुसंमतः पाठः आवश्यके णिनौ धर्षिणी स्यके। पुरुषांतरे मनो वध्नाति एवुल् वं
धकी गौरादिः ङीष्। असती स्यसाध्वी। कुलान्यटति अवि कुलटा शकंध्वादिः। स्वेच्छया सर्वत्र एति भ्रमति नाश्छी
न्यङ्गुणेश्च जीति क्वरप्। पिड्डा पित्वरी। स्वेन लक्षणया स्वैरं यथा ईरितुं शीलमस्या ईरग्रहे णिनिः स्वादेरेरि २४
णीति निपाताद्वृद्धि ४ स्वैरिणी मालिन्यहेतुत्वात् पांसुस्तत्र पापं तद्योगात् सुखदुःख कुंज नगणा डुपां सुभ्यश्चोनिरः कापारिका
दि, वादन्त्यत्वे पांसुला तालव्यादित्वात् पांशवशं वमूकरपांशवश्चति शभेदौ नू। पष्टावसत्पाः॥ अशीति शिशुना पुत्रदुहितृस
पापत्येन रहिता स्त्री पाशिश्वी स्वरादिश्वीनि भाषायां डीप्॥ एकं। अवीति वीरयति क्रामयति वीरयते: पचाद्यच् वीरा पति पु
त्रवती वीरेति नाममाला तद्विपरीता अवीरा। एकं॥ वीति श्वस प्राणने तालव्यादि: भावे क्तः आदितश्चेति वकारादिट् इ
भावः श्वस्तं जीवनं तद्धि फलं विरुद्धं वाऽस्या विश्वस्ता। विगतो धवो भर्ता स्या विधवा। विश्वस्ता विधवे तुल्ये विशस्ता वा ने
नी वसोति वाचस्पतिः। द्वे मृतभर्तृकायाः। आलीरिति अलभूषणे आडुपूर्वः पचाद्यति भूषयति वा कुंलका ज्ञानि

सिच्पामिएए-आलीयते विश्वासोऽस्यां आङ्पूर्वाल्लीङ् श्लेषणे इत्यतो लीडो डिरिति बाहु[..]काड्डिः टिलोपे वा आ
लिः पक्षे ङीप् ॥ पूर्वनिर्दिष्टनामानि किमप्ययं वक्तुरिति कुमारः ॥ समानाख्यायते जनैः समाने ख्याञ इति डिः नृ टिलोपः
सख्यादिश्चेति ङीष् सखी। वयसा तुल्या नो नयोधर्मः त्ताद्धिनायन् वयस्या॥ त्रीणि सख्याः॥ पतिं पाति रक्षत्या अस्त्ति
ति मतुप् अन्त वन्नु पत्नीवन्नो नुगागितिङीप् नुको यस्मां देवानि पातनाद्ध ले पतिवत्नी । भर्त्रा सह वर्त्तते सभर्तृका न पूर्व
श्चेति कप् ॥ द्वे जीवद्भर्तृकायाः ॥ वृद्धेति वृद्धं ते स्म वृधेरकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः वृद्धा पक्वकेशी । जरसा केश[..]दः ॥ शौ
क्लीं पलितं योगाद्वा पलिता असितपलितयोः ॥ प्रेति प्रकर्षेण जानाति आतश्चोपसर्गे इति कः टाप् प्रज्ञा ततः स्वा
र्थे प्रज्ञाद्यणि ङीप् प्राज्ञी द्वे स्वयं ज्ञायाः ॥ प्रेति प्रज्ञा अस्त्यस्या श्रद्धावे स्वादिनाणे प्राज्ञा । प्रशस्त बुद्धि युक्ता । धीमती । द्वे प्रशस्त
बुद्धेः ॥ शूद्रीति शूद्रस्य भार्या भिन्नजातीयापि शूद्री पुंयोगादिति ङीष् ॥ शूद्रा नाति वि वक्षायां तु शूद्रा वा महच्छू
पूर्वा जाति रिति पत्नीति पाठादीपि शूद्रा एकं ॥ आभीरि आभीरस्य भार्या विशेषः स एव महाशूद्रः स्त्रियां अमहत्पू
र्वा ति नितिषेधात् टाप् ॥ तन्न जाति लक्षणो ङीष् पुंयोगे पुंयोगादिति ङीष् पाहुजोति जाति पुंयोगस्य पार्थे भे
दे पि स्वपस्य रसास्यान् समे तुक्तं ॥ द्वे गोपालिकायाः ॥ अर्येति अर्यो वैश्यः तद्भार्या पुंयोगाविवक्षायां स्वयं पुंयोगं
विना जाति मात्रे एवं पुंयोगे अर्याक्षत्रियाभ्यां वेति ङीष् ॥ नुका वक्तव्यनक्त तयोर पुंयोग विषयत्वात् तन्न समेन समुच्चय

र्थेन पुंयोग इत्यनुकृष्यते ॥ अयोपधादिति निषेधान्न जातेरिति ङीप्रुत्तमस्यटाप्यपर्थ्ये एवं क्षात्रियापक्षे ॥ अर्पेक्षात्रिय
स्पां वाङीषानुकेो ॥ अर्यागी क्षात्रियाणी । द्वैवे र्यक्षात्रियस्त्री जातेः । उपेति स्वयं याविद्योपदेशिनी उपेत्याधीयतेस्या
इङश्चेत्यत्रापादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदंताच्च वाङीषिति कात्यायनवचनादपादाने घञ्तान् स्त्रियां वाङीषुपा
उपाध्याया उपाध्यायी । द्व स्वयं विद्योपदेशिन्या: ॥ स्यादित्रिस्त्रेनोमत्र व्याख्या कृता वार्ष्या ॥ आचार्यते उपास्यते ऽस्मिन् ल्लौण
त् ॥ आचार्या । एकं स्वयंमंत्रव्याख्यात्याः । आचेति ॥ आचार्यस्य स्त्री पुंयोगे द्वंद्वेत्यादिना ङीषानुको ॥ आचार्याद णत्वं चेति
णत्वाभावः ॥ आचार्यानी एवमुपाध्यायस्य स्त्री पुंयोगे उपाध्यायमातुलोभ्यां मानुग्वेतु ङीषानुको उपध्यायानी उपा ९५
ध्यायी । पाटेति स्त्रीपुंसयोर्लक्षणं विक्रमस्यां स्त्रीपुंसलक्षणयो टापुटानि स्त्रीपुंसलक्षणेनाश्लिष्याति पुटसंश्लेष
णे ॥ अबूपोटाः स्तनश्मश्र्वादिपुक्ते स्त्र्यः । द्व स्तनश्मश्र्वादिपुक्ताया: स्त्रियाः ॥ वीतिवीटः पतिरस्याः नित्यं सपत्न्यादि
ष्विति नकारादेशो वीरपत्नी । वीरस्य भार्या वीरभार्या । द्व वीरपत्न्याः । वीति वीरं सूतवती सत्सूद्विषेति क्विपू वीरसूः । द्व वी
रमातुः ॥ जेति जातमपत्यमस्या जातपा तपत्या । ऊपूर्वा जा निर्गर्भमो वनेवर्त्तते गर्भस्य कर्मणा धात्वर्थ एव प्रदेशाद कर्म
कत्वे गत्यर्थेत्यादिना कर्त्तरि क्तः । प्रजाता । एवं प्रसूतापि । स्वार्थे कानि प्रसूतिका । वत्साद्या सूतिकायाः ॥ स्त्रीति नग्निको
ना । कुटकोटिल्ये कुटनं कोटः क्रोटेन कुटिलनयासुखादिनमनेवलज्जोवशानुवेतियातिवीगानिप्रत्तनकांत्यसन

खादने पुक्किपु गौरादि॰ कौटिल्ययोगात् कुट्यो पीति निव प्रत्यये गौरादि ङीष् वा कोटवी । कुट्ट छेदने कुट्टनं कोदः
बाहुलकाद्गुणः तदस्त्यस्या अस्या वा कोदं कोदं वेति कामयते क्विप् गौरादित्वात् ङीष् कोदवीति ह्रस्व परत्ना करः सव मुख्यः
पाठः । द्वे नग्नायाः ॥ दूतीति दूतानि भ्यां दीर्घश्चेति ना दीर्घे दूतः गौरादि ङीषि दूतीति सर्वधरः सकामयोः स्त्रीपुंसयोः
सन्देशहरणं दूयते दूङ् परितापे बाहुलकाद्गसास्ति दूतिः बाङीषि दूतीति गोवर्द्धनं पुरुषोत्तमौ ॥ संचारयति प्राप
यति कामिनौ सन्देशं ण्वुल् संचारिका ॥ समेऽस्य नेन दूतीवत् संचारिकायामपि योगरूढितमुक्तौ द्वे दूत्याः ॥ कनिध
र्मप्रधान्यादर्द्धवृद्धत्वं यस्याः साऽर्द्धवृद्धा अर्द्धं नाम समस्य कुवृद्धा बाधा अर्द्धवृद्धा काषायवस्त्रा विधवा चेति विशेषण
त्रयोपेतायाः का त्यायनी वकात्यायनी तस्यापत्यस्या वत्तायाभूषि पत्न्या कारत्वात् न्यु त्पत्तिस्तु प्राग्वत् ॥ एकं ॥ सैरी
ति परगृहस्था स्वतंत्रा प्रसाधना लेपनादि शिल्पकारिणीति विशेषण त्रयोपेतायाः सै रिंध्रीस्त्रैरस्वाच्छंद धरति
मूलविभूजादित्वात् कपृषोदरादित्वाद्लोपे इकारतकारौ गौरादि ङीषि सैरंध्रीदंत्यादिः सैरिंध्री परवेश्मस्था शि
ल्पकृत् तु स्ववशेति शाश्वत् दं त्यादेरमरसः ॥ एकं ॥ असीनी पाऽवृद्धा युवती महादेवीभिः प्रेष्यते इति पुरे वपुनः पु
न धरति स्पऽसिस्पऽसि क्तीबिश्नु बंधने पुसि दङ् भ्यः कः सितामुक्तकेशादिमती नास्ति टापि टापि नतो ऽन्याऽसिता कृष्णा
केशादिमती अपासितपालितयोः प्रतिषेध इति ङीप्नकारश्च निषेधात् क्रुइत्येक इति ङीप् क्रुत्वां तादेशः ॥ एकं ॥ वेतिविया

तसंभऽपते वेश्याजनेनानेन वाङ्न्यादकर्त्तोऽश्ववेसादिनाधम्य वारो वेश्याध्यक्षः तत्र प्रातिष्ठद्वाखीवारस्त्रीतिसाधा
रणस्त्री लातृ वारस्य वृंदस्य स्त्री वारस्त्रीति वा वारयतीति वृसीति वुरादित्वंणेताद्दवि वारातः कर्मधारये वा वारस्त्रीगणिकावे
श्या वारो वेश्या गणस्मृत इति नेगमाभिधानमिति सुभूतिः । वनुः षष्टिकला कुशलतया सुरूपशीलादिमत्त ‌ पाव
गणस्पते आद्रियते गणसंख्याने क्तु आदिभ्यो वुनू गणिका गणः ; कामुकसमूहः तयोगा द न इति ठनावितिठानिवा ।
वेशो नेपथ्यं तेन शोभत इति कर्म वेशाघन् वेश्या तालव्यांता वे वे ष्ण्यात्मानमतेनन्नवषो नेपथ्यं तेन शोभते पू
र्ववत् वेष्या मूर्द्धन्यांतात् । कामिमनसि वेशोनि वेरमस्या अस्तीति वा । रूपं सौंदर्य्यमाजीवो जीविका स्या ९६
रूपाजीवा । चत्वारि वेश्यायाः ॥ अपेति सा वेश्या गुणाधिकाऽऽजनेः सन्तुष्कृता पुरस्कृता सती वाराणां वेश्या
नां मुख्या वारमुख्या । एकं ॥ कुट्टे नि कुट्टयति छिनत्ति स्त्रीपुंसवैमत्यं कुट्टकृद्दने क्तः पल्पुटा वकुंलमिति कर्त्तरि
स्पुट् कुट्टनी । शंभलियाभलये सा भंडयति भ्र वंधेन वक्ति भल आभंडने पवाद्यविगोशादिऽ । विगे शंभली शरति स्व
स्वं भलति परिभाषते भलभल्ल परिभाषणे पूर्ववत्तु शंभली तालव्यादिः शालूकं शंभली शलल मुखेकेलि शभेदान्नास
म्या भलति परिभाषत इति संभवीदं स्याद्दिरित्यन्यो द्वे परनारीपुंसा योजयित्र्याः कुट्टनीतिख्यातायाः ॥ वीति डोलच्चितस्य
जनेरात्तां शुभाशुभ तृनापवि विघः शुभोस्याभस्तीतिठनि विप्राश्निका । शुभाशुभानि स्वप्नमीक्षणं तद् वाली तिपूर्ववद्दी

निरीक्षणिका। दैवं शुभाशुभं जानातीति अत इतिकः। दैवज्ञा। त्रीणि लक्षणादिना शुभाशुभज्ञानवत्याः॥ =पथ्ये निरजस्य
स्तीति रजः कृष्णादिना वलव रजस्वला। रजः स्त्रीधर्मस्तद्योगात् स्त्रीधर्मिणी। वानि रक्षानि लज्जया गोवायति रजः अ
वरक्षणे अविहस्तूनं त्रिस्वर्द्धः अवीलक्ष्मीवत् =अवि स्त्रीधर्मिणी विषादितिका सदर्शनात् दूरस्थे कारांतापि। =अत्रेय
सं स्त्री इति स्वामित्र इति ठकि आत्रेयी। वा आत्रेयी प्रजापतिदुहितृत्वात् यथा त्रिदुहिताऽगम्या तथा =मलवद्वासाय
सियमयीत्यर्थः =एवमुसत्रराहूोपमिति शाब्दिकः। मलमस्पृश्यत्वजनकं पापमस्या अस्तीति। =ऋत्रे स इति डी
पू मालिनी। पुष्पं रजस्तद्योगात् मतुप् ङीप् पुष्पवती। ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि वेति वक्ष्यमाणेन तद्योगात् मतुप् ङीप् ऋ
तुमती। ऋतुर्वह्निस्नानार्थमुदकमर्हतीत्युदकात् संज्ञायां यत् उदक्या। =पञ्चैते रजस्वलायाः। स्यो निरजः पुष्पं उत्को
पुष्पामिव पुष्पं गर्भरूपफलजनकत्वात्। =ऋतुः स्त्रीपुष्पं ततः प्रज्ञाद्यणि =आर्तवं। त्रीणि स्त्रीपुष्पस्य॥ =श्रद्धेति श्रद्धा
स्पृहा तत्कीलास्पृहा पादिनालवु उक रूपं श्रद्धामालानि मृगयादि वीश्रद्धालुः। दोहदं गर्भिण्यभिलाषस्तद्यो
गात् मतुप् दोहदवती द्वे =अन्नपानादिद्रव्यविशेषेऽभिलाषवत्या गर्भिण्याः॥ =नीतिफलं मुक्तौ त्रिषु नीलीं इति मे
दिनिः। निर्गतं फलमस्या निष्फला। गोरादित्वात् ङीषि निष्फली। उपाध्यायः सर्वस्वधातु प्रतिपादिशति सुभूतिः। विग
तार्त्तवा रजोहीना। द्वे पञ्चाशद्वर्षात् ऊर्द्ध्वं गतरजस्कायाः॥ =एवेति =आपन्नः प्राप्तो गर्भरूपः सत्वो जन्तुरनया =आपन्न

सत्वा। गर्वेरत उच्चैरिति क्विनिः - पानत्वं त्वं च गुर्विणी सुणादित्वे तत्रै पुरुषोत्तमः। गुरुगर्भस्य सत्वं इन्वतिः प्रीणयति इति वि-
प्रीणार्थः विपूर्वाद् दसोव लोपः - अस्मेभ्यो ङीप् पूर्वपदानुसंज्ञायामिति णत्वे गुर्विणीति दुर्घटवृत्तिः। वयं तु गुरुगर्भस्य
सत्वे स्याभसतीति वृत्ता त्वादित्वादिनिः संज्ञापूर्वकत्वादेर्गुणाइति गुणाभावः ङीपि गुर्विणी त्यावक्ष्महे। लक्षणया
संतरं नर्वति गर्भो स्त्यास्या इति - अंतर्वत्न् पाति वतोनुगिति ङीप् नुकौ - अंतर्वत्नी। गर्भयोगादिनिः गर्भिणी। चत्वारि
गर्भवत्याः॥ गोत्रिगणिकादेः क्रमेण समूहे गणिकाया अंत्रेति विधायि गाणिक्यं। भिक्षादिभ्योऽण् गार्भिणं। युवतिशब्द-
स्य समूह इत्यणि सिद्धे भिक्षादिष्वनु वाधनार्थ युवतिशब्दपाठसामर्थ्यान्तु तस्यापि तद्धितइति पुंवद्भावाभावे युवती- ६२
नां समूहो यौवतमिति जयादित्यः प्रत्ययार्थे भोक्त्वपुंवद्भावेनान्ति प्रत्ययनिवृत्तौ तास्यनुदात्तादित्वमित्यञो वाधकस्या-
भावे तस्य समूह इत्यो वा सिद्धोऽणिति नार्थोभिक्षादिषु पाठेन तदुक्तं भिक्षादिषु युवतिशब्दपाठोऽनर्थकः पुंवद्भावस्या-
कृतत्वात् पुंवद्भावस्य तस्यापि तद्धितइति विषयसप्तमीत्वादिति युवतिशब्दादणि यौवनमिति - यत एव कुलाकुशलयौ-
वनमिति प्रयोगइति भागवृत्तिः। एवं चैतन्मते भिक्षादिषु पाठो नास्त्येव कुतः पाठसामर्थ्यान्न पुंवद्भावाभावकल्पना-
तः पुंवत्वं लिंगयौवनमेवएवं युवतिशब्दस्य भिक्षादिषु पाठं गीकारकृतो मतभेदः। १० केकै॥ युनोतीति - अक्षतयोनित्वादि-
धर्वा पुनरूह्यते इत्यसावन्यस्य प्रेवतीत्यिक्षिपूर्व्विस ... पूनर्भूः। दधातिपाप्यं - दूद - भूइत्यादिनादधानेस्त्यप्रत्य-
भूत्वाऽन्यस्य

येसुदिधात्वं तस्य त्वेदिदिवेषत्वे वा दिधिषूः। धिषशब्दे धिषणे निर्दितनयाशब्दाने पूर्ववदूङत्ययोर्द्वित्वे च वा दिधिषूः। द्वितीङ-
दीप्तिदेवनयोः दीध्यते क्विप् दीधी दीप्तिः शोभा तां स्यति नाशयतीति पूर्ववदूङ्प्रत्यये ईकारस्य ह्रस्वत्वे च दिधिषूः स्त्री। द्वि
रिति द्विस्त्रिर्वा तुर्भूः सुखूः द्वे द्विरूढायाः॥ नेति तस्या दिधिषोः पतिर्नेरूक्तो ह्रस्वत्वे पतिशब्दलोपे च दिधिषुः। एकं॥ सति
सेवादिरूढे वयस्य कुटुंबं पुत्रदारादि पोष्यवर्गः। तं पुनासनुद्दित्तोऽग्रेमधानादिधिषुर्यस्य सोऽग्रेदिधिषुः। द्विजस्यैव प्राधा-
न्याद् द्विजः कुलं वाघ वेदने सामान्येनोक्तः वर्णेषु सामान्येनासौ क्षत्रियादिष्वप्यर्यवत्तेऽग्रेदिधिषुः परपूर्वाग्रेदिधि-
षुस्तत्पुरंध्रिक इति सामान्येन नाममालादर्शनात्॥ एकं॥ कानीति कन्यायामपत्यं कन्यायाः कनीनः कन्यकाजातः। सुत-
द्वे कन्यापत्रपुत्रस्य॥ सौभेति सुभगायाः पुमत्वं कल्याण्यादीनामिनङिति ढकि इनङादेशे हृद्भगेत्यादिनोभयप्र-
द्धौ सौभागिनेयः। परस्त्रियाः पुत्रः पूर्ववत् ढगि तङोऽनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः पारस्त्रैणेयः। एकैकं॥ पैत्रीति पितृ-
ष्वसुः सुतः पितृष्वसुश्छण् च ढकि लोपइति ढकं तलोपे मातृपितृभ्यां स्वसेति सत्वे च पैतृष्वस्रेयः पक्षे छण् च पैतृष्वस्री-
यः। द्वे पितृष्वसुः पुत्रस्य॥ वैमेति विरुद्धा माता प्रादिसमासे माताभ्यां सपत्नी तस्यां जातः शुभ्रादित्वात् ढकि वैमात्रेयः।
विमातृजातः विमातृजः। द्वे मातृसपत्नीपुत्रस्य॥ बंधेति बंधक्याः पुत्रः कल्याण्यादीनामिनङिति ढकि इनङि बांधकि-
नेयः। बंधून् स्वजनान् हन्तीति बंधुलः। असत्याः सुतः असतीसुतः। कुलटाया अपत्यं कुलटाया वेति ढकि कौलटेयः। पूर्ववड्ढ

कैपाक्षिके वेतीनङि कौलटिनेयः। पक्षे क्षुद्राभ्यो वेति ढ्रकि यलोपे कौलटेरश्च। पं वासतीपुत्रस्य॥ भीनिसतीयाभि
क्षार्थं कुलानि गृहानटति तेन तु दाराणां सापि कुलटा तनयः पुत्रोपि पूर्ववत् कौलटिनेयः। कुलं जनपदे गृहे इति विश्वः। द्वमि
क्षुकापुत्रस्य॥ आत्मेति आत्मनो जातः आत्मनः पंचम्यामिति डः। तनोतीति मुदं कुले वा तनोति रयन् तनयः। अष्टाद्य
श्चेति यकुप्रत्ययोऽङ्गाणमध्यानि पातितइति नयन द्वत्पत्ये। सूयत इति सूतिशिभ्यां क्तिदिति विनुः। सुप्रसवे सूयते स्मक
र्मणि क्तः सुतः। पुनाति मातापितरौ पुरौकस्वन्वेति द्रकु पुत्रः पुतो नरके भेदान् त्रायत इति वा। पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात्
पितरं त्रायते सुतः। तस्मात्पुत्र इति ख्यातः स्वयमेव स्वयंभुवेति स्मृतः। पंच पुत्रस्य॥ स्त्रीति एमी आत्मजाद्याः स्त्रियां वर्तमाना
दुहितरमाहुः तत्राद्योरजाघतष्टाप् पुत्रशब्दान्नार्थी। तापयो आत्मजा तनूजा पुत्री सुता तनुजा दुहिता पुत्रीति त्रिकौ ऊरशेषोऽसरमाल
वततः कप्रत्यये केऽण इति ह्रस्वत्वे वा स्त्रियां सुता का पुत्रं हंदार कारणो वोपसंख्यानमिति पक्षे इकारस्यात्वं पुत्रकापुत्रिके
ति कृत्तटः सूनोरल्कलक्षणाभावात् स्त्रियामिति षूसुरेव। दोग्धि पितराविति दुहिता। तमृनेष्टादौ निपातितात्वस्याति
पाठात् त्रऊपू॥ अपेति पुन्नाम्प्रियतनं पतत् संपदादिः सपतत् पपतत् तत्र साधुरिति यत् प्रपत्यं। तनोतीति कुलं तनोति वा कुलक
वृद्ध्या भीकेति कनू पृषोदरादित्वाद् दोत्वे तोकं। समेइति द्वे अजदालि जंगे इत्सर्वः। तयोः पुत्रदुहित्रोः। द्वे॥ स्वेति स्वजात
इत्यनेन कुंडगोलकादिनिरासः। उरोवक्षास्थि वत्रे ष्ठ इति मदिनिः उरसा श्रेष्ठेन धर्मप्रधानतया इतरपुत्रेभ्यः श्रेष्ठत्वात् नि

नाऽजनितः। निर्मितार्थे उरसोऽण् च इति सण्वकाधवश्च औरसः उरस्यः। द्वे सवर्णायां भार्यायां जनितस्य॥ तनोति तनोति
विस्तारयति संततिं पालनेन तनुः सूनुरतादि इति तनोतेः क्तः नलोपः दीर्घश्च वा तनाति। जनयति जनेणिलुक् जनिवध्योश्चेति
वृद्ध्यभावः। पाति पातेर्नप्तृनेष्टृत्वष्टृ इत्यादिना तृचि इलोपे निपातितः। पित्रादय इति तृच् इत्वे च पितेति सुभूति
॥ त्रीणि पितुः॥ जनेतिजनयतीति जनेर्णिच् तृ नकारदू इत्येभ्यो ङीप् जननयित्री जननी तन्मीयते ऽन्यपर्यायाऽज्जनेस्तृ विजानि
त्रीव माताज्ज्ञानि त्रीत्रिलोकाख्यानि शा गूिक: प्रसूयते क्विप् प्रसूः। पातीति पित्रादित्वात् तृच् मस्यबमः माता मा
न्यते मान पूजायां नप्तृनेष्टृ त्वादिना तृचि नलोपे च निपातना द्वास्वस्रादित्वान्न ङीप्। जनयति कर्तरि ल्युट् जननी
। वत्सादिमातुः॥ भातीति भां याति भ्राता पित्रादितोऽस्य ग्रहणे स्वासस्याः अकारतिः पूर्ववन्न ङीप्। भगिनी सुष्ठु अवयासानंतरपि
तृगोत्र कुलादिकमस्यातिप्यजानि अस्यनेर्क्षीत्रिनिक्षनृ स्वस्रादित्वा न ङीप् स्वसा॥ द्वे भगिन्याः॥ नंदति नंदति
तुष्यति। न नंदतिभ्रातृजायामिति वा नञ्चिवतं देदीर्घश्वेति क्षनृ अकारस्य च दीर्घः स्वस्रादि निपातनान्नलोपाभा
वः स्वस्रादित्वादेव न ङीप् ननांदा केचित्तु दीर्घत्वं नेच्छन्ते ननएव ननांदा तु स्वसा पत्युर्ननंदा नांदिनी वसेतिरभसः। १ एकं भ
र्तृभागिन्याः॥ नंतीतिन यतं न नयानप्तृ त्वादिना पतेस्तृचि नञ्च: प्रकृतिवद्भावे ऽकृत्तृ लोपे च स्वस्रादिपाठाभावान्न ङीप्
नप्त्रीनिपाठः पक्षे नप्ता न नएव नप्ता नप्त्री चपौत्रि केतिरभसः। पुत्रस्य दुहितापत्य पौत्री च नप्त्री॥ सुतस्य सुताव

सुतेतयोरात्मजादुहितासुतात्मजा त्रीलिङ्सुतात्मजायाः॥ येतिपरस्परमन्योन्यंप्रयततेऽन्योन्यमभेदाययतीऽ
पत्नेपतेर्दादिद्विश्चेति = सनूनाद्दिः यातरः स्वस्राद्दि॥ एकंपरस्परं भ्रातृवर्गस्यभार्याणां॥ प्रीतिभ्रातुर्जायापत्नी।
भ्रातृजाया = प्रजसनोयातिविवाहसंबंधेइत्यभुग्नभवानि = सतइत्यत्रजातिपक्षान्त्रवयणान्नजातेर्हिकामवा
मवारीदेवलक्षणेऽप्यनृतेरिस्यन्ये = पत्नुगितपल्यार्पनाऽस्त्येनो आत्मावैजायतेपुत्रः जायायांप्रविश्यपुनःपु
नर्जायतइत्युपसर्गेसंज्ञायामितिडः प्रजापतिस्तद्योगान्मनुपूत्रशादीनांवेतिदीर्घः प्रजावतीइयंवडयेष्ठभ्रातृ
पत्न्यामेवेत्यन्येद्वेभ्रातृजायायाः॥ येतिमातुलस्यपत्नीइंद्रवरुणेतिङी पुगुपाध्यायमातुलाभ्योमातुग्वेत्यानु २९
कृ मातुलानी। = मानुगभावपक्षेमातुलीद्वेमातुलपत्न्याः॥ पेतिपत्युः प्रसूर्मातापत्न्याः श्वश्रूः पत्न्यामातापत्यु
:ऽपि श्वशुरस्यस्त्री श्वशुरस्योकाराकारयोर्लोपश्चेपूङ् उकाराकारयोर्लोपेवश्वश्रूः। एकं यातिपत्नीमातुः
श्चेतितयोः पतिपत्न्योः पिताऽन्योन्यस्यश्वशुरः = आशुसेवेधानेनरश्मेवाप्रोभवतीनिशावशरोप्याविलुरन् श्वशु
रः = आशुदतिशुद्दतिवाक्षिप्रनाममतीतिनिरुक्तत्वात् शुराधृ = आश्वर्थवाबीलुणादिहानिः पृषोदरादित्वाद्धाकार
लोपइत्यन्ये श्वशुद्दितालव्यः श्वश्रूर्द्दिशुश्वशुरेनितिरापेदान्॥ एकं॥ पीतिपितृव्यमातुल मातामहपितामहाद्द
तिपितृव्यमातुलोऽन्त्यापातितौ। एकैकं॥ श्येतिपत्न्याभ्रातरः पत्युः श्यालाः उक्तिपु मधुपर्कवाचीश्यालाः उक्तिपु

मधुपर्के वा वीरपाशब्दः श्यां लातीत्यात इति कः श्यालस्यालत्यादिः । स्यालयंति मर्मवादे वितर्कयति स्यालो वितर्कि
दंत्यादिः स्यालशालस समसूरय इति सभेदान्तनो ऽष्पं तान् पवाधवितिनावार्थनाज्ञे त्यादिस्वरसूत्रेभ्यासः । एकं ।
स्योति स्वामिनः पत्युर्भ्राता ऽत्र कनिष्ठ इति स्वाम्यादयः सदेवृ देवरावित्युच्यते दीव्यति सोति देवन्नीन् देवादेवयति देवृ
वर्णते वा कुलकान् मिभ्रमिवासिभ्यो ऽरन् देवरः वृद्देवरदेवान इति शब्दार्णवः । द्वे पत्युः कनिष्ठभ्रातुः ऽपष्ठेत्कः मसुरए
वेति सुभ्रूत्यादयः । स्वेति स्वगुर्भगिन्याः पुत्रमपत्यं स्वस्त्रीयः । भगिन्याः पुत्रपत्ये स्त्री भोपटकु भागिनेय
अपत्ये स्वस्त्रीया भागिनेयी । द्वे भगिनीपुत्रस्य ॥ जेति जायायामिनेनिस्वचेश्मनि प्रादिक्षिपति ऊामिनू प्रक्षेपणे जाम
तानस्तृने छिन्नत्यादिनानिपातितः । विभाव्यस्वस्य पत्यारितिवा ऽलुक्कदुहितिः पतिः । एकं ॥ पीतिपितृ व्यमातुले
त्यादिना ऽऽमहत्यानिपात्य तेटिलोपे पितामहः । प्रियो मातारिपित्रेति पित्वान्गो याद्दपु पितामहशब्दूपाठाद्वा
ङीपि पितामही मातामही च । एकं ॥ तेनि तस्य पितामहस्य पिता प्रपितामहः । प्रपितामहः । एकं ॥ मेतिएव
मिति मातुः पिता पूर्ववन्निपातनो ऽऽमहत्यादिः मातामहः तन् पिता प्रमातामहः । एकं ॥ सेति समानपिंडदानम
स्मिन् सपिंडाः वा मास्मिन्सपिंड इति निपातनात् सभाव: सपिंडतानुपुरुषे सप्तमे विनिवर्तत इति स्मृतिः । नाभिः स
प्तमपुरुषावाधककुलप्रधानमूलपुरुषः समानो नाभिरेषां ऽपातितिर्जनपदेत्यादिना सभावः सनाभयः । द्वे स

प्पुरूपाद्बाधिकत्वात्तीना। सोतिसमानोदरे शयित इति यत् समानोदर्यः। सोदराद्यः विभाषोदरे इति वा सभाव सो-
दर्यः। एवं समानो गर्भः सगर्भः तत्र भवः समानस्येति योगविभागाद्वा सगर्भः। सगर्भसयूथसनुताद्यत् इत्यादिना यत् सो-
दरः सगर्भः सोदरः सोप्ययं सत्रा शब्दवाद् हि भाषायामपि निबद्धः। सह तुल्य उदरे जातः सहजः। अन्येष्वपीति डः
सहशब्दस्य तुल्यार्थोऽप्यस्ति सहसा कल्पसादृश्ययोगपद्यसमृद्धिषु इति विश्वः। सहस्य सोऽन्यतरस्यामिति पा
क्षिके सभावे सोदर सहोदरौ वा अन्यपर्याय अनुगत सोदरे पविमुं वाति। ननु देशन पश्यामि यत्र भ्रातासहो-
दर इति प्रयोगात्। वत्सार्थे कोदरभ्रातुः॥ सोऽतिसमानं गोत्रं कुलमस्य ज्योतिरित्यादिना सभावः। बंधकरे व १००
100 प्रज्ञाघानि॥ बाधवः। ज्ञातातिक्लि इद्कुलस्थितिं वाक्ति वृत्तो वा ज्ञाति ज्ञातिः। स्नेहात् मनो बध्नाति बध्यति।
शृस्वृस्निहि त्रपि असि वसि हनि क्लिदि बंधिमनिभ्यश्चेत्युः बंधुः। सुवसभीष्टपूजरणे तुल्वा दयस्येति वडात्पये
उकारले पोक्षः। स्व आत्मीय पक्षे। जनयतीति सुजनः। षट् ज्ञातेः॥ ज्ञाति ज्ञातेर्भावः कापि ज्ञातोऽढ कु ज्ञातेयं। बंधु-
नां समूहः ग्रामजनबंधुसहायेभ्यस्तल् बंधुता। एकं॥ धोत्रं धुनोतीति सं नाम मतूधवः बध्नाति पोषयति उत्पादि-
त्वाद्ः धाता कारस्य ह्रस्वत्वं वधत इति वा। प्रीणाति इगुपधे ज्ञाप्रीकिरः कः प्रियः। पाति रक्षति पाते ईतिः पातिः। विभा-
सु प्रानितृ बू भर्ता। वत्सारिमं तुः जोति तीर्यते न तारः करणे घञ् रमपि नृत्वात् तारयति जीर्णी करोतीति न ह्रायो

100

विपर्यये परस्यानुरागमिति जारः । रमयन्ती जारा जारो । कर्त्तरि घञि णिलुकि वेति घञि णिलुकि वा राजः । परस्याः उपपतिरुपप
तिः । प्रवादयः कुत्सायां तृतीयेति समासः । उपसृष्टोऽप्रधानीभूतश्च पति रूपपतिर्वा । द्वे जारस्य । भर्तुः अमृतिः अ
मृते भर्त्तरि जारा [illegible] ज्जातः पुत्रः कुण्डः । अनेकुलमनेन कुण्डि दाहे घञ् कुण्डः । मृते भर्त्तरि जारजो गुड रक्षायां गुड अते ल
ज्जा करतालं गोप्यते च गोलः ततः कन् गोलकः । एकैकं ॥ भ्रातुरपत्यं भ्रातुर्व्यच्चेति चकाराच्छः भ्रात्री
यः । भ्रातुर्जातो भ्रातृजः । द्वे भ्रातृपुत्रस्य ॥ भ्राति विभर्त्ति पित्रादय इति तृच् भ्रादेशश्च भ्राता भ्रातृदीप्तौ स्वस्रादय
इति सः नृजस्य पतत्वे भ्रातेति वा भ्राता च भगिनी च सहोदरा वि पुत्रे यं भ्रातरौ भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्यामिति एकशेष
द्वे तयोरेव ॥ माता च पिता च मातापितरौ आनङ् ऋतो द्वन्द्वे इत्यानङ् । अभ्यर्हितत्वान्मातृशब्दस्य पूर्वनिपातः । प
क्षे पिता मात्रा एकशेषात् पितरौ । पक्षे मातरपितरौ उदीचामिति मातुररङ् तन्निपातने मातरपितराविति भागवृत्तिः
पूर्वोत्तरयोरीकारस्याभावो निपात्यते तेन द्वन्द्वे मातरपितराभ्यामि [illegible] प्रयोग इति वृद्धव्यासः । मतभेदेन द्वे रूपे
भाषावृत्तौ दर्शितं । त्रीणि मातापित्रोः ॥ श्वश्रूश्च श्वशुरश्च पक्षे श्वशुरः श्वश्र्वा सह एकशेषे श्वशुरौ । एकं ॥ पुत्राविति
भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्यामिति एकशेषे पुत्रौ । एकं ॥ दम्पती जायापती जायाया जं भावो दं भावश्च निपात्यते राजदं
तादिपरनिपाते जम्पती दम्पती । केचित्तु जस्य भावं दस्य भावं वसान्तं निपातयन्ति तन्न प्रयोगश्च प्रायेण तेद एव दृश्यते । दि

वप्राधान्या त्रित्यं द्विवचनं । जंदं शब्दावव्ययो दारश्च वचनौ नयो: पत्यासह द्वंद्वे जंपती दंपती इति वा ॥ दारा: पुंसि बहु
त्ववद् कलत्रं नपुंसकमित्यमरमाला । पत्न्या जंदम लिंगले इति नामप्रपंच: । ता वित्यनेन पुंस्त्वमुक्तं पूर्णी वंडेण नु पारा यत्नेति
वसीय पर्याये श्याल्य लीम्यो यिलीमे त्री दंपती जंपती वसेति वा वस्पति: अनः स्त्री लमपि । शोधं सु वोधं । वर्स्तरिजायापत्यो: ॥ गो
ति गर्भश्चा शेते निष्ठत्यत्र गर्भाशय: पुंसीति य: । जरयायवरिणत्या काठिमेन वाहिरे ति यानि किंनरयो: श्रिण इति नरायूर्वा
दिणा अनुण जरायु: साह्व पर्यात् पुंसि । उल्वपात्रणे पुल्वादयश्चेति निपात: आगतो उल्वादयश्चेतिक: उल्वादेशाश्च उ
श्चामिः पन्ये तु स्त्री गर्भस्यो पारि संवध्यते गैर्नूपूर्वा ह्वा डः उ इत्यादयश्चेति वन प्रत्यये धात्वंत लोपे यानिपातनादुल्वमिति १०१
वा ॥ कडमदे ह्र घादित्वात् कलवूडलयोरेकत्वं कलमुक्तं लाति रूल्यते गर्भो यारक्षि ष्यते कल्यपिलक्षे पेद्र घादित्वात्
कल [illegible] प्रत्यये वा कललः केजरायोरंतर्वर्ति जले लडाति विलसति वा डेर्ले
विलासे डलयोरेकत्वं कललः शुक्रशोणितसन्निपात: । त्रीणि जरायोः कललस्तूक्तार्थ एकैकं मानि प्रसिद्धत्वादस्यप
र्यायो णोक्त इति स्वाम्यादय: वर्णरियेन वेष्टितो गर्भ: कुक्षो तिष्ठतीति तस्या न्या श्रैत इति रव्यातस्य । गर्भाशयादि द्वयं च
त र्भपुरे उल्वादि द्वयं शुक्रशोणितसन्निपाते वर्त्तत इत्यन्ये ॥ सूतीति सूते: प्रसवस्य मास: सूतिमास: । नवमो दशमो वा विप
वलैः सूतिमासः वैः ॥ निस्सार्यते वालण्ड इनतं नु क्लिद्रेण सत्वरद्धति नवमो दशमो वा मास: । विजननं गर्भमोचनमात्रात्

तिङ्पोत्स्नादित्वादण् वैजनन: । द्विप्रसवमासस्या गेतिगीर्णोऽङ्तरीकृतोऽर्निगृह्यांमतु गर्भ: । भ्रूणस्तु न=आशोस्यतइति
भ्रूणं=आ[illegible]शोसायां वुरादि: एरच् भ्रूण: । द्वे कुक्षिगतस्य वस्या तृतीतितृतीयाप्रकृति: तृतीयप्रकार: स च: स्त्रीपुंसावपे
क्षप्रथमाप्रकृति: स्त्री द्वितीयाप्रकृति: पुमान् तृतीयाप्रकृतिस्तु क्लीवे तृतीयाप्रकृतिरिति षष्ठसमास: समासे तृतीयाप्रकृति
रि[illegible] तिपुंवत्वेनस्यात् नकोपधायाइतिनेतियोगविभागात् पुंवत्वाभावे समासएव तृतीयाप्रकृतिरित्येके । तृती
याप्रकृतिगतइतिभार[illegible] तंव=षष्ठसमासपक्षे । शामयतिलिंगभावात् शामेर्ढ: शण्ढस्तालव्यादि: क्लीवं शण्ढष्यकं पुक्की
तितालव्यादौ रभसात् । स्त्रीनपुंसके क्लीवं वाच्यलिंगमविक्रमइतिरुद्र: क्लीवते संभोगे क्लीवं क्लीब=पाधार्थ्ये इ
गुपधलात् क: । पण्ते व्यवहरति पंडयतिगमयतिशगांवायद्गिगतौ पण्डेतादेरच् पण्ड मंतल्ड: पंड: । नस्त्रीनपुमत्र
पुंसकमितिनभ्राडित्यादिनानिपातनात् स्त्रीपुंसयो: पुंसकादेश: पुंसप्यपंसनपुंसकोभवेदितिभाष्योक्त: । पंव
नपुंसकस्य ॥ शीतिशिशोर्भव: शिशुत्वे । इगंताच्चेत्यादिनाऽण्यरशैशवं । तद्वषोडशवर्षप[illegible]र्यंतं=पाषाणुशाद्ुवेद्दा
लघ्दपुंक्तो । वालस्यभाव: वाल्यब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । त्रीणि वालभावस्य नेतिपूर्ववत् ष्यञ् तारुण्यं । हृण्णांतेसादि
नाण् यौवनं आत्रिंनिप्रकृतिवद्भावात्रटिलोप: । द्वेयौवनस्य ॥ स्यादितिस्थाविरस्यभाव: पुवादित्वादण् स्थाविरं वृ
द्धस्यभावोवृद्धत्वं । द्वेवृद्धस्य ॥ वृद्धानिवृद्धानांसमूह: । वृद्धाच्चेतिवुञ् वार्द्धकं भावकर्मणोस्कमनोज्ञादित्वाद्वुञ् वृद्ध

वैद्धार्द्धकं वृद्धसमूहे पीत्स्यादि शब्दात् मनोज्ञादित्वाद्वुञ् अिवृद्धत्वेपि वार्द्धकाम्लपासंधि वं धनतयोतोरीश्चडयोगे
नुप्राणिभृऽज्ञाति वयोववने त्पादिनाऽञिस्वार्थे कानिनन:ध्यात्रि। वार्द्धकं वृद्धसंघाते वृद्धत्वे वृद्धकर्मणीति विश्वः
द्व वृद्धसमूहस्य॥ पेति केशे=आदिनालोम्निवनरसाहूतं शौल्कांपालितंजऽतांपगालितगार्तं लोष्टाद्यतिनिप
न:पन:क्त:लते उगमोव=अर्थ=आघविपुवपालितद्वृत्पाद्युपेता:१९कं॥ वीतिविशेषेणस्त्रस्यतेऽध:पास्यतेऽ
नयोनिभिदाघ[illegible]ड्रिविसृसाद्विदंत्पाद्विदं।पा। भीर्यं त्पनयाभृघ्रमृपूवपोऽह्लानोमिल्यादड्रि=सद्दृशोऽड्रि।गुणइति १०२
गुणेवजराद्वैतराया:॥ स्पोतिंउत्तानाद्योतेउत्तानादिपुकर्तृष्ठित्पवृउत्तानशयानशयासर्वत्रात्रस्त्रीत्वमतंचात्रिपु
जरावराद्यति वक्ष्यमाणत्वात्।ड्रिंभ:शावुक:।सिंहादिवर्णोपि।तत्तामपर्यायेपठितस्यापिडिंभशावृस्यपुनाविह
मनुष्यवोऽभिधानंउत्तानशयस्यामानुषादिशावेवस्थास्ववृत्तिर्नतित:।प्रोढेऽङज्ञानांनु त्तानशये। नुत्तानशयेपिप्र
ह्यात्रिरितिसूवनार्थ:यद्धापाक्षिप्रक्रमेणोकोमिदानीनु मानुषप्र[illegible] मेणेत्पदाव:पूर्वंपुंस्त्वेस्यपमुत्ताांस्त्रियांनुटापू
वडीपूवे तिसंशयवफदासायपुनारिहोत्कामितस्येत्।स्तनौपाचिवातिसुपीतिये।गाविपानानूकइतिस्याभादय:।स्तनौ
धयतिनासिकास्तनयोरितिरवधूचेटाष्टित्वान्डीपुस्तनंधयास्तनंधयीतिनुस्यपद्धयामिष्टंतिघेटष्टित्वस्यनुपासि
कडीपेवबारितार्थत्वमाहु:।वत्वार्थतिवालाया:॥ वेतिवल्पनेसंव्रियते=पानिष्टयोगादिनिकर्मणिघञ्वाल:वल

तेनेत्यंतु ह्रीद्रियदेहादिना वृद्धं यातीत्वलादित्वात् णइति वा। मनोरमयत्येस्मान वः माणेनवरकाश्प्रामिति
निपातनात् णत्वं अल्प इति कः माणवकः। हारमे दैमाणवको बाले कुपुरुषे पि चेति रभसः। द्विषोडषवर्षपर्यंतस्या
वेति वयास्थयौवने तिष्ठतीति कः वयस्थः। वयः पक्षिणि बाल्यादौ वयो यौवनमात्रक इति विश्वः। तरति क्लेशान् [illegible] वं तरते र्वर
णे वदुनानिति रूणः। यौतीति विषयो मिश्रीभवति स्त्रियावा यु मिश्रणे युवृषि [illegible] कनि युवा। त्रीणिपूर्वकः॥ जीर्यतिप्र
गतेप्ये यौवनमस्येति प्रवयाः। [illegible] तिष्ठतेऽस्थिरादय इति किरच् ह्रस्वत्वं वागमौ स्थविरः। वृद्धि
मास्य वृद्धः क्तः वृद्धः। ज्यावयोहानौ क्तः ग्रहिज्यादिसूत्रेण संप्रसारणं। संप्रसारणस्येति दीर्घः हलादि [illegible] निष्ठा
तकारस्य नत्वं जीनः। जीर्यति स्म जॄ वयोहानौ धातोः क्तः ऋत इद्धातोरिति ईत्वं नत्वं च जीर्णः। जीर्यति जीर्यते रतृन् जरन् [illegible]
स्य॥ वेति [illegible] वर्षीयान् [illegible] ह्रस्वे [illegible] स्थिरे स्यादिना वर्षादेशः। नवते रूढे दशमी अवस्था विशेष
[illegible] दशमी [illegible] अतिशये [illegible] ह्रस्व [illegible] आदेशः [illegible]
[illegible] पूर्वेति पूर्वस्मिन् काले जातः पूर्वजः जनेर्डः अग्रे काले जातः अग्रजः [illegible]
[illegible] वर्तमाने [illegible] अग्रियः [illegible] पूर्ववदग्रजः। त्रीणि [illegible]
[illegible] काले जातः जघन्यजः। [illegible] युवाल्पयोः कन् [illegible]

कनिष्ठः। एवमीयसुनि कनीयानपि। कनादेशाभावपक्षे ईयसुनि स्थूलदूरेत्यादिना यणादिपरभागलोपे पूर्वस्य च
गुणे यवीयान्। अवरस्मिन् पश्चात्काले जातः अवरजः। एवमनुपश्चाज्जातः अन्येष्वपीति डः अनुजः। पंच कनिष्ठस्य॥
अमांसेति। अल्पमांसोऽमांसः। दुर्निर्दिष्टं बलमस्य दुर्बलः। छो छेदने धातुः स्मात् तृषिमृषिकृशिभ्यां न क्तौ नो वा। मांसो
च्छेदात् छातः। शात इति क्वचित् पाठः। दुर्बले निशिते स्यातां शितनिशातावमौ त्रिषु इति तालव्यादौ रभसः। त्रीणि दुर्ब
लस्य॥ बलीति। बलं स्थौल्यं तद्योगाद् बलवान्। मांसमुपचितमस्यास्तीति सिध्मादित्वाल्लच् मांसलः। अंसः स्कंधः अस्य १०३
लोऽस्यास्तीति वत्सांसाभ्यां कामबले इति लच् अंसलः। दंत्यमध्यः। त्रीणि स्थूलस्य॥ तुंदीति। अतिशयितं तुंदमुदरम
स्य तुंदादिभ्य इलच् तुंदिलः। एवं व्रीह्यादित्वादिनिठनौ तुंदिकः। स्वामी तु तुंदिवलिवटेर्भ इति भप्रत्यये तुंदिभः। ह
स्वाहात्तुंदी। बृहत्कुक्षिः। पिचिंडिलः। पिचंडः कुक्षिः॥ अवटीटेति। अवनतं नासिकाया इत्यर्थेऽवटीटच् नतेर्नासि
कायाः इत्यादिना टीटच् नाटच् भ्रटचः। एतत्त्रयं नतायां नासिकायां वर्तते वा। तद्योगाद् विलक्षितलक्षणया वा नतनासि
के वर्तते। त्रीणि नतनासिकस्य॥ केशेति। प्रशस्तकेशयोगात् केशाद्वोऽन्यतरस्यामिति वः। केशवः। पक्षे इनिठनौ। के
शिकः केशी। बहुलकेशा विकेशव इति सुभूतिः। त्रीणि प्रशस्तकेशस्य॥ वलिनेति। वलिर्जराश्लथचर्म तद्योगात् पामादि
त्वान्नः वलिनः। एवं तुंदिवलिवटेर्भः वलिभः। द्वे जराश्लथचर्मयुक्तस्य॥ वीति। निःस्वभावात् हीनांगः अपकृष्टांगः विकलांग

सेऽप्यमताङ्गः पृषोदरादित्वादो ले ऽपोगंडः अपोगंडस्त्वकोऽशिशुके विकलांगेव भीरुक इति विश्वः। पवर्गादिरप्ययं पोगंडोऽपि
कलांग कइति रत्नकोषात्। योगंडोऽपि विकलांगः स्यादिति हलायुधः। द्वे निसर्गन्यूनाधिकांगस्य॥ खर्वे निखर्वे इति प्रकृतपुरुष
प्रमाणान्न्यूनतांगत्वात् खर्वे गर्भ स्वर्थादि खर्व खर्वः। ह्रसति ह्रस्यते साग्वर्य शब्दे ह्रस शब्दे उल्वादयश्चेति वः ह्रस्वः। वामयति प्रा
ण्यंतर प्रमाणात् विपरीतमावष्टितं न्यूकरोतीति ण्यंतात् नंद्यादित्वात् ल्युः वामनः। स्त्रियां गौरादित्वात् ङीप् वामनी विशेष्य
निघ्न वर्गे ह्रस्वसामान्येऽपि खर्वादिकं वक्ष्यते इह तु मनुष्य इति विशेषः। त्रीणि खर्वे पुंसः॥ खेति खेरातीक्ष्णा खरस्याग्र्भे
स्येव वा नासिकास्य खरखुराभ्यां नस् वक्तव्य इति नसादेशः। पूर्वपदादिति णत्वं खरणाः। पक्षे ऽग्रनासिकाया इति च
नसादेशश्च पूर्ववत् णत्वे खरणसः। द्वे तीक्ष्णनासिकस्य॥ वीति दादिना विगता नासिका यस्य वेर्ग्रो वक्तव्य इति नासिका
ग्रादेशः विग्रः वेः खुरखुग्रा इति शाकटाय[illegible] न सूत्रेण खुरखुग्रादेशो वि[illegible] खुर्वि खुर्वा विग्र इति रूपत्रयं खरणाः स्यात् खर
णसा विग्रा वि खुर्वि नासिक इति रभसः। विनसा हतबोधवा इति प्रयोगात् विनसः। द्वे छेदादिना गतनासिकस्य॥ खुरेति
खुरः पशुशफः तद्वन्नासिकास्य पूर्ववन्नसादेशः खुरणाः। अविखुनसः। द्वे विपिटनासिकस्य॥ प्रेति प्रस्यापितं कादाविव
कं वा जानुनोर्मध्ये महद् तरालं सः प्रगते परिणाहेन दूरंगते जानुनी यस्य प्रसंभ्यां जानुनोऽज्ञुः। व्याकरणांतरेऽदंतज्ञाद्ये
शोऽग्रज्ञोपीति सुभूत्यादयः। द्वे॥ ऊर्ध्वे जानुनी ऊर्ध्वे इति ष्ठते। यस्य दूरोत्यापितौ जानुनी भवतः स ऊर्ध्वज्ञुः ऊर्ध्वे द्विभावेति जानुने

ज्ञुः। द्वे॥ सम्मिलितनित्यं कदाचिद्वा संहते संलग्ने जानुनी यस्य प्रसृताभ्यां जानुनोर्ज्ञुः संज्ञुः। प्रज्ञुः प्रगतजानुः स्यात् प्रज्ञो
प्य नैव दृश्यते। संज्ञुः संहतजानोर्वभवेत् संज्ञोपित त्वाहि। ऊर्द्ध्वज्ञु रूर्द्ध्वजानुः स्यादूर्द्ध्वज्ञोप्यूर्द्ध्वजानुक इति साहसाङ्कः। द्वे
॥ स्यादेडः। श्रुतिशक्तिहीनः एडयति श्रवणयोर्नरामोनंडो रयति इलडरणेऽत्रुराद्यः पचाद्यच् डलयोरेकत्वं एडः। वधि
॥ स्यादेडः। श्रुतिशक्तिहीनः एडयति श्रवणयोर्नरामोनंडोरयति इलडोरणेब्रुशादिः पचाद्यच् डलयोरेकत्वं एडः। वधि
तेऽहितश्रवणाभावात् पीडां धिः वध वधने बाहुलकात् तिमिरुधी स्मादिनाकिरन् वधिरः। द्वे काल इति ख्यातस्य॥ कुब्जः
ति कुईषद्युब्जमार्जवमस्य गड्व आर्जवेशकंध्वादिः पृषोदरादित्वात् कुब्जः। गडुसेचने बाहुलकात्। भृमृ इत्यादिना उः। ग
104 डुः पृष्ठगडुकः नयोगात् स्वार्थे ध्वादित्वात् ... द्वन्द्व गडुलः। द्वे कुब्जस्य॥ कुकेनिरोगादिभ्रंशितत्वात् कुत्सितः करो ऽस्य कुकरः १०४
। कुणपते कुत्सितत्वेन शब्दे कुणशब्दे कुणसंकोचने बाहुगुपधत्वात् किः कुणिः। निसर्गतः कुणिः पङ्गुपोगण्ड इति नाममा
लायां मार्थं। पाठादीर्घाकारवांश्चाद्वे कोपाद्वि इति ख्यातस्य॥ प्रतिवालेरपायपत्लेन स्पृशपने स्पृश संस्पर्शे घ्राणे प्राग्निपार्ष्णिवि
र्लि भूर्लित इति निप्रत्ययोगुणाभावः सलोपश्च निपात्यते प्राग्निः। प्रकृतोषधंप्रक्लेशानि प्रत्यये कृत्वा निशब्दे वपृश्निर्वा। पृ
श्निर्भूर्लित इति निप्रत्ययो गुणाभावः सलोपश्च निपात्यते प्राग्निः। प्रकृतौ वधंप्रक्लेशान्निप्रत्यये कृत्वा ...
वः पृश्निरल्प इति पुरुषोत्तमः। द्वे खर्वदुर्बलस्यात्यास्य्रः॥ श्रावितिशृणोति रासूदय इति न कुत्सप्ययादिः श्रोणातिजं
घयोः संहतो भवति श्रोणिसंघाते पचाद्यच् श्रोणः। पनते जीवनार्थस्तोतानि वलेगुरुते इति बाहुलकात् एनेरप्पुप्रत्ययो गु
णागमश्च निपात्यते पङ्गुः स्त्रियां पंगोश्चेन पङ्गूः। द्वे खंचादिकल्पस्य। मुण्डितिसुडितं मुण्डः केशापनयनं मुण्डिखण्डने भावे घञर्थे घ

गान्मुंडः स्त्रियां मुंडा। मुंडितकर्मालिकः। द्वे मुंडितपुरुषादेः॥ वेतीति वलतेऽनि घनं नेत्रं संज्ञत्वौ तीनि नित्तो मिसाधि स्यादिना।
वीतुलकाद्वलेरयिकि रविवालिवः। केमूर्द्धि करोत्याक्षिणी वलतद्वारे एनस्य पुरुषे कृती त्वलुक् केकरः। टेरे वालिर केकट
वितिरमसः। द्वे टेरस्य॥ खातिर्त्तिरवुडागतो प्रतिहतो भवति लुखेप्रतीघातेऽवूरवोडः। खाते गाति वै कल्मैऽविरवंजः पा
दस्तघोगादवूरवंजः अश्वस्वंजके खोडखोरावितिरमसः। द्वे खोडस्य॥ त्रीनि जराशावृद्धवराः पश्चानुपठिता ज्ञेनासंपा शा
घाद्विपुलिपुवर्न्नेनहत्यर्थः॥ जनिजडानिजन्मन आरभ्यसंहतो भवति जटमटसंघाते कृषेरुल वूवाडुलेकादतोफुल्ल
विजटुल॥ कालएव कालकः स्वार्थेकनूयावादिवाद्धा। अपविश्नूयते ज्ञायते शुभाशुभमनेनामिति कृत्यादित्वान् कुडा मयेव
इति भागुरीत्यादिना अकारलोपे वा पिक्षुः। त्रीणि जटुलस्य निरवानस्य॥ अनेति आमयस्य रोगस्याभावोऽस्यायं विभ
क्तीत्यादिनाऽर्थाभावे समासः अरोगस्य भावः ष्यञ् आरोग्यं। द्वे आरोग्यस्य॥ चीतिकेतेर्गुप्तिन्तकिद्भ्यः इति सन्नंतादि
कारप्रत्ययो विचिकित्सा। रुजो रोगस्य प्रतीते क्रिया निराकरणं रुक्प्र... तिक्रिया। द्वे रुक्प्रतीकारस्य॥ भेषेति। भिषज्ये
वेषस्मेदेदोषेऽण् अनंतावसथेति स्वभेसजादिनानिर्देशा कुणः। औषधे रजानावित्यण् औषधं। भेषजमेव भैषज्यं
अनंतेत्यादिना अः॥ गदविरोधी अगदः नास्ति गदोऽस्मादिति वा। जयति रोगानिति कृषापाजी त्यादिना उण् जायुः
साह्वर्यात् पुंस्त्वमस्य॥ पंच भेषजस्य॥ स्वीनिरुजातिदेहं क्लिप्रुरुका रुजामिदादि उपतापयतिदेहमनसी अव्युकर
ध

लेघशूवाउपतापः।एवं चाग्निरोगः॥ विविधाः=व्याधयो मनःपीडा=अस्माद्व्याधिः।गदति व्यनक्ति व्यथामनेन गदः।=आ
समंतात् मीतानि हिनस्ति देहं मीञ् हिंसायां पचाद्यच्=आमयः।अमयति=पमरोगोऽपेतानूपवाधावि कल्पस्य विभासे
सनेत्वविभाषाग्रहणस्य व्यवस्थितविभाषात्वात्त्र लोपः।संज्ञापूर्वकानि सत्वादि सन्यः।=आमयो दीर्घादिः।सप्तरो
गमात्रस्य॥ क्षेति क्षयति=अपवृक्षीयतेऽस्मात् द्वा पुंसीति घः।क्षयः।शोषयति रसादि धातून्=अपचु शोषः।यक्ष्यते पूज्यने
रोगराजत्वात् यक्ष पूजायां मनिन् यक्ष्मा राजयक्ष्म शब्दोऽप्यत्र।यक्ष भक्षणासनयोरिति केचित्।मनिनि राजयक्ष्मेत्येक इति
पुरुषोत्तमः।त्रीणि यक्ष्मरोगस्य॥ प्रश्यति प्रतिमुहूर्तं श्यायते स्रवतीति श्यायाद्धातोः णप्रत्यये प्रतिश्यायः।=पीनस्यो १०५
पसर्गप्रत्यादि प्रतिश्याय।=अविहितानां नासिकानेन उपसर्गाद्वेत्यनुनसादेशः स्वच्छत्वादिनाऽऽलोपः=पमेघामपी
तिदीर्घः पीनरः।=पापीनसोऽपि=आपीनसः प्रतिश्यायस्यादिति रभसः।द्वे पुंहूतौ साऽऽजलक्ष्मानिजनक रोगस्य॥ क्षुतिः
दुःस्फुरशब्दे संपदादित्वात् क्विपु स्फुतिरुन्।सावेक्तः स्फुतं।=सूदोरपु क्षवः।स्त्रियां स्फुतं स्फुतं क्षिकेति रभसः॥ त्रीणि हां
छीतिख्यातस्य॥ कासति कास्यते कुत्सितशब्दः क्रियतेऽनेन हलश्चेति घञ् कासृ शब्दकुत्सायां कासयतीति पचाद्यचि वा
कासोऽदंतस सत्वालव्यशास्त्रशालूकं काशेशाद्यत्र कप्त इति द्विशकारेशभेदात् वाराणास्यां च वेनूकारी क्षवथोनातृण
ऽत्रिप्यामिति तालव्यांतेषु रभसः।क्षौतेः द्वितोऽपु वृक्षवथुः।द्वे कासरोगस्य॥ शोफ इति शोच्यते नीक्षणोत्साधि प्रयो

गेणघञ् शोथः शोथं स्फायति न द्रुती करोतीति वा शोफः पृषोदरादित्वात् तस्य फः । टु-ओश्वि धातोर्ट्वितोऽथुच् श्वयथु
ः । भुगतेः पृषोदरादयश्चेति क्थन् ओत्वं च शोथः । त्रीणि शोथस्य ॥ पेतीति स्फुटनं स्फोटः स्फुट भेदे घञ् पादौ स्फोटयतीति
णि वा पादस्य स्फोटः पादस्फोटः । विरुद्धं पद्यते गम्यतेऽनेन पादरोगाख्यायां ण्वुल् टाप् पूर्वत्वं विपादिका द्वे स्फुट इति ख्यात
स्य ॥ कीलति किं कुत्सितं यथा स्यात्तथा लस्यते श्लिष्यतेऽनेन लक्ष्मेषणा क्रीडनयोः किलासं पृषोदरादिः । विधु
गतौ पामादित्वान्मानिन् त्रि सिध्मा पादस्फोटोऽथ लक्ष्मपुष्पी किलासं सिध्मानीति चेति रभसः । -पदं तं वा सिध्मं शु
भ्रं कुष्ठादि मं युग्मं क्ल्ममामिानि म्रां नेष्व रुणान् । द्वे सिद्धत्वाः । कषति हिनस्ति शरीरं कषाशिषेति हिंसार्थः कषे
श्लि वेति उप्रत्ययः तुग्वानादेशः कच्छुः । पां पस्मादात्मानं मनिन् पामन् पुंसके पाम पामनी पामानि । स्त्रियां तु म
नइति ङीर भावे पामा तौ पामानः डावुभाभ्यामिति डापि पामा पामे पामाः । विरुद्धं चर्चते शब्द्यते चर्चते अध्ययने
पूर्ववत् ण्वुल् विचर्चिका । चतस्रः खसुरोगस्य ॥ कायति कं दूयते कंडूः क्विप् वलि यलोपः कंडूः । खजति सुखेन खजं मार्ज
ने कृ खिवमीतिकः खर्जूः । कंड्वादि यक् तादप्रत्यये कंडूया । कीर्तिकं डूतिशिति मासः । त्रीणि कंडूयायाः ॥ लीतिवि
रुद्धः स्फोटो निसरणे यस्मात् स्फोटो निःसरणे घञ् विस्फोटः । पिटति संहतो भवति पिट शब्दसंघातयोः क्रुद्धादि
भ्यो वुन् ओणादिकत्वात् गुणाभावः क्वमित्वे कः । स्त्रियां पिटका पिटकाक्षिपकादिः पवर्गप्रथमादिः । विस्फोटो पिटिकाद्वि

यामि स्मरसालायाव कारादिरपि। द्वे स्फोट इतिख्यातस्य॥ प्रोति व्रणगात्राणि चूर्णीने वा पवादित्वादव्रणोऽस्त्रि
यामि सन्वयः। ई इत्याति सुखं ई रजेरणे दीर्घादिः काकुलकान्म कुई ईर्मो। इत्यार्त्ति प्रत्तैः त्रपूयातिवाक्षिज्ञानितानिधानि
स्पजसि तुसू असुः। त्रीणि व्रणमात्रस्य॥ तेनियाव्रणः सर्वदागलानि सनाडीव्रणः नाडे व व्रणिनायेन यदागलति
नाडीव्रणः एकं॥ कोठ इति कूयते शध्मूते कोसज्ञानि संगतं प्रतिहंति वा ऽवृ कोठः। मंडलाकृतित्वाद्वार्थे कन्‌ मंड
लकं। कोठस्य। किंविवुकुः। द्वे मंडलाकारकुष्ठस्य॥ कुष्ठमिति कुष्ठमुक्तं। श्वेतते श्वितावर्णे छिद्रवद्रूक्षश्चित्रं। कु
ष्ठसामान्यविशेषवृत्तिः। द्वे सुक्ष्मकुष्ठस्य॥ दुर्नेति दुर्निंदितं नामास्य दुर्नामकं स्फाभ्रादित्वानूपूर्वपदादितिप्रा १०६
प्तस्य णत्वस्याभावः। अर्शते व्याधौ सुकुवे स्तनुनुसुडागमश्च गुणः अर्शोमध्यतालव्यं। द्वे अर्शोरोगस्य॥ आ
नेति स्वान स्वते नेनधञ्‌ आनाह। निवध्नाति अव्रु विबंधः। द्वे मुत्रपुरीषनिरोधस्य॥ ग्रेति श्वते नपा गृ
गृह्णाते रानीति सा निस्त्र नाडीग्रहणी। क्त स पुटे व द्रुलमिति वाल्पुटं। रुक्‌ रोगः प्रवाह कास्यानू प्रकर्षेण व
हानि वकुस्त्र वलस्यां गुदमिति वहस्यावेशवहनं प्रवाहिका वा रोगाख्यायामिति ण्वुल्। द्वे ग्रहणीरोगस्य॥ प्रोति
छर्दवमने पूर्ववत्‌ ण्वुल् डर्थे र्दिका। टुवमउद्गिरणे कृष्यादित्वादिकुवमिः। इतोऽणु वृवमथुः। समाह्वस्य कार्यता
नूत्रीणि वातरोगस्य॥ व्योति विदरांव द्रशणं दधातीति पृषोदरादिः विद्रधिः स्त्री अयं वादरांतर्गत मुखांतः पाकोगांड

इतिसुभूतिः। ज्वरयति ज्वररोगेऽपु ज्वरः॥ मेहयति सूत्रयति मूत्रयति ऽत्र मेहनं मेहः वा मेहो बहुमूत्रता रोगः लालामू
मेहश्चात्र सवरक्तमेहः शुक्रमेहो मधुमेहश्चेति बहुविधः। भगं दारयति भगो विदारे रिति खच् भगंदरो गुह्यप्रदेशे व्रणः क्लेद
स्फुटितमांसखंडरूपो वर्णभेदः। ऽश्मा व नास्त्यान्तो नुपसर्गेकः ऽगोरादिः ऽश्मरी सप्रस्तर ँटिका मूत्रावबंधोऽश्मरी 3
मूत्रावबंधमात्रं। मूत्रे कृच्छ्रमस्या मूत्रकृच्छ्रं विबंधाविशेषान पर्यायपाठः। विद्रध्यादिरोगभेदानां प्रत्येकमेकैकं। अ
श्मर्या वृद्धनाम्नी। पूर्वं इति द्रुतः परं मुक्तावयेः पूर्वे शब्दा स्त्रिपुन्नालिंगा इत्यर्थः। रोगो निपापरं जे रोगम नवरूपं हरानि
निः रोगहारी। ऽपादमरोगं प्राणिनं करोति ऽपए कारे सत्यागदस्योति मुम् ऽअगदंकारः। एतत् द्वयं वैद्ये ऽभेषध स
मासेन वर्त्तते। भिषज्यति कंड्वादिबाधां गंतान्नृक्षिपू ऽपतोलोपः वलिध लोपो भिषक्। भिषज्यिधा भिषक् कुशाग्र्यं वे
त्ति तदधीते तद्वेद इत्यण् वैद्यः। चिकित्सति रोगिणं ण्वुल् चिकित्सकः। पंच वैद्यस्य॥ वार्त इति ग्लानिर्जीवनमस्या
स्तीति प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः वार्तः। स्त्रियां टाप् वार्ता। नास्त्यामयो रोगोस्य निरामयः। कल्यास्तु साधु तत्र साधुरिति य
त् कल्यः। त्रीणि नीरुजस्य। उल्लाघत इति लाघृ सामर्थ्ये पूर्वाद्रोगमुक्तो ऽनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघा इति निपातितः
उल्लाघः। चतुर्ष्विरे वपर्यायच्चत्से॥ एकमात्र रोगोन्मुक्तस्य॥ ग्लानिति। ग्लायति स्म क्तः संयोगादेरातो धातोरित्व
इति नात्तस्य नत्वं ग्लानः ग्लास्नुः। ग्लाजिस्थश्चेति क ... स्नुः। द्वे रोगात् क्षीणदे

हस्य ॥ =आमेति =आमयो रोगोऽस्यास्ति =आमयस्येति दीर्घश्चेति विनि दीर्घः । =आमयावी ॥ विकृतो रोगो न प्राप्तो ऽन्यथात्वं ।
व्याधिः संजातोऽस्य तारकादित्वादितच् व्याधितः । पटुर्दक्षे च नीरोग इति मेदिनिः । तद्विपरीतो ऽपटुः । =आतुरयतीति =आतु
रत्वादति लेरतेनुरत्वरतो =पतदुपधः । क =आतुरः । =अमरोगे =आभिपूर्वात् क्तः रुच्यमत्वरेति वा इट् =अभ्यमितः । इड् भा
वे =अभ्यान्तः =अनुभात्सिकस्येति दीर्घः । सप्त रोगिणः ॥ सेति पामास्यास्ति पामादित्वात् न पामनः । कच्छूरोगात् कच्छ्वाकृ
श्चेति रः कच्छुरः । द्वे वार्त्तिकायुक्तस्य ॥ दे इति दरिद्रातीति दे दं दुर्गतं करोतीति दरिद्रातेर्यालोपश्चेति सूत्र प्रत्ययः इकाराकारयोर्लो
पे दर्द्रू दद्रू रेफात् द्योगात् दद्रुः दद्रूः स्वश्चेति नप्रत्यये दद्रु स्वश्चेत दद्रुणः । दरिद्रातेर्यालोपश्चेति पाठात् रेफे काराकारलोपे
दद्रु रेकरेफान्तो नप्रत्यये दद्रुणः एकरेफ इत्यन्ये । दद्रुरोगयोगात् द्वीपनापेत्यादिना इनः दद्रुरोगी । द्वे दद्रुयुक्त १०७
स्य । =अर्श इति =अर्शति अर्शो नामा रोगोऽस्त्यस्य योगात् दर्शआद्यच् =अर्शसः । द्वे =अर्शोयुक्तस्य ॥ वातेति वातातिशययोग
त् वातातिसाराभ्यां कुक् चेति इनि कुक् च वातकी । द्वे वातरोगिणः ॥ सेति ऽतिसारो ऽतिपुरीषनिर्गमः सह्यातिसा =प
रेण वर्त्तते सातिसारः तद्योगात् व्रातातिकिवत् इनि कुको =अतिसारकी । द्वे =अतिसारयुक्तस्य ॥ स्युरिति क्लिन्नाक्षादिना वक्ष्य
न्ते । क्लिन्नः चक्षुः योगात् चक्षुः तद्योगात् चक्षुः पुमान् क्लिन्नाक्षोऽपि चक्षुः क्लिन्नं वक्षादि चक्षुरादयः वक्षादि वा =अन्य
ह क्लिन्ने क्षिणीति =आक्षिणी तु नपुंसकानि =अक्षीणि इति तु पुंस्त्वं शब्दापेक्षया क्लिन्नस्य लप्रत्ययः चुल्लाविल पिल्लादेशाश्च

वक्षुषीति लः। वुलादयश्चादेशाः॥ उन्मेति उन्मादो वायुकृतश्चित्तविभ्रमः। तद्युक्ते उन्मत्तः। नध्यस्यरवोति निष्ठानत्वाभ
नः। द्वे उन्मत्तस्य॥ श्लेष्मेति श्लेष्मयोगात् सिध्मादिभ्यश्चेति लच् श्लेष्मिलः। पामादित्वात्तत्र पल्ले श्लेष्मलः। क
फयोगात् द्वंद्वे त्पादिनेन्वि कफी। त्रीणि श्लेष्मयुक्तस्य॥ न्युब्ज इति रुग्नाभुग्नपृष्ठे पुरुषादौ न्युब्जो वर्तते सब्धपृष्ठवक्र
लकारी रोगभेदः। भुजन्युब्जौ वित्यादिना निपातितः। सब्धवक्रीभूतपृष्ठोऽधोमुखपुरुषादिः॥ वृद्धनाभिरुन्नतनाभिस्त्
ण्डिर्गाएडुः। ...वृद्धिरिति इः। तद्योगान्मूलसिध्मादित्वाल्लः वृन्तुंडिलः। तुंदिलकिवटेर्भः उकारवतोऽप्येकदेशविकृतत्वेनानन्य
त्वान्तुंडिभः। तुंदिल इति पाठे तुंदः। सिध्मादित्वाल्ल बिसिध्मलः। द्वे सिद्धलीयुक्तस्य॥ अंध इति अंध दृष्टयुपघाते चु
रादिरच् पतः। अंधमतीति पचाद्यच् अंधः। द्वे दृक् अवस्कः। अंधस्य द्वे॥ मूर्छेति मूर्छायोगान्नासिध्मादिषु क्वचित्तत्पत
पाठ्येति लाविमूर्छालः। मूर्छालः। मूर्छा धातोः क्तः आदितश्चेतीट् प्रतिषेधः। राल्लोपश्छ्वोरिति छलोपः। पूर्ववत्तत्वाभावः
मूर्तः। मूर्छा संजातोऽस्य तारकादित्वादितचि मूर्छितः॥ त्रीणि मूर्छायुक्तपुरुषादेः॥ शुक्रमिति शोकाग्निकृतः सूयति
शोचति कामपीडयानेन वा शुक्रं शोके कृते इत्यादिना रक् कुकुलं शुक्रं नेत्रयानिलिंगात्तिशातेऽसुन् तेजः। रीणति स्रवति
रीरस्यू वणोणकारीभ्यां तु क्वे तस्य सुन्रेतः। इजगातिक्षेपणयोः एपत्यादि पूर्धान्तकर्मण्येर् वीजं। वीरयति विक्रामसने
नावेनानु वीर्यं इंद्रस्य पुरुषधातुसनो लिंगमिंद्रचं इन्द्रियाणि ... लिंगाणि त्यादिना साधु॥ सप्त शुक्रस्य॥ मेतिमि

नोतिदहरूऽध्याणमितिदुमित्रप्रक्षेपणेमी नानिहिनास्तिदेर्दमी शुष्टसायांपूर्वेवदुलिवास्फ वापाज़िमी त्पादिते
एरमायुः। =पपिददातिरोगंवाकुलकान्नर्तनातसूरतपालितलोष्टोछनिवाकुलकान् कर्तरिक्तः =अप्पकारस्य
वष्टीस्यादिनालोपः =प्रकउपसर्गीं न्नइनिदीर्घोद्धितकारादेशः।द्वेविवस्य॥ केति केनजलेनस्फातिर्ह्हेढ्विरस्य
कफः कोहिरः फणेलिगस्ज्ञातिडेवाकफः।ष्ठिल्लिष्यानि नासादिश्लिषर्मानिमूलेष्मा।द्वेश्लेष्मणि॥ ष्ठानितवतिसं
हणोतिदेहं त्वचसंवरणे क्विपु।त्वकृत्ववचेत्वशब्दः स्पृर्द्ध क्लवर्मणि पत्रकइतिधरणिकोषात्। असृजोरक्तस्य
धराडसृग्धरा। =असृग्वृणोति आविअसृग्वरोतिनुसर्वधरः।द्वेचर्मणि॥ पीतिपृिशं,पचपनीभवतिपिस=पत्र १०८
यवेतालय्योतः क्तः।पिशि।तंपिशितमदनाग्निनेतिमाधात्। तरतिप्लवते तेनतरतेर्द्वि वसवदसचूतहसं।उपवयाप
वयोमन्यते ह्रापतेऽत्रमतत्वानेमनेदीर्घश्चेतिसप्रत्ययेदीर्घेवमांसं।पलम्पतेरक्ष्यते पलरक्षणेऽदृषादित्वाकल
वूपलल।क्रूयतेऽनुक्रूयते क्रपहरूपाणां गतेोरदुपधादितिप्रातिनेरूक्रेपस्यवत्वेक्रव्यं। =आमिषाति समंतादमि
प्यतीभवतिमिषस्य र्ह्वीर्यांउपसर्गवलादुन्मेषनदामिष्यत्वर्थः इगुपधलानूकः =पामिषं।सट=पामिषस्य॥ उत्ते
निउद्वेस्लाभमुनमं। शुष्ककं वतन्मांसं चेति शुष्कमांसे। वल्लुतेसंवृतंभवतिवल वल्लसंवरणेरवाजिपिंजादिभ्यऊरो
लवाविल्लुरः वल्लूरं।त्रिपांतापूर्वल्लूरा। =नीएपातपादिना शुष्कमांसस्य॥ रुधीति रुध्यते वर्मणा शिरामिश्यातीम

रवधे ऽ । किरवू रुधिरं । सृजाति न सृजाति दि रु धातोस्तरं वाक्किप्र न्यसृक् पृषोदरादिः । मालि पतीति सं क्वादित्वात् कुहं
नाजादौ निपातनस्येष्टफलत्वात् असृग्भ्यां असृग्भिः । असृजाति शोवामित्यसृगिति सुभूतिः । लोहितं रक्तं वरक्तो
वर्णत्वात् । अस्य नोऽक्षिप्यते रोगोपशमाय वकुलमन्त्रापीतिरकृ असृं दं समर्थ्यं । क्षतात् जायते प्रादुर्भवति प्रकाश
ते क्षतजं उः । शोणते शोणं वर्णे तालव्यादिः क्तः शोणितं । सम्प्र शोणितस्य ॥ बुक्केति धात्वने कार्यत्वात् बुक्कते स्वादु
स्तेन मृग्यते बुक्क भषणे घञ् कुक्कनातः पुंलिंगोयं स्त्रीलिंग इत्येके इति स्वामी बुक्का स्त्री बुक्कः पुमानपि शोणिते पुंसि
यां बुक्का । बुक्कस्तु समयोर्हृद्योरिति रभसात् रुद्रकालिंगादिभिर्बुक्कस्तानं क्लीबमप्युक्तं पत्रामित्युक्तो ऽत्र रसापि बु
क्काऽपि हृदयं मानसे ऽपि बोतीति त्रिकाण्डशेषः । बुक्कस्याग्रं संमुखीभूतं मांसं बुक्काग्रमांसमित्येकं नामेत्यन्ये ऽग्रपदे
तु बुक्काग्रपृथगेव हृदयान्तर्गतमांसविशेषे पद्माकारे हृदयादिद्वयमाहुः । उक्तं च पद्मकोशप्रतीकाशं शुषिरं चाप्यधो
मुखं । हृदयं तद्विजानीयाद्विश्वस्यायतनं महदिति । केचित्तु बुक्कादिचतुर्णामेव पर्यायमाहुः । हृदयं हृद्यमित्युक्तं ॥
मेदः स्निह्यति मेद्यति स्निह्यति ञिमिदा स्नेहने असुन् । मेदः । घञन्तं इत्यन्ये । वपति सृजति न तत्र भवत्वात् वसाति प्राणि बुधवाच
वृता वपा वसा देह्यन्ता कुत्सा हिंसा नियोसवसावायसपांसुस्वपाम्कुंस इति सभेदात् । ग्रीवा त्रिमांसप्रभवस्य धातु
विशेषस्य ॥ पश्चाद्ग्रीवा नाडी शिराग्रीवा शिरा पश्चाद्देहेन कर्मधारयः । ग्रीवायाः पश्चादिति षष्ठीसमासे राजदन्तादित्वात्

109

वाया: पश्चाद्भागे घाटाशिरासामान्ये त्रायते गुल्फदु:खमनया सा त्रायते गुल्फदु:खमनया त्रायां समजे स्यादित
क्विपू। ९ कृकाटिका ग्रीवायाः पश्चान्नुन्नस्थितसिरायाः। नोति नत्यते वध्यते वं तयानलवंधने वातुलकाद्धसिवसी स्यादिना इन्नु नाडि: प
क्षे डीपि नाडी। नडेर्घ अनाड: गौरादिङीषि नाडी त्वचो। धमनि दीपयानि गिठरानि धमेः सौत्रादीनाथ्योरद्दानि वृद्धेः
: धमनिः धमनिः नाडी पि धमनी वा। सिनोति काथंपि अवंधने रक् सिरादं स्यादि: ऊर्ध्वस्था मध्याश्च सिरा सा तुः रकारा शस्य
कय इति दंत तालव्य पूर्व्वम भेदात्। देहे शेते इति स्थानि शी डोरकु ह्रस्वत्वे वेति शिरा तालव्यादिः। शिरा नाड्यपि पलीसु
लेस्या द्व्यस्य वपा वपोपि वीति तालव्यादौ रभसः। त्रिवधा हृदि कायनाडी एका वपुर्वहा=पपराशुत्रविडाहि १०९
वांधनी =अपरालहृरेति ख्याता =अन्या आहारवाहिन्यः सामान्येन तासां त्रीणि॥ तीति लातिति स्यातितिलस्नेहः
नेह गुपधत्वात् कः ततः कनूति कर्के। क्रुवते स्कोरद्र वपेडाप्यवलति च्युड: स्रुड जुड मुड =पुड: प्रुड गतौ तुड इत्येके म
निनु क्लाम क्लीव मदंत माचिपासिद्धपर्यायेऽत्र। द्वे फुफ्फुस इति ख्यातस्य। मीति मस्तकमिष्यातिपानि मास्ति वेंहसुग
तो पृषोदरादिः। गुध्यतेऽत्र: शिरो वेष्टयति गुध परिवेष्टने ऽच् पृषोदरादि: गोर्दः। द्वे मस्तकमवधूनाकारस्नेहस्य।
कीति केटति गर्न्झाति किटने इह गुपधत्वात्कः पृषोदरादित्वात् टकार:। किट्टं। मलते धारयाति रोगं ध्यं =पद्धम
ल: वसामुकमसृक् मज्जा कर्णाविरामूत्रविट्नखा:। श्लेष्माक्रुद्दूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मला इति। द्वे मलस्यः

अग्रमिति। अग्नतिरूढं पिंडामनुभवति। अमरोगे। आमयामीति देखु। कु अंततिवध्नाति कालखंडादि। आनिवं
धने छानिवाऽन्त्रं। पुरिं शरीरं ततनोतीति माङ्दितृन्नीत्यादिना क्विपू दीर्घश्च अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानलोपः। तुकू पु
रीततू अन्त्रसाह्वर्यातू क्लीबत्वं पुरीतदस्त्रियामिति वाचस्पतिः। द्वे अंत्रस्य॥ गुल्म इति गुल्मते रक्षते ऽस्माज्जुडेर
क्षाजाभीमादयो ऽपादाने इति साधुः। गुल्मः। प्लीह। प्लेतप्राबि वाति तीक्ष्णं ज योगात्वरानि वा प्लिह गतौ श्वन्नृत
क्ष नप्लीहान्त्रि त्यादिना कनिनू दीर्घश्च प्लीहा पुंसि टावंतावयं कृतू प्लीहे वसं वद्धे इति बालकाप्यः। द्वे कुक्षिव
मपार्श्वमांसखंडस्य॥ अपेति वसा अस्पातीति नाखिपाति वस्त्रसापृषोदरादिः वस्ते शरीरमाछादयति। ताकिवस्वं
वर्मतदसाति असगत्यादौ मूलविभुजादित्वात् केशकं धा दित्वात् परस्यपत्वे वा वस्नसा॥ स्नातीति वा ऽकुल्लका वयसा
दुए पुकुस्नायुः स्त्रियां। द्वे नकुरइति ख्यातस्य॥ क्रोतीति क्लमस्त्वात् कालेवतनू खंडेवेति कालखंडे। यमनेयमः से
यमनं ततनु करोतीति क्विपि तुकू पृषोदरादित्वान्मलोपः पकृतू। करंडानु महाप्रु। कालेयं कालखंडकइति रायमु
॥ समेक्लीबलिंगे। द्वे कुक्षेर्दक्षिणभागस्थमांसखंडस्य करेत इति ख्यातस्य॥ सृणीति सरति पतति मुखात् सर्ति
र्णुकु वैतिद्वकनूकिल नुकू व सृणिकादीर्घादि किकन पक्षे सृणीकेति स्वामी। स्यंदेरावश्यके णिनिः स्यंदिनी।
लालयति प्राक्तामिछ तिललई सायां कुरादिः अच् टापू लाला। द्वौ लाल इति ख्याताया॥ दूष्यतीति नेत्रेदूषयति

110

दूषवैष्ठ स्वेहतो गालितु लकुलू द्रोणपानोविमूलं दूषिकाखेतादृक्: कृत्रिकारादि निडीषु दूषीवतत: स्वार्थे वेवाकस्व
लवदूषिका । पिचोडकं नेत्रमलं दूषीवदूषिकापि वेनिचावस्याति: ।२ कं पिचोडीति ख्यातायाः ॥ मूत्रमिति मूत्रयति प्रस्र
वति मूत्रप्रस्रवनेतुरादि: =पचमूत्रे आसूयते नस्क्रुप्रस्रव णीप्रे दुस्कृस्कृ वहनि घञूप्रस्त्राव: ।द्वे मूत्रस्य ॥ उच्चैनितवार्थे
ते पेलुपते घञूच्चार: । व्यवकीर्यते नास्मिन्पाते वर्वस्कि अवस्करशहनि सुट्=अवस्कर: । शामयति सोऽङ्गं धं शकि शमि वहिर्ष्याऽ
स: शमलं । शकृच्छक्नोति निस्सर्तुं उणादयो वहुलमिति आदिति नप्रसप: शकृ वा । गवते शकृं करोति निगूयते गेनु मूऽ
ते वा गुड: शकृ वा गुपुरीषो । स्सर्जवातीर्ष्यपृ इ गृ पपूरपप्रोष्पाड्डतिथक दीर्घत्वं वानिपात नेग्रथ: । पिपर्ति मलं पाति 110
पृ भां किरीनि ईष तृड लरपर परत्वे पुरीषे । शाम्यति उप वासादिना वर्त्तते क्षीयते वहि: प्रकाश्यतेऽमुत्रवर्च कुत्सितं
वर्च: कुत्साया कनु स्वार्थे वा वर्चस्कं । विशति भूमिं वा कुलकानु । मिकाशीत्यादिना चकु पलेकु लेव विष्ठा वि धप्रकारे
णोदरेति ष्ठति उपसर्गादिति षत्वे वा । वे वेष्टि मलना डीविष्ठा व्याप्नोति स्फिन्दाविड । तथा विष्ठाया: ॥ स्यादिति कल्पनेशिरो
ऽस्यानि समर्थोभवति कृप: शीकर वदरनु वाकुलका त्रत्वाभाव: कर्पर: । किंशिर: पालयति =पए कपाल: । कपलो
ऽस्त्री शिरोऽस्थि स्याघटादे: । कलेष्वजड्ठतिमोदिनि: । द्वे शिरोऽस्थि खंडस्य ॥ कीनाति किं नायानकसानि व्याप्नोति =पब्रु
पृषोदरादित्वान्मलोपदीर्घे । कीकसं । कीकस: कमिताते स्यान्पुंसि कुल्सेन पुंसकामिनिदं त्पानेमेवकीकसं । कुलेश

110

11

रीरभवं साधु वा कुलं पांसत्वातीयमणेगोत्रे देहेपि कश्चितं कुलमिति विश्वः। अस्यते क्षिप्यते इदमिति सं अपासिभ्यां कुषि
त्रिति अस्थि। त्रीण्येपास्थिमात्रस्य॥ स्पेति कांकि धातो वौ कुलकानू कलपीभ्यां कालनू कं कालः कमित्यव्ययं शिरः कोवायु
ः कं कावाला तिकं कालः आनद्दति वा। कं सुखं कलति क्षिपति कलापि लक्षेपे कर्मण्यण्॥ समुदितशरीरास्थि संघा
तस्त्व-मांसरहितः कंकालः एकं॥ पृष्ठेति वायुः शेते निषत्स्यां तत्वादयहति रूः स्वार्थे कनू नीरंध्रत्वात् के वा पुंस्पृष्
तिष्ठं अएरउ वास्येति कप्रत्यय एरउ देशश्च त्वार्थे कान्ति वा कशेरुका। एकं पृष्ठमध्यास्थि खंडस्य॥ शीतिकेमस्तके
रोटति वोरयत्यात्मानं रूढ स्लोपे इनू करोटिः। कं वायुरोटति प्रतिदीप्ति वा पूर्ववन्नू करोटिः। द्वे द्याद्युत्पत्तिनो वायुस्तत्रप्राति
हतं याती तिड्डीषु करोटी च करोटं चेति स्वामी॥ द्वे शिरोस्थ्नः॥ पेति पूरयति सैंधिं पुंसमुंचे एवेति पृष्ठादेशो गुणे कानि
टापपर्शुकः॥ द्वे पार्श्वास्थ्नः॥ अंगमिति अंगति शीनादि नावलति पाणिगत्यर्थः अच् अंग। प्रतीयते ज्ञायते अवयव
ते न प्रतिपूर्वादिणः किं कं णी कादयश्चेति कीकन् प्रतीकः। अवयवो ति मिश्रीभवति वयविनावपूर्वाद्यौ नट्व
अवयवः। अपघन्नेन अपघनः अङ्गमिति निपातनादय घनः। चत्वारि हस्ताद्यवयवस्य॥ अवयवेति कलेवरतासिक्रिय
ते उपपुष्यते कर्मण्यल्पत्लीतन्नू पुरुषेहन्ती त्यनुकुं कलेवरं। एति कालेगच्छति इणष्ट्रान्निबहुलं संत्राञ्छंदसोरितिगादेशः
गाडु गतो विग्यतो वा त्रावर्षति भीजमुच्यने डत्रादिकत्र वा वपुः त्रावपि वाक्षितानिनानिधानेभ्यउसू वपुः। पृथिव्यादिभूत

निसंघ्रेति संहृताभिभवं सत्राधिकरणे ल्युट् संहननं शीर्यते रोगादिना शृणाते: कृशृपृकटिपटिशौटिभ्य ईरन्: शरी
रं । वर्ष्मेति मुक्तादित्वाच्छ्यते वा स्नानपानादिना वृष्णुमेव नेमनि तु गुणः वर्ष्म । विविधो ग्रहो ज्ञानमत्र ग्रहवृदृद्दृत्यादिना ग्र
हातेरप्व विग्रहः । वीयते स वीयते कललादिरूपेणेत्यादिना । पिवीयते वाति वा सा वितादिना घञ् आदेशकः कापः । दे
हते उपवीयते कालेना दिह उपचये कर्मणि घञ् देहः पुंनपुंसकलिंगः । मूर्छत्यपवयं यातीति क्वि वृशाहत्रोपधातिक्के लोप
दीर्घः मूर्तिः । तनोतीति सामर्थ्याभ्यभूमृहृ वरितस्यविहतानिमास्ति शीङ् भपडः तनुः । योगिकत्वेनाति वाक्रोड् कापादर्शं तु योगि
कादपि प्रयोगानुसारेण ऊङ् जातिवित्वक्षायां ऊङ् उक्तं तत्र: तनुस्तनुस्तनुमनुपालयातु यातीमिति माघः वरतनुसंप्रवदंतिकु १११
कुटा इति भारविः । तन्वप्यादिना उसितनुसितनुः संतापितनुषि तनुषेकामिति वासवदत्ता । एकादशाहे रूपम् ॥ पातिपा
दस्याग्रं पादाग्रं । अपदं प्रकृष्टं पदमिति प्रादिसमासः प्रगतं पदमस्मादिति । दृ पादाग्रस्य ॥ पेति पद्यते गच्छतीति पदः इनेसा
दिना घञ् पादः पद्यते गम्यते नेन हलश्चेति घञि वा । पद्यते गच्छतीति क्विप् पत् । पद्यते गम्यते तेन खलो घञ् वेति घञ् क
रणादन्यतो विधः पदमापामसिधामसि अत्र वानुदात्तं पदमेकवर्जमिति सामान्य ज्ञापकं । पद्यते नेनेत्याह्निगतो पं
क्तयादयश्चेति किन् अंघ्रिः । अंघ्रादयो धकारक्षांतिकृतः अंहोरंहोऽद्गुह्रिणः संघ्रीवडास्क्रतपः । चरत्पनेन चल
रु चरणः । चत्वारि पादस्य ॥ तदिति तस्य वरणस्याग्रं पीयुषते पादिवृ पतेन पादो वुट पारिवर्तने कुशाशिल्पि सेज्ञयोरिति

कुन्न् घुटिके द्रगुपधत्वात् केतत: स्वार्थे कानि त्पस्घे। गुर्ध्यते उद्गम्यते गुरे: फक् गुर्फ:। कापिरिकादि: गुल्फौ। द्वे पानद्ध
यग्रेषे:। पुमानिति योगुल्फ पोधर: पादस्य पश्चाद्भाग: पार्ष्णि पृष्यते सिच्यते डाक्षालनकाले भूरनेन। पृषु सेचने। पाष्ण्
यादपश्चेति नि:। वृद्धि:। पार्ष्णि: स्त्रियामपि पार्ष्णि: स्त्रीपुंसयो: पादमूले स्यात् धातिनीकटाविनिरंतिदेव:। एकं गु
ल्पादधोभागस्य॥ जंघेति कौटिल्यपदं। तान्। जंघ न्यधातोरन्येभ्योपीति ड: पडे॥ वि वे तिपडोन्नुकुटिलोप: टाप्। तानि
जंकुं त्पन पाहंते जंडु: घवे घावितं यादेशो ववाजड्घा। प्रसह इतिस्मात्क्तिस्मात् पर्याकर्मकोनि कर्तरि क्त: प्रकृष्टं भगम
नया वा प्रसृता। द्वे जङ्घ प्राया:। जेतिजनपातिं जनने जननेद्रशानि ज्ञानि यादिवादिभ्योगुण गुणानि घ्नुवंधाविधानसप्प
र्थाऽज्ञानि वध्योश्चेतिन हद्वाभाव: अर्द्धर्चादित्वाज्ज्ञानु: पुलिंगोपि जानुमस्यपृष्ठीयादिनि सुक्रतान् उन्नूसजा
नुं जुह्रोतीति क्रतेऽश्च अस्त्रियामिति त्रिभिरन्वीयते। ऊरु: सक्थिनस्यपर्वग्रंथि: ऊरुपर्व:। पार्श्वियोगादतिशय
ने पनुपूत्पासंदीन दादिसूत्रे णाष्ठीभावो मतोवलत्वं अष्ठीवत् पुंसि अष्ठीवान् अष्ठीवंतौ अष्ठीवत:। त्रीणि जा
नुध्रतिख्यातस्य॥ सक्थीतिसज्यते वध्नमत्र सन्नूजसंगेसे प्रासिभ्यां क्थिन् सक्थि। पर्यते गम्यते नेन अर्ते रुरिति
कुत्रादेशश्चऊरु: ऊर्णोते र्णुलोपश्चेति कु: णुलोपश्चेत्रुरु ऊरु:। द्वे जानुपरिभागस्य॥ तादिनितस्य ऊरो: संधिस्तत्
संधि:। वाङ्क्षति वाकाङ्क्षत्यावरणं कांक्षि वांक्षि मांक्षि कांक्षायां लगु: वाङ्कुल का ङ्घ्राणोर्ईस्व:। सुवंक्षणेन ह्सर्जी

पन्वालवादेतिकल्पजतान्हेषः। एकं भावसीताभावविकारो यत्र जायते तस्य॥ गुदमितिगुप्यतेकुं वनाभ्यां क्री
डतिकगुपत्वात् कः गुदं। गूयते हयते नेन गुदा द्यइति निपातमानु साधि तन्यो हृदि प्राणो गुदे ऽपान इति स्मृते रपा
नयोगाद्यानः। भुक्ताहारनिस्सारणपापानिरक्षतिप्राणादिकं क्षत्वा वाजिभी त्यादिना ण्यत्पायुः। त्रीणि विष्ठानि
र्गममार्गस्य॥ वेति वस्ते आच्छादयति मूत्रारायपुटं वस्त आच्छादने द्वस्तिभ्यां क्तिः वस्ति। मूत्रारायपुरो वस्तिरि
ति रत्नमाला। एकं नाभिरधोभागस्य॥ केति कध्यते आव्रियते कटे वर्षावरणयोः पुंसी तिषः कटः। फलकं चर्म तदा
कारत्वात् श्रोणिः फलकमिव श्रोणिफलकं। द्वे कटि श्रवणइति रव्यातस्य॥ केति कध्यते आव्रियते इति रिनिहः कटिः त ११२
तो ङाप् कटीवा। श्रोणतीसंहननीभवति श्रोणिः संघाते द्वरिति निः ङीषि श्रोणी वा श्रोणी भारादलसगमने निमेघदूतः।
श्रोणी तटं स्पृशानि किमिमानि पूर्वं कावि प्रयोगः। ककुद्मांसः तदाकारः तदाकारत्वात् मांसपिंडोपि ककुद्मत द्योगाद
निशायने मतुप्र अप्रवादिभ्य इति प्रतिषेधात् ज्य इति नवत्वं ककुद्मती॥ त्रीणि कट्याः॥ पेति स्त्रीकट्याः पश्चाद्भागे
नितंबः। निभृतं तम्यते कामुकैः तमु कांक्षायां हल्वादयश्चेति वः नितंबः एकं॥ क्लीति स्त्रीकट्याः पुरोभागे जघनं ह
न्यते हन्तो जघे कुर्ज घादेशः जघनं भृशं हन्यते हन्तो यङ्तान् पचाद्यचि नेरुक्तो नलोपे वाच वर्णी यज कारादि कं। एकं
स्त्रीकट्याः संमुखभागस्य॥ स्त्रीति अविभाग स्फोटयतः घटूस्फिटाद्दसावामिति स्फट यतेश्चो रादिकार क्विप्स्फि

गपूतेत्यादिनात्रिपातनान्नूहकारस्य वकारे स्फिचौ। प्रोथयति पर्याप्नं पूर्ह्णं भवत् तत्र प्रोथ पृथ प्र्योप्नोर्पुंसि सं ज्ञायां घः प्रोथः
कद्वा: प्रोथो मा सापिंडौ कटिप्रोथौ। कस्थि तु कटि इति प्रोथ्याति तिव पृथगे वाह। स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथौ कटी... थो वस्
लकाववति रभसः। द्वे पूलकद्वयस्य॥ उपेति वस्त्रमाणेयो र्भगाशिश्नयो रूपस्थो वर्त्तते उपतिष्ठते रेतः सेकाय शिश्नोत्र स्थो
स्त्रीतिकः उपस्थ मर्द्धर्वादित्वात् क्लीवमपि क्लीवे वाकुपाणि पायस्थ कर्मेन्द्रियाणी निग्रहरूकम्बप्रयोगः। एकं॥ भगेतिभजपते
सेव्यते मुकाके रिति खलो घवेति घवो घि वाङ्गजेरपि घः भगं गोवर सं वरेत्यादिना वकारान् भजते रपि घ इति लब्ध्वा यो
ति शिश्नेन मिश्रीभवतीति योनि: ओणि वा त्रि र्यातिः अविमेनिव द्वयोः तस्य योनिना न्वयः। द्वे योनेः॥ शीनि शश्नाति श्लि
ते न मा क्लत्ति शशाप्कृतगतेः रास्ताहिनिपातनात्रकुणूपधायेद्दत्वं वशिश्नोद्विनालब्धः शमप्सुश्मशाना शिप्सु शिश्को कुरे
शया नीतिशभेदः। मेहंति सिंचति मूत्ररेतसी अनेन मिहसेवनेदाम्नी त्यादिना ष्ट्रन् मेढ्रः। मिहः करणेत्सुट् मेहनं। मु
कपाते सति शेतेपततीति शश्नशीङ् भ्यां स्वपत्वांगयोः फुट् वे त्यसुनि सेफः तनू पसे शेफः सांतं। केचित्तु पुट् वे ति पठंति ति
तु पत्से शेषः। न्यासकृताप्ति वनस्पतीत्यादिस्वरसूत्रे इन्द्र शीङ्भ्यां फुट् वे त्यसुनि फुहि वशेफ इति व्युत्पादितं। ननु न्यास
कृता तु तत्रैव सूत्रे ऽदंतोप्ययमिष्ठु कं। रक्षितेनापि वित्तथा पाठो दाहृतस्तत्र सुनः शेपो मुनिः शेपेऽदंतो पी त्युक्तं अदंत वे
वशेप पुच्छ तां गूलेष्वसुनः सं ज्ञायामिति प्रमाणं। उणादौ तु इणय शीङ् भ्यां वात्रि नि वानि शोवायेद्र इत्युक्तं तदवशेप शेपसी

शेफः स्त्रीशोवक्ष्योनिप्रेवस्थानि भवंति । वलारिंभ्निस्य ॥ मुच्चर इति मुच्चान्ति गोपयन्ति गुडकद्वयमुष्कं वा मुष्कस्ते ये भूमु
मुचिभ्यः कः किदिकः मुष्कः । अंडयोः के पेभांडमारं अंडकोषः । वर्धतिमुष्कं वाकुलकात् द्वे ऽसे स्पृष्टाबिम्बांडिन्धा
धाभूम्यः क्ष्यः वृषणः । त्रीण्यंडकोषस्य ॥ पृष्ठेति पृष्ठस्य वंशस्याधरेऽधोभागे त्रीणि राष्ट्रिश्चिद्रोटितं संख्याय
ः संघोनिकत्रिकं । एवं ॥ पीतिआपावितेनेति आहारामीति वाकुलकात् असंताऽड ः पृषोदरादित्वाद्वर्णलोपोपि
विडः सदापित्वंडस्संभोनृपवज्ज नद्वति लनाम्नेषाद्कारमध्योप्यधं । कुरुपाहारेण संश्लिष्यति कुशाःसि कुक्षि
ः जनयसत्वाद्दिनास्वपूरणं जनैः अच्छेररात्रिति वाकुलकादरन् पृषोदरादित्वा दंत्यपाठः जठरं । उदृणाति उंद्धे
ति वायुस्मात् आगतो अदोरपू आहारेणोदृणाति उद्कृस्तीति पवाधाविवाउदरं । तृण्यतेऽन्नादिना पूर्यते तृणपूरणे
अवृद्दायहति निपातनाद्प्रत्यये त्वस्वलेडं तस्य वनलेवुदं । पंवोदरस्य ॥ स्तेति स्तनस्तारूप्यादयं कथयतः स्तनशाद्वे
तनु तेविस्तारयत आत्मानवाऽवृ पारस्करादित्वात् सुट् स्तनौ । कुचातिसंकुचाति कुचसंकोचे कुचसंपर्केणके
दि ल्पञाति षंभाविलेखनेति त्यतोवाइगुपधत्वात् कः कुचौ । द्वे स्तनस्य ॥ चूचितिकुचाग्रं स्तनवृंतं चूचुचिति अपते
मि कायतिति शिशुनापीयमान तिस्वामी । चूचुकोनाकुचाननामीति रात्रे केषः एकं ॥ तोति कोडतिघसीभवति कुडघनत्वे
ऽचूक्रोडं स्त्रियांक्रोडा । इयत्ति वतीतानिश्वास वायुनाऽत्रतेरू त्यपश्चुरउर्लेमपरत्वंवउरः । वरति प्रकाशयतिसाम ११२

धेरुः वृद्धवादित्वादिनासः । वत्सा पुत्रादौ तल्लोके वर्षे वत्सो नत्संनुवत्सीति रुद्रः । वाक्तिसामर्थ्यं वचेः स कुवेस
सुनिसमागमे सत्वे कुत्सेव वक्षः । वक्षसंघाते ऽतो ऽसुनिवक्ष इत्यन्ये । पनवक्षसः ॥ पृष्ठं त्रिलितनो: देहस्य
वरमेपश्चाद्भागः पृष्ठं पृष्ठमतोस्सिच्यते केशानलेनपृष्ठसेवनेतिवापृष्ठगत्यपृथ्वप्रोथ्याइतिपृषेः स्थकुपृष्ठं ॥ ए
कं ॥ स्कंेति स्कंद्यते सारेण स्कंधः पृषोदरादिः । कां शिरो दधाति आतेनुपसर्गे कः पारस्करादित्वात् सुट् स्कं
ध इति वा । भुजस्य शिरो भुजाशिरः । अमतिरुजाति भारादिना बाहुलकात् द्दवदीत्यादिनासः अंसोऽदंत्यां
तः अंसः स्कंध इति सभेदः । त्रीणि स्कंधस्य ॥ सेति तस्यैव स्कंधस्यैव संधी अंसवक्षसोः संधी । जायते प्रका
शते वा कुरस्यात् जनेः खादयश्चेति रुः जनेर्नकारस्य तकारः जत्रुणी ॥ एकं ॥ वेति स्फस्यते स्पर्शेन बाहु स्यते वा
बाहोः घेति धातुर्हिंसार्थः बाहुलकात् सः घटौः कः स्पीति कत्वं कक्षः । द्वे बाहुमूलस्य ॥ पेति तयोः कक्षयोरध
धो भागः पार्श्वे पर्शूनां पार्श्वयोः समूहः परीनस्य बनोऽथ इति न सपार्श्वतालव्यांसं । एकं बाहुमूलाधोभागं
स्य ॥ मेति मध्यमवं मध्यमं मध्यात्मः । अवलग्नमवलंबनेतेनलग्नं संवेद्धं अवलग्नस्त्रीत्यन्तः कः अवलग्नं । मध्यं
स्त्रीशोभां धत्ते ऽद्धाादयश्चेति निपातनात् साधुः मध्यशरीरे विद्यमानत्वात् अपसौ प्रातिकइत्याकारे वामध्यः
विलग्नं च व्याडौ ॥ त्रीणि देहमध्यस्य ॥ द्वाविति द्वौ परौ भुजवाहू द्वयोः स्त्रीपुंसयोः भुज्यते नेनेति भुजः भुज

पुत्वादिस्यादिनानि पानीतः। ताप्रभुजा। जानिर्स वंधातू काविद्वाहुरपि भुजः। वहं तपनेन वाहि राहितालिपंशिष्यस्येद्यु
ए बाहुः वहेर्हलभ्योति धात्रि दापि वाहा बवाहोऽदंतोपि वाहोऽस्य भुजयोः पुमानिति दामोदरः। वाहो वाहुरिति स्मृ
नशति देशीकोषः। सुवाहा इति सुवंधफ्ले षः स्वभ्राहुभुजाव। प्रकर्षेण वेष्टयति वेष्ट वेष्टने चुरादिः पचाद्यच्। प्र
वेष्टः दोर्म्यंत्यनेन दमेः डोसूदोः पद्दन्नोमासि स्यादिना दोषन्नादेशो दोषा वलानामं त्र वलं गरीयश्च इति। भागुरिमते ट
विदोषापि दोर्दोषा च भुजो बाहुः पाणिर्हस्तः करस्तथेति धनंजयादि ति द्वंदुः। वकुदोषो गुरुध्वंसी गोऽहंता जनपीडक
इति २ विरुद्धमुखमंडनं। वलानि वाहोः। केति केन सुखेन फणति प्रसरति फलगतौ वाहुल्यादिनू पृषोदरादि ११४
त्वादकारस्योत्वं कफोणिः कफ णिश्या कफोणिः कफोणिर्द्वयोरिति शब्दार्णवात् क्रादिकारादक्तिन इति ङीषि
कफोणी कफलीव। कुटति छिन्नो भवति कुर छेदने बाहुलकात् शीकरवदरत् पुकुवागमश्च कूर्परः। द्वे भुजमध्यग्रंथे
ः क्राहोणि श्रौं इति ख्यातस्य॥ अस्योर्ध्वं अस्य कूर्परस्योपरिभागः पाकुसंज्ञ कर्षणागंडस्यैकदेशी भवति गाडि वदनैक
देशोऽवृ प्रगंडः। एकं। प्रीति प्रकुष्यते निष्कृष्यते भुजा भरणमस्मात्। कुषः साधिकुषिगा तारान्निप्यः स्त्रत्र प्रकोष्ठः आम
णिबंधं कफोणेरधः प्रकोष्ठः एकं। मणीति प्रकोष्ठपाण्योः संधिर्मणिबंधः तमारभ्य कानिष्ठापर्यंतं करस्य वहिर्मांस
लाभागः कीर्यते मुष्टिरनेना किरतेः क्वाहगार्दरासि वाह्यिप्योऽयवू करभः करस्येतत्र ज्ञापकासिद्धं न सर्वत्रेति व

हिः शब्दयोगे न पंचमी ॥ ९ कं ॥ पंचेति पंचांगुल्यः शाखा इव शाखा अस्य पंचशाखः । शेते सर्वकर्माण्यत्र शयः । शमयत्यनेन पाणिः
शमः । शयो हस्त इत्यमरमाला ॥ पण्यते व्यवह्रियतेऽनेनेति वा कुलकादुपतिभ्यो वेतीण् पाणिः । पाणिर्हस्तस्य ॥ तर्जतीति तर्जतेऽनयाऽत
र्जितर्जन ल्युट् तर्जनी ॥ प्रदिश्यतेऽनया करणे ल्युट् प्रदेशनी प्रदेशिनी सप्यो । द्वे अंगुष्ठसमीपांगुल्याः ॥ अंगतीति अगि गत्यर्थः अं
गति ग्रहणाय गच्छतीति अस्तन्यं नीतिर्उरिः अंगुरिः बालमूललघ्वंगुलीनां वा रो लः अंगुलिः कृदिकारादक्तिन इति ङीषि अंगुरी
अंगुली च अंगुलस्य प्रकृत्यंतरं पवमाने अंगुलस्याय वो मत इत्यमरदत्तः । अंगुलो नाम यवमानामिति वाचस्पतिः । करस्य
शाखा इव करशाखाः । द्वे अंगुल्याः ॥ पुंसीति अंगुरिति अंगुली शब्दैकदेशानुकरणं अंगोति ष्ठतीति सुपिस्थ इति कः
अंबेत्यादिना षत्वं प्रदेशनी आगुना क्रमशः इति पादेनाय पुनरुक्त्यतद्व्यपोह क्त्यं । मध्ये ता नाम मध्यमा ॥ अनयाऽपि किल ब्रह्म
शिरश्छिन्नं वधिमतेन ब्रह्मवधित्वादस्या नामग्रहणमयोग्यमित्यनामा अनामाभ्यामिति टाप् इत इत्वं कनू इत्यनामिका ॥ पूर्वां
गुल्यपेक्षया अल्पा इति कनिष्ठा । क्रमेणैकैकं पंचांगुलीनां ॥ पुनरिति छिन्नापि पुनर्भवतीति पुनर्भवः पुनर्नव इत्येके पठंति
। करे रोहतीति इगुपधत्वात् कः करुहः नास्ति खमिंद्रियं त्वग्रूपमत्रेति नखः नभ्राडित्यादिना साधुः । नखं नखत्वं धर्मप्रधा
नत्वान्नखपदप्रवृत्तिनिमित्तं राति ददातीति प्रातिपदिकात् इति नखरः । नखरं त्रिष्वित्यमरमाला । स्त्रियां टाप् नखरा । वत्वादिनखस्य
॥ प्रेति तर्जन्यादिसहितेन विस्तृते अंगुष्ठे प्रमाणं प्रादेशादयः । प्रादिश्यते कथ्यतेऽनेन हलश्चेति घञ् उपसर्गस्येत्यादि

115

नादीर्थे: प्रादेशः प्रादेशाख्यप्रदेशो देशमात्रे यत तर्जन्यंगुष्ठाति परिमाणमत्र तलप्रतिष्ठाया मध्यमूताल: ।गोकर्णप्रमाणेनाङ्गे
कर्णः ।त्रीण्यिक्रमेण पृथक् पृथक् ॥ अंगुष्ठ इति कनिष्ठासहिते ऽङ्गुष्ठे वितस्तिर्वितस्तिः वितस्यते प्रदेसाद्यपेक्षया अधि
कमुत्क्षिप्यते प्रमाणमनेनेति तस्य तत्रूसे पे वाहुलेकानुवसेस्तिशितीति: ।सए व द्वादशांगुलयः प्रमाणमस्य तद्धितार्थे
यादिना समासे द्विगोर्नित्यं लुगिति मात्रचो लुकि तत्पुरुषस्यांगुलेः संख्याव्ययादेरित्यच् द्वादशांगुलः पुंस्त्वं कोन
पुंसि वितस्तिः स्त्री ।वितस्तिरमरमाला ।सुभूतिः परिखीलमाहु ।द्वे वितस्तेः ॥ पाणौ विस्तृतांगुलिपाणौ चपेटाद्यास्त्रयः चंच ११५
त्स्यन् पिटतीति संहतो भवतीति चपेटः पृषोदरादिः । प्रः प्यते संत्यज्यतेऽनेनेति शकादिभ्योऽटन् बाहुलकाद्य चपेट इति मे
धुमाधवी ।चर्पटोऽप्यत्र चर्पटः स्फालविपुले चपेटे पर्पटोऽपि वेति मेदिनिः प्रकर्षेण तलति प्रतिष्ठते पूर्वापेक्षया प्रबाध
वू ।ततलं स्वस्य पार्श्वस्था: खड्गमुष्टिचपेटयोरिति विश्वः ।मेरुः सुमेरुवत् तलप्रतोलत ॥ प्रसृतो हस्तः प्रहस्तः ॥ द्वावि
तिद्वौ वामदक्षिणौ प्रतलौ मिलितौ संहततल उच्यते ।प्रतलद्वयं मिलितं संहततलः स्यादित्यर्थः संहते लाति आतइति कः
संहततलः ।प्र[illegible]ष्टे तलेऽत्र प्रतलः ।निर्विसर्गनिपाठे द्वौ वामदक्षिणौ पाणी संहतौ मिलितौ वेत्तदा संहततलप्रतला ।बु
पता ।एकं ॥ पेतिनिः शेषेण कुब्जीकृतः पाणिः प्रसृतास्त्व: ।प्रसृरिति तिवैतिस्वामी प्रसृतः कः ।किंश्वा ।एकं ॥ तावि ति
नौ प्रसृतौ युतौ मिलितौ अंजलिः अंजेररितन्पंती स्यादिना पालिः ।एकं ॥ प्रीतिकफोणेरधः प्रकोष्ठस्तत्र विस्तृतकरेण

115

सहिते हस्तो वन्नेते सबवनुर्विंशत्यंगुलः प्रकोष्ठाविस्तृतकरइति प्रथमातेनापि पाठः ।१एकं हस्तस्य ॥ मुष्ट्येति सहस्तो बद्ध
यामुष्ट्योपलक्षितो रत्निः स्यात् । अरत्नी सादिनाद्वादशधातुभ्यो द्वादशप्रत्ययाः क्रियते तेन त्नप्रत्ययः कात्रिप्रत्ययः ककारः
किन्नूकार्थार्थः धातोर्येणादेशः रत्निः ।१ इस्य रत्नी स्त्रियौ हस्तो बद्धमुष्टिर्विततांगुली इत्यमरमाला ॥ ताऽरत्निकफोणि
रिते सप्रकोष्ठ वांगुलावितिरुद्रः ।१एकं ॥ अरत्निनिर्गताकानिष्ठायस्मात्तेन मुष्टिना विस्तृतकनिष्ठेन तद्यर्थः तदुपल
क्षितहस्तोऽरत्निः स्यात् । रत्निसदृशोऽरत्निः सादृश्ये नञ् । अतः सोचात् पाश्वादपइति निः आन्निरिति सुभूति
:१एकं ॥ वेतिति तिर्यक्कृतयोर्विस्तृतयोः सहस्तयोर्बाह्वोरन्तरमवकाशो व्यामः । व्यामीयतेनेन माङोमूलविभुजादित्वात्
कः ।१एकं ॥ ऊर्द्ध्वेति ऊर्द्ध्वमुपरिविस्तृतौ दोषौ भुजौ पाणी यस्य तेन आम पुंसा सम्यात्वादृशः पुंसो यन्मानं परिमाणं त
त्पौरुषं त्रिपुतपापौरुषं जलं पौरुषी पाष्टिः पौरुषः सेतुः ।पुरुषाद्धस्तिभ्यामण् ये तमः ।१एकं ॥ केति कण्ठनिशब्द
यतेकण्ठः ठः । कंठः कंठी वसमीपगलशब्दो त्रिषु कंठं विदुर्बुधा इति शाश्वतः ।गीर्यते भक्षाद्यतेनेन गलः पुंसी लिधः अ
विर्निशा सो ति लः । वं द्वे ग्रीवा घुरोभागस्य ॥ अधोति गिरं त्यजत्यां गृ निगरणे पूर्वं जिह्वाग्रीवा इति वनुप्रत्ययोऽवः पर
इकारः गुणोऽगमभावे यणादेशो यत्पापि ग्रीवा उणादिरउप्रत्यये पूर्ववत् ग्रावेति वा ॥ शिरो धीयतेऽस्यां कर्मण्यधिक
रणेयतिकिः शिरोधिः स्त्रीसाहचर्यात् स्त्रीत्वविधानमायानि मती मत्वथौ शिरोधि मितिमाघः कांधरो धारयति संज्ञाया

मृतद्दृत्याद्दिनात्व वृत्खविद्दखहतिद्दखा। वेटापिकं धरा। त्रीणि ग्रीवायाः॥ केनिसाग्री वारे खा भिस्ति स्तृभि पुंनाकंवा
कृतिग्रीवा कंबुग्रीवा। एकं॥ अवेतिनाविभजतेविभागं यानि नीत्रं पूर्वानु वष्टि विजने इत्यतो वाहुलकात् मृदृद्दृत्या
द्दिनावटेरुः अवटुः साह्ववर्णानुमी अवटुः पुरुषे कृकाटिकाघाटेति वोपालितः। घटस्यो राटिकानु कर्न्नेजवूटा पृघ
टा। कृकं केठमटाति यवुलूकृकाटिकः॥ त्रीणि ग्रीवापश्चाद्भागस्य घाडइति ख्यातस्य॥ वेनि उव्यतेनेनववेः हुनूवं त्रे
ः पस्यतेऽस्मिन्ध्यानेऽस्मिन्त्रन्त्रादिकं कं पल्लुटोवहुलमिति वाहुलकाद्धिकरणे न्महलो र्ण्पित् आस्यंतयनेनवर्णानि
त्यास्यामितिमधुमाधवी। वादिलपिभ्यां करणे ल्युट् वदनं लपनं तुंडमिति खंडयति क्षिपड् वांतुण्डिनोडनेपवाघवत्तुं ११९
ः आसमंतादनंति प्राणं यनेनल्युट् आननं। प्रजापतिनालोतांद्दिमुखनेमुंदुदात्तं ध्येत्यत्र सवहितिराटिलोपः मुखाग
मश्च मुखं पुरःनौप्युनं। प्राकृखनेमुखादात्रंश्यनततोऽवृ प्रत्ययो भवेतू। प्रजासृजा पतनः खातं तस्मादाकुमुखं वुधाह
नितिरुक्तकरः। सप्तमुखविवटे कवयस्केनदुपलाक्षिनेसमुदायेप्रयुज्यते। कुणातिजिघ्रत्यनेनल्युट् घ्राणं। वहति
प्राप्नोति ः एवं वहा गंधस्य वहा गंधवहा। घुणति भ्रमति संगतार्थे ः प्रवृघोणो नरातेशवृायनेणास्त्र शवूडवूनासा
घवुलिखार्थे कानिटाविट् त्वे नासिका नसान स्पाव। घ्राणं गंधवहा नासा नसा घोणा नासिके तिसाद्यं सां कः। पेवना
सिकायाः। ओष्ठेनिउष्यते दह्यतेकद्वं ग्नोम्ला घाघाहा रेण ग्रविकुषी त्यादिनाथत् ः ओष्ठ उपरि वर्त्यघोवर्त्तीव ओष्ठः स्य

धरोप्येवं धरतीति धरः। न धरोऽधरः। नाकिविद्वन्तुं शक्नोतीत्यर्थः। ओष्ठाभ्यां सहितावधरौ। प्रत्येकं द्वयोरपि ओष्ठादि चतुष्कं
द्वयोरपि। मांविबक्ष्ण रासि किं वनदोष्ठ इति अनएव उत्तरोष्ठोऽधरोष्ठ इति प्रयोगः। रदनादंतान्छादयंते आभ्यामिति पुंसि
तिघः। छादेर्घ इति ह्रस्वत्वे रदनछदौ। दशनानामाच्छादनसाधर्म्यानूवाससीव दशनवाससी। वक्तार्थोष्ठाधरयोः॥ अप
ध इति अधराधोभागश्चिबुकं चीयते मुखसौंदर्यं चीयते आदानसंवरणयोः मित्रघादित्वात् कुः पृषोदरादित्वाद्बुगावि
कारस्ततः कन्। चिनोति मुखसौंदर्यं गामित्रघादित्वात् कुः मेने करुक्नो वर्णागमः ततः कन्। अधस्तादधरोष्ठस्य चि
बुः स्याच्चिबुकं तथेति निगमात्व्यः कोषः ९ एकं॥ गोनिगंडतो वदनैकदेशं तां गच्छतीति गडि वदनैकदेशे ड। पुगंडो। पुल्ल
मह त्वेकं सुखे पुल्लतो मद्दत्वेनयतः कर्मण्यण् एकेन तलेन पुल्यते वा घञ् कप्यते प्रसाध्यते वा कपिः सौत्रो धातुः क
पि कंडि कादिभ्य ओलच् कपोलः। अत्राद्वितमतं त्रैकपोलस्य विभूषणं मित्यादि दर्शनात्। द्वे कपोलदेशस्य॥ त
दिति ताभ्यां कपोलाभ्यां परो मुखो भागो हंति कठोरमपि दंष्ट्रास्थिहित्यादिना उः। हनुः पत्रजं भात्पादनानाये
त्र इति सुभूतिः। तत्परेति पाठे हननाः स्त्रीत्वं हनुरिति प्रकृते द्वयोः कपोलावयव इति मेदिनिः। पुंस्यपीति स्वामी पुंप्रयोगे
कर्णी हनून नपुंसके श्मश्रुज्ञानुवर्गो दवतीत्यनिर्देशाच्छलोपः। दाम्यतीति कठोरं द्रव्यं समयतीति दमेरन भीति लाप्य थाद्गत व
र्तृकृत्वाः। रदंतीत्यवरदाः। वत्वादिदतस्य॥ नोतितिल प्रति छायां वाकुले कादुनूण नालुत्रे। शस्य लेइति तरनेगुणरेफस्य न

११७

इति वा। ताड्यते जिह्वया तडः आघाते बुशादिः। मित्रघादित्वात्कुः। डलयोरेकत्वस्मरणाद्वा। ककुदं निश्चयैः ककुदं शिरः तत्र
भवमल्पं काकुदं। ह्रस्वे तालुनः॥ रसेति रसे ज्ञानानि रसज्ञा। रसत्यास्वादयति नेत्रादित्वात्ष्ट्रन् रसना। रसैः सोत्रान् रसिरु
विरुह्य आसुतिति पुंवि तारसनं च। रसनं स्वदने धने जिह्वायां तु नपुंसि स्यादिति मेदिनिः। पनए वपि त्रेन हूनेरस
न इति नि षेधः। तालव्या अपि दंत्याश्चेसादौ जिह्वायां रसनातपे मुक्तो रिपंतालव्यदंत्यां मध्या। रसनं तु धनो स्वादे रस
ना रास्नयो ख्रियां प्रतिरसः। लिहं ति रसन याति हेः मूर्वा जिह्वाग्रा वाइति वलू प्रसपः आदेजलितं ति पातनात् जिह्व
जिह्वा तेर्व प्रत्यये द्वित्वे वाकारलोपे च वा जिह्वा॥ नीणि जिह्वाया:॥ प्रांतेति ओष्ठयोर्वामदक्षिणौ प्रांतौ वतौ सृक्वरणी ओष्ठ १२
ठस्यांति ज्ञानाव कत्वसृजतो लालादि वा कुलकानुस्व स्त्वास्त्रि त्यादिनानि पातः सृक्वरणी क्लीवइति सुभूतिः। प्रांताव
ष्ठस्य सृक्वणी इति क्लीवकांडे ऽमरदत्तः। सृक्वणी क्लीबे नाव सत्सृक्वणी प्रांतसत्सृक्व प्रादिष्वंप्रलोलाहि नोहरिणावि
सृक्वो रिति पाणिनेः। सृक्वाणि रितीदंतमपि क्लीवे वा दिशंदृं वादित्युक्ते। सृक्किणि शब्दो ह्रस्वे कांतोऽपि क्लीवइत्यपरे। सक्व्या
स्थिदाधसृक्ष्णित्या वादिस्यादित्य सत्ता॥ इक॥ लेनिनलनि विलसतिनिलकादि कमत्रललनी प्रत्यनिलकादिकं
लला विलासे ललई पसायांवात्वणोदयो वकुतस्मित्या इति स्वांगे ऽधूतमपपमुरितः पंचसूत्रे जिनेंद्रः। अल्पने भूष्याने अ
लला विलासे ललईपसायांवा तुल्कप्रत्ययः ... अलीक मिति नीनि कास्याधनः॥ पालिकं स्वदेधमध्यामितिशात
नमूलगे वा कुलकालूक्ति इति इकमूः आलिक।

११७

देवः। गावौ नेत्रे समीपे धीयतेऽस्मिन्निति निक्किः गोधिः। गोधिभालो महाशंख इति त्रिकांडशेषात् पुंलिंगः। त्री॰ ललाटस्य ॥
ऊर्द्ध इति नेत्राभ्यामूर्द्ध्वभागो भ्रूर्वा भ्राम्यतो नेत्रोपरि भ्रमेर्डूरिति डू प्रत्ययः भ्रूर्वा ॥ एकं ॥ कूर्चमिति नासोपरि भ्रुवोर्म
ध्ये कूर्चं नच कूर्चं शीर्षं स्यात्तत्र प्रागुक्तं। एकं ॥ नेत्रेति आक्षिपुत्तलिका तारका सा च प्रागुक्ता कनीनिका दीप्तौ वाहुल
कादीनूगौरादिः स्वार्थे कन् कनीनिकादृक्-आक्षिपुत्तलिकायाः ॥ लोचनेति लोचनं नीक्षिभ्यः करणे ल्युट् लोचनं नयनमी
क्षणं वा। नीयते प्राप्यते रूपमनेनेति दाम्नीशसादिना ष्ट्रन् नेत्रं। अन्वष्टे कथयतीति विज्ञापयति रूपं वा अक्षि डे अक्षि संपूर्वपि वाक्षि
जनितान्नयनादिभ्य उत्सृ वक्षः वाहुलकात्र ख्याञ् आदेशः। चक्षुने राख्याभिर्व्याप्नोति रूपवद्दृश्यं चष्टे अशीः क्षिदृग्भ्याद
जनितान्नयनादिभ्य [illegible] आदेशप्रत्ययपेण रेपेति चत्वं आक्षि अक्षेति अक्ष्णोति व्याप्नोति अक्षीणि नु स्वामी। दृश्यतेऽन
याचत्वं चटो रिति कत्वं आदेशप्रत्यययेणारेपेति चत्वं आक्षि अक्षस्पोति [illegible] कुलंदृक्ता क्लिनि दृष्टिः। चष्टे वक्षश्च। आख्याति अ
याक्विपूर्वक्विन् दृशेः पश्यत्यनेन दृष्टि इति पसे क्विन्प्रत्ययस्येति कुलं दृक् अक्विनि दृष्टिः। चष्टे वक्ष्यः। आख्याति अ
स्यातिरप्रकृते वा कंठ्ञाम्वादि वाड्डुः पक्षतालव्यातं द्वितीयमस्कुपदृत्यानं। रुदन्ते इदमिति कर्मणि ल्युट् रोदनं। अ
स्यतेऽक्षिप्यते वाहुलकात्तु स्फायीति रक्तु अस्रं दं पसे। आवर्तयन्त्रदीमद्धे द्विघानद्योपिनावसइति माधवश्चे घाडु कार्यंन
सहश्लेघादृत्पसे। जगारेवाग्रमक्कणी तृष्णभेदात्तालव्यशडाकरणो केच्यतालव्यशमपि पं वाक्कणः ॥ अपोतिनेत्रयो
रंतौ प्रांतौ अपांगो अनृजुत्वेनायकृष्यमंगनः अवृष्टकेनेत्रांतस्य ॥ केनिकटमसदृशमाक्षि अत्रकटाक्षः कटतो वक्रं

गच्छतोऽविं कटे कटाक्षिणी अत्रेनिसाविकटाक्षः काक्षा वितिरश्चसानु काक्षापि । एकं । कौति करोति शब्दं ज्ञाने कृच्छ्र
कृत्प्रहत्यादिना नत्रु कर्णः । शब्दोग्रहयते नेनग्रहहृदं दृढग्रशब्दग्रहः । श्रूयते नेन भृणोते: श्रुत्रिक्तिनूलपुक्तपः श्रोत्रं
श्रुतिः श्रवणे श्रवः । प्रज्ञाघ्राणि श्रोत्रं च । श्रवसुनिस्रवः सांतस्य । कविनूश्रोत्रस्थाने पुंसीति पाठः । १४८ कर्णस्य ॥ उत्ते
तिउत्तू कृच्छ्रांगत्वादुत्तमांगं । श्रीयते केशैः श्रयते: स्वांगोहिरः किंत्ते सम्सुनुशिरादेशः शिरः । देहः शिलोत्रेति वा शृणो
ते रूपिरं निष्मः किंदिम्यसुन्नानहृत्वेशिरश्तितुसुभूत्वादयः । कं भूषणका व्यालंकारउत्तमांगं शिरो शीर्षं शिरोऽ
दंतो रज्जो वा वीरजलपा । निवर्वर्तशिरानुडोलिः अर्धपादस्तोपमाङ्गते । भृणं वि सत्रवै ह्रदं श्रृंहिंसायां वाकुलका ११८
दौंतापि घ्रस्पेकिवीतिकित्वाङ्गुणाभावे ह्रस्वरपरत्वदीर्घत्वे पुरीषं । कुकारशीर्षयोरित्तिनिपातनाद्वा । छित्र
नानेनम्रियते मृदुः स्वनुनुक्षान्त्रिस्यादिना कानि मूर्द्धभावे मूर्द्धा निपातितः । मस्यते परिमीयते मासिधातोर्वकुलका
तू चुपि दृडप्पः कः स्वार्थे कनु मस्तकः । पंच मस्तकस्य ॥ वीतिं विशू वपने स्फुरच्छेदने विचिनू वर्द्धमानः स्फुर्यते स्थि
पते विकुरः पृषोदरादिः । कुंतं कुंताग्राकारं लाति कः कुंतलः वालः आगुंफः । वध्यते बध्यतेऽसाविति कुवर्वं धने पुंसि
तिधः कवः कवत्पा मानामिश्रजित्पन्पः । केमस्तके शेते त्रि श्रुतिः पन्याख्यापीति डः तत्पुरुषे हृत्सलुकुंके शः शिर
सिरोहातिकः शिरोरुहः । १४८ केशस्य ॥ तादिति केशसमूहेऽवितेसादिनाठकु केशिकं । केशाभ्यां पत्रूहाविनियच्छ

गाविति पञ्चके स्वौद्वे ॥ अलेति चूर्णा भंगयुताः केशाश्चलकाः। कर्पूरादिक्षोदश्चूर्णं तस्य कुंतलाश्चूर्णकुंतलाः। तद्धि
तत्र न्यस्य तद्दृश्यम्। ऽलं निभूषयंति मुखं ऽलकाः भूषणे कृत्यादिभ्यो वुन्। क्लीवेपि स्वभाववक्रा एलकानिता
सामिनिभारवे: १ एकं॥ तदिति। अलका एव अलंवतया ललाटे वर्त्तमानाः काक्ष्णविलत्वाद्भ्रमरप्रतिकृतित्वान्भ्रमरका
स्वाभाविकाः कल्पिता वेति। एकं॥ केतिकाकपक्षाकारत्वात् काकपक्षः। शिरसि खंड्यते शिखंडकः। पृषोदरादित्वा
ल्याद्दिः। शिखंडोनु शिखावर्हद्वनितालेख्यादौ रभसः। शिखंडका शिखंडका इति शावस्यानि सुषूनी। द्वे क्षत्रियकुमा
राणां शिखापंचकस्य शिखात्रयस्येत्यन्ये। उक्तं च बालानां तु शिरः कार्यं त्रिशिखं मुंडमेव वा इति। अन्ये तु सामान्येन चूडा
याहुरित्याहुः। द्वे क्षत्रियकुमाराणामुपनयनकाले कृतानां चूडानामित्यन्ये॥ केति केशानां मार्जनां बंधविशेषः वेशः। क
शिरो वृणोत्याच्छादयति जानपदेत्यादिना ङीष् कबरी। अत एव कवरा निर्देशाद्दलो वा धित्वाऽवृ। एकं॥ अयेति कुसुमगर्भमिमौ
क्तिकपद्मरागातिलकादिना बहिः संयतो बद्धकेशकलापो धम्मिल्ल इति सुभूतिः। उक्तं मिलति श्मुपधत्वात् के पृषोद
रादिः धम्मिल्लः। एकं॥ शीति शिखायाः ... गुकाः चुदसंवादने चुरादिः। भिदादिपाठाद् ... ङः। उत्वं दकारस्य दीर्घत्वे वन् डो। अ
ल्पः केशकलापः केशपाशीव ववेमो राधादृ ङीष्। त्रीणि शिरोमध्यस्थचूडायाः। वृतीति वृतिनो जटासटाख्याः जम्पते जना
घतेजनेष्टो लोपश्चेति टडा सयो तान कार लोपश्च जटाजटेति सद्धताभ्यावनिजटंकटसंघातेऽचिवा। सटेति श्पवयवद्द

भातिघट [illegible] ःअवयवेऽवूटापूसटादेत्वादिः सटासां वसुत्वोसि द्याइतिदेत्वादाव्रूयाविवेकानुशातिनइतिप्र
पिकः म अप्रसापिप्रातिनामिनिवपाठः। कोटीरस्तु जटा सटेतिरभसः। एकोऽनेरुके णवेवेतिहितिसुभूतिः। अप्रयोपस
गीतिवृत्तस्यर्थप्रवेणि। इहधराणिभिराणिः कटाणिः प्रेणिवेण्य इतिस्त्रीप्रकरणेनियमात्स्त्रीत्वं कुदिकारादितिवाङीषु वे
णीप्रवेणीन। द्वेपेषितभर्तृकादधार्यकेशरचनाविशेषस्य॥ शीतिविशेषदेव्यके भलनात्संपूर्णं केशोशिरसिभव४
शीर्षण्यः शिरस्यः। शरीरावयवाद्यत् शीर्षनियेच ताद्धिते इत्यत्रवाकेशेष्विति शीर्षन्नादेशः। द्वे स्वतं स्नानादिनोवानिर्म
लस्याशेषोप्यासंपृक्तस्यकेशस्य॥ पेतिकवादिसर्वानिर्देशः। तेनकवानुकविपर्यायानुपरेस्थिताः पाशादयः कलापार्थाः ११९
ः समूहार्थाः शोभनार्थावापाशिः सौत्रः। केचित्तुपशब्दंधनइतिभृवादौपठंतिनिनेपाशिपाशः। शोभासुकार्यौ॥ तेनि
तन्वीरोहतिमूलानिभुजादित्वात्कः तन्रूरुहं रुस्त्वं तोपपदोपिविक्षा [illegible] नरोभनुरुहाण्यपिविहयुइतिमाघः। यो
गिकत्वात्विहंगशातोगरुहैरितिमाघः। वोमनूलोमनूसामान्येतिनिपातइतिव्योमादयश्चेतिरुहेर्मनिनूलो
पः रोमकपिरिकादित्वात्त्वे लोमानीणीलोमन्ः। नादितिपुंभुरवेपुरुषास्येनेर्षाजृद्धोसत्वोतद्धामानिप्रमक्ष्मणेष्व
तेरमनूमुखेमतिनिस्मृतिः रमनिप्रियतेउपलभ्यतेजश्चादयश्चेतिनिपातनाडुः शादेशादयश्चेतिसुभूत्वादयः। रमनूमुखे
श्रयतिश्मनिश्रियतेडुत्रितिडुनिवा॥ स्वश्रूश्मश्रुरश्मक्के वर्णदिशानां॥ एकं॥ =प्राकेति =प्राकल्पेनमाकल्पः। वेवष्टिव्याप्नो

त्पेगंपवाधञ्ञवेषोमूर्द्धन्यान्तः। विशन्तीति नेत्रमनांस्यत्रेति वा अधिकरणे घञ्। वेशस्तालव्यान्तश्च। वेषो मूर्द्धन्यान्तस्ताल
व्यान्तश्चेति धामपुक्तौ। नयतीति निर्वेनेनीयकस्तस्य पथः कामजननादिव्यवहाराद् नपेतं धर्म्यं पथ्यं च सादिनापनुं नेपथ्यं। प्र
तीतं स्त्रीपुंसयोः ख्यातं कर्मख्यातिकर्म। प्रकर्षेण साध्यते जन्यते शोभा अनेन ल्युट् प्रसाधनं। एवालंकाररचनादि कृतशोभा
याः॥ दीतिदशौते इत्याद्यलंक्रियान्तं सार्द्धं पद्यमेकं क्वचिदेव पुस्तके दृश्यते तन्नु सुगमार्थमेव॥ अलेति अलंक्रिय
तेऽनेन घञ् अलंकारः। एवं परिष्कारः संपर्युपेत्यादिना सुट् परिनिविभ्य इत्यादिना षत्वं। शोभ्भः करणे ल्युट्। कु
धिमंडो पेभ्यश्चेति कर्त्तरि इगुपज्ञा। एवं व्यवहारके पूरादेः॥ अमेति अमकति मंडयति माकि मंडने मके रुटन लोपश्चेति
उटन लोपाविति न्यासकारः मकुटमेकोकारं मुकिलुतिभ्यां कुटन्निति मुकुटमिति पुरुषोत्तम इति मुकुटं
उकारं वररुचिमते इहापि उकारमेव। किरति निक्षिपति रश्मीन् स्वर्णमयत्वात् कृत्स्नरूपेः कीटन् किरीटं। द्वे शि
रोऽलंकारभेदस्य मकुट इति ख्यातस्य॥ चूडेति चूडा शिखा तत्रास्तीति न त्वाद्ये चूडामणिः। शिरसो रत्नं शिरोरत्नं। द्वे शिरोर
त्नस्य॥ तरेति तारं लाति न्यास इति कः। पृषोदरादित्वाद्ध्रस्वत्वं। एवं हारमध्यस्थनायकमणेः॥ बालेति बालपाश्यं पकेशहं देसाधु
शोभाकरत्वात् प्राकृह्रितावनूबालच्यास्याः पाचितः सर्वनामसाताति मयत्वाद्युतथाभूतापारितथा कर्मणि ष्यञ् पारितथ्या
गादर्शाः पाद्या विपारितथ्या। द्वे सीमन्तस्थितायाः स्वर्णादिरचितायाः पट्टिकायाः॥ पत्रेति पाश्यते बध्यते पाशवं धनं शुराहिणं

तादृशो यत् पार्श्वाऽल्पविस्तृतत्वात् पत्रमिव पार्श्वं पत्रपार्श्वं। ललाटस्यालंकरणं कर्णालंकारात् कनलंकार इति
कन्दाप इत्वं ललाटिका। द्वे सीमंतिकातोऽन्यस्य स्मृतु वत्सादि रचित ललाटाभरणभेदस्य॥ कर्णिकर्णस्यालंकारः पू
र्ववत् कनादि कर्णिका। तालस्य पत्रं तालपत्रं तालपत्रं तेनापि कर्णभूषा जननात् कर्णिकापर्याय तातङ्कस्वर्णादिरचि
तमपि वलयितताल पत्राकारत्वात् तालपत्रमुच्यते ताडङ्को प्यत्र। द्वे ताडङ्केति ख्यात कर्णाभरणस्य॥ कुंडलेति कुंडत सह ह्ल
भवति कुडशोभां वा कुडि तुडि संघाते कुडि दाहे वा वृषादित्वात् कलत्र कुडलं। कर्णौ कदेशे कर्णः सत्वेष्यते नेनल्युट् १२०
कर्णवेष्टनं। द्वे कुंडलस्य। ग्रैवेति ग्रीवायाः सर्वभूषणं ग्रीवायां कुलकुक्षि ग्रीवाभ्यः ग्रासस्य लंकारो ग्रैवेतिट कञ् ग्रैवेय
के। ग्रीवायाः ग्रैवेति ग्रैवेयमपि सग्रैवेयस्तु मत्त सिफलिने तिराजशेखरः। कंठभूष्यते नया गुरात्र स्त्रल इत्त कोर कं
ठभूषा। द्वे कंठाभरणमात्रस्य॥ लंबतेति लंबते इति ल्युः लंबनं। ललंसेव ललंनेति कालल्लवि लोसे शानुक नं तानृ भृ वाहिवसी
ति वा कुलकाक्षलेव [illegible] पिङ्गशूपि लंबवचितत्वात् [illegible] डीपुरसंज्ञायां कानि केलिकृत्स [illegible] लेव॥ द्वे नातिलंबित कण्ठादेः॥ स्वलितिसे
वलं न कंठिकास्वर्णैरचिता प्रालंबिका। एकं॥ उरः सूत्रेति सेवलस्वलेति कामुकाभी रचिता उरसो वक्षसः सूत्रमुरः सूत्रं सूत्राव
लीतनू प्रातिकूलतित्वात् कन् उरः सूत्रिका। एकं। हारेति निर्विशेषः मुक्तादि हारवा मुक्तावल्पामेव वर्तते द्विप्रते मनेनानेन मंडना
पाद्रियते वा वसुहारः। मुक्तानामावली दीर्घापंक्तिः सा यस्य प्रथिते वभूषणो डाकरणानु पि हादि हारपाणापि हारा मुक्ताव

लीहार इति रभसः । द्वे हारस्य ॥ देवेति । असौ हारः शतयष्टिकः शतलतिकः स तु देवैरपि छंद्यते संव्रियते छंदसं व
रणे छादि वेसतः कर्मणि घञ् देवछंदः । यष्टिर्हारलता । शब्दभेदप्रकारानिति विग्रहः । यष्टिर्लतासरः साहिदित्यनेकार्थे
माधवीसुभूतिश्च । अथेऽत्र रशतलतिकाप्यामितिकोविदः । एकैकहारे नियष्टीनाहाराणां भेदाहारभेदाः । स तु तेवकेइत्या
दि गुच्छ स्यादि द्वात्रिंशद्यष्टिको गुच्छः । गुत्सः स्यात् स्तबके स्तंबे हारभिदं च यष्टिपर्णयोरिति दंत्यान्ते रुद्रमेदिन्यादयः
गुत्सः प्रागुक्तः । चतुर्विंशति यष्टिको हारो गुत्सार्द्धः अर्धसमप्रतिभागत्वात्पुंस्त्वं । चतुर्यष्टिको हारः चतुःसंख्याय
गोस्तनसमसंख्यात्वात् गोस्तनः । चतुस्त्रिंशद्यष्टिको गोस्तनः अभिम तरस्तन्त्रेणानु गोस्तन इव चत्वो चतुःय
ष्टियष्टिको हारोऽर्द्धं एकदेशस्तत्कृतो हारोऽत्र अर्द्धहारः । विंशतियष्टिको हारो माणवकः प्रागुक्तः सवचतुर्वा
तुर्हि शिशुः तदपेक्षया ह्रस्वत्वान्माणवकः इव माणवकः । एकयष्टिका एकसरा एकावली । सैव एकावली शब्दविंशतिसु
क्ताभिः कृता नक्षत्राणां सप्तविंशतित्वात् नक्षत्रमालेव नक्षत्रमाला । सप्तविंशतीति पातेऽपेक्षामपीति दीर्घ इति सु
भूतिः । प्रत्येकं नामानि ॥ आवेति । आङ् पूर्वो वेपिवर्पासार्थ इति स्वामी आउपातेऽकर्तरि वेति कर्मणि आवाप
पः ततः कन् आवापकः । पारितो हर्तुं शक्यते परिहार्यः प्रज्ञादिपाणिपारिहार्यः । कटकमोघाणीति कटककरादिश्लो
नोतरंगच्छाति वा कटगतो ह आदिम्पा बाहुनिबाडः स्त्रियामि स्वस्पकटकेनापि संबंधात्पुंस्त्वे याद कटक इति वक्ष्यते वल

र्थे कः । व--लं वलनं वेष्टनं याति कः । वलयः । वलाः रिस्वर्णादिराचितप्रकोष्ठाभरणस्य बाला इति ख्यातस्य ॥ के इति
के कफोणिशिरसि प्रगंडे यौति खर्जूरादित्वादूरः । केयूरसप्रत्यये लुक् केयूरं । अंगं प्रगंडरूपमवयवं दायाति द्यर्थे
णात् शोधयति आत इति कः अंगदं केयूरमंगदं भूषणेति स्वामी । द्वे प्रगंडभूषणस्य ॥ अंगुलिनि अंगुलेभवं विधमा
नं ऊर्जिह्वामूलांगुलेश्छः । ततः स्वार्थे कन् अंगुलीयकं कपिरिकादित्वादंगुरीयकं । पुंलिंगमपीदं अदंतमेदिनि ल्प
थिरात्रं काकुत्स्थस्यांगुरीयकमिति भट्टिप्रयोगात् । ऊर्मिस्तरंगभेद आवर्त्तो स्यात् प्रतिकृतित्वात् कानि ऊर्मि १२१
काऊर्मिं प्रकाशं कायति आत इति कः वा ऊर्मिः [illegible] कायां अंगु
लिस्थत्वादंगुलेर्मुद्रा अंगुलिमुद्रा एकं । कं कोति कं सुखं वा यस्यास्या तथा कणति शब्दायते कामिति उद्दंडने मस्त
के वसुखेपि तेति पचाद्यच्प्रकरणे मेदिनि । कलमष्ठयत्नकमधुरं वा कणति पृषोदरादिः करो भुष्यतेनेन करणेल्युट्
करं भूषयति वा युवमंडनसूत्रेप्येतत् । क्लीबं स्यान्मंडनेसूत्रे कंकणं करभूषणमिति रभसः । पुंलिंगोपि हस्तमंडनसू
त्रे स्यात् कंकणं नाप्रतिसर इति रत्नकोषः । द्वे कंकणस्य ॥ स्त्रीति मेहनस्य मूत्रस्य पत्नीस्खयति द्वियं भगं तस्य मालामेख
ला पृषोदरादित्वान्निमाधवी मीयते अक्षिप्यते मध्यभागो डुमिञ् कलं वादयत्यानि कलः गुणः प्रत्ययककारस्य खत्वं वनि
पातनाद्वा मेखला । कं वदीष्पिवं धनया कश्चित्पके इत्तरादि : अन्येभ्योपीति दीर्घः कादिकारादिति ङीष् कांची गुणस्थान

मानींदितापाद्धति कुमारः कौ विद्यामपि ह्लितेकतरोरुगरीतिमाधः। सपानिसम्रवैतिसवीपैङ्कलकानुद्दासिग्दमृशतिन
तूस्वार्थेकनूगोयादिः सप्तकीसप्तकेसनेकोपस्ल्क्षणंसमवद्धः। किंकिणः काष्यंतिशब्दूापनेऽस्यां मूलविभुजादि
त्वातूकेवा॥ =स्फ्रुतेव्याप्नोति =अमूव्याप्नो =अशोरसचोनिपुः रशादेशश्च रसनेतिमाधवी। रसातिरसशब्दूं नेलेनशब्दूार्थादि
तिपुवूरसनाशुमिनसिंधुमनीरशनैः शनैरितिमाधारविषयमकात्। रसनावंधोरातिकनहेपुसदानानुसातीमीतिवास
वेदताम्लेपातूतालव्यादे.पमधारसना॥ सङ्गारसनेनईषद्धनि-नावर्नेनेसारसनं सारमुतूरूएं यथास्यात्तथासनाति
भजतेसनसंभक्तौ =आर्षि वासारसनं॥ स्त्रीकट्यां वस्त्रग्रंथनामितिस्वामी। मेखलायोसारसनमुरस्त्रेवनतु त्रिणामितिदं
त्यादोरमसः। सा रसनं छिद्रेतसंसाहासिकः सरसनं सारसाः स्त्रोतसङ्गानेदंत्यसभेदात्। कोचितु एकयष्टिर्मेखला कां
चीमेखलावष्टयः इकाः। रसनाषोडशाष्टेयाः कलापः पंचविंशकः इतिपठंतिरहूलभेदानूपर्यायता। पंचस्त्रीकट्याभ
रणस्य॥ पुंस्कीनिमेषकौवीपुंसोकट्याभरणं सन्मृंखलं त्रिलिंगं मृगेणाक्मूण स्त्रवलानि =पवूमृंखलं पृषोदरादिः मृ
णानिशौचिल्पे मृखलं कलवादयश्चेति कलप्रत्ययो धातोः मृखादेशाद्यानिपात्यनेनालम्यादि॥ एकं॥ वेतिपादस्या
गामिवपादांगदं। तुलादं उहूूनेजंघायाः कोटिरग्रमिवतुलाकोटिः तुलाग्रहूदारुवंधार्थचीठिकातस्याः कोटिरग्रमिति
वतुलाकोटिरित्यन्ये। मंजेः सोन्नकुं भीरादयश्चेतीरनुवाकूलकाङ्क्षिसेशीयश्चेतितुमाधवी। मंजूशोभनो पादोकरोतिणिवि

टिलोपे मांलितत: पूर्ववदीरन्मंजीर:। नूतं नूतं पूरयति प्रवृत्तघोषादराद्: नूपुर:। मंजीरोऽस्त्री सनूपुर इति रभस:। हंस
इव कारयति रूणति हर्षीरोहृप्यते मूला विभुनादित्वा नुक: मधुरध्वनित्वान्नूहंसइव इवार्थे कान्निति माधवादय:। हंस
केति पादकटको हंसइव हंसक:। पादस्य कटको वलय: पादकटक:। घटनूपुरस्य॥ किंकीति किमिति कणति ने रुक्केर
लेगौरादि: किं किणी। ह्रस्वादिकारवतीति शिकारादि कंकणीति स्वामी। घंटेव घंटिका कनूतन: क्षुद्रेणसहसमास
: क्षुद्रघंटिके॥ कंकण: स्यात्प्रतिसर: कंकणी क्षुद्रघंटिकेति भागुरि:। द्वे॥ त्वागिनि त्वगादीनि वल्कारि वस्त्राणि यो
नय: कारणानि भवंतीति तस्मात् नूपन्ते:। एकं॥ इति वक्ष्यमाणानि क्षौमादि वर्जं वाल्कफालादीनि विशिष्य वाणपंनानि 122
दशा त्रिषु त्रिलिंगानि वकारादेकादशांतं त्र काम्यमिति सुभूति:। वल्कतस्य त्वचो विकारो वाल्कलं। क्षुमाया विकार: क्षौ
मं क्षुमादिवा ध्यालिंगं वाष्प्रियं। क्षौमी। फालेनि फलस्य विकार: फालं तस्य विकार इति सर्वत्राण्। कर्पासी वदराख्यापि फ
ले विकारेऽण् एतस्य पलेलुक् नतोऽण् एरकार्पासं वादरं। कृमीणामपाठानिर्गतसूत्रकृत: कुद्मलाकार: कोषस्तत्र कोष
तो दुकूले पे। रंकुर्मृगभेदस्त तालाघवर्वर कोरमनुष्येऽण् एवेत्यण्। रांकवं पशवो मृगाइति विश्व: पतं: पतयमेवादिलो
मजमपि कंबलादि रांकवं॥ अनेतिच्छेद: क्षालितं नंभोगश्याहतनं ताहृहितमना हतं: पतहतं वस्त्र शफ्फासनभुरैवेदी
सामिरहतौ विप्रेपरिनिशानावृक:। अनाहतमस्फुटितमिसद्योऽपातेरस्याप्रतेत्र ओऽधिकरणेल्युट्। प्रवाणीतंत्र वयानाधार

शलाका सा निर्गता यस्मात् तन्निष्प्रवाणि निष्प्रवाणिश्चेति निपातनात् कप्रत्ययाभावः। स्त्रियां निष्प्रवाणी वस्त्रोटी। विनता स्यांत
वस्त्रे त्वमिति न्यासः। ततोऽस्य विवाशाय हृतं मुख्यापि तं तत्राद्यापि शापहृतं इति कन्नूतं वर्कं। वस्तारि॥ तदिति धौतयोः प्रक्षालितयो
र्वस्त्रयोर्युगं शोधयणापोऽर्ह मनाईत्वादुद्गमनीयं। उद्गम्यतेऽभिलष्यत इति नु माधवी। एकं॥ पत्तिधौतं शुद्धधौतं वननूकोऽथवं
वातितन्त्रया। धातुगानि शुद्धोः क्तः। शुद्धः शुक्लं वपूतं वल्कं वल्लं वस्त्र पुष्पत इति धरणिः। लकुचवटादिपत्रे पुक्कमिति स्तूर्णाभिः
कृतत्वात् पत्त्रोर्णं पत्त्रसंवीधिन्यूर्णेति वातिपत्रोर्णं कोषेयमेव धौतं प्रक्षालितं पत्त्रोर्णं रवामिति नु सुभूत्यादयः॥ वातिवह्न
मूल्यं पलिकिमापि वस्त्रं तन्महाधनं न तु वस्त्रमेव वस्त्रे तु मुख्यमेव =अत एव पुराधिरूढः शयनं महाधनामिति भारविः। महान्ति
मूल्यधनान्यस्य महाधनं द्वे॥ क्षौमामिति सोत्र वस्त्रादधिकं क्षौमादि दुकूलं वृ धर्मं वन्मन् क्षौम नद्यादि क्रीवमावि शालं
नामिति सुभूतिः। यत्तु पुनरतसी विकारभावि प्रकृत्यंत रंतहृ च्चादि। दुनो सुपता पय साधिक ग्री ष्यजनतात् वा दुकूल कात् वा
दुकूलकात् दुनोते: विजापल व कुगागमश्चादु कूलं। द्वे धर्मार्ख्यवस्त्रस्य॥ द्वे तु नानीनि वीयते स्म व्यञ्जु संवरणे क्तः संप्रसारण
दिनि वीतं। निवृतमिति गुरुस्वामी। प्रकर्षेण आवृयते स्म वृञ् संवरणे क्तः प्रावृतं। द्वे प्रोढित वस्त्रस्य॥ स्त्रीति वस्त्रस्य दशासंलग्ना
=पंता वय वाद्दशाः स्युः सदा स्त्रीलिंगा तद्ववर्तनीता अत्रोत्यर्थः। वस्त्रस्यानि वर्तनाद् द्वैताद्वावेकत्वमपि वद्दशेति सुभूतिः। दशावर्ती
म वस्त्रान्यं वस्त्रे तमूहमिति पुंस्त्रियोरिति रभसः। दश्यते आयेणं छिद्यते दशा भिदादिः। वस्यते आच्छाद्यते नेन वासिः सवप्रागुक्तः

वस्यते ऽछिद्यते = पाद्रियते वसस्नेहनच्छेदापहरणेषु चुरादिः स्त्रनोऽनित् पापेतानू वसेस्त्रिरिणि वा वा स्त्रिरेकवचनांतोपि दृह
नुदशास्तासामा नाधिकरणाद्वहुलमिति तुसुभूतिः । द्वे दशायाः । द्वै र्घ्यमिति = आयम्यते = आलक्ष्यते नेन घञ् = पायामः । आ
समंतात् धीयते = पाउ पूर्वाद्धाते र्विनिस्स्त्रकस्विन्वादिनाऽणि वा वस्त्राद न्यत्राप्युपचारादिति स्वामी । आरुह्यते नेन हलश्चेति घञ्
आरोहः स्वामी तु आरोहस्त्रीणाने आनाहइति पठति । त्रीणि दैर्घ्यस्य ॥ पाति पारितो पारितो नह्यते बध्यते वेष्ट्यते नेनेति पूर्वव
नृ पारिणाहः । विस्तारवृद्धानुवेः शाल वस्त्र कटावितिशाल चूविशालेनाण्वहः तां द्वे वस्त्रस्य विस्तारस्य = ओसारइति ख्यातस्य ॥ प
ति जीर्णमद्यटं वस्त्रं पटच्चरमिति शब्दं भंगेव रतिकरोति अचूपट चरं । पटोभूतपूर्वइति भूतपूर्वे चरट् इने रुक्मेतकारवर्णागमेवा १२२
द्वे ॥ सोति = पजातेस्य अक्तः स्फुटः नञ् नक्तं के सुखमस्मादिति त्रिपदे वहुव्रीहौ शकंध्वादित्वात् पररूपत्वेन नक्तकः । लक्त
ते हीनैरासाद्यते ऽनुभूयते कल कआस्वादने चुरादेर्विकल्पितणि तान् कर्मणि क्तः । लक्तः ततः स्वार्थे कन् लक्तकइत्यपि
पाठः । कल्पते कुत्साये कृपेः सकारादिवा दटन् । किरत्यवयवानावयविकरकर्पटः सो पटच्चरोनि वा कर्पटः । द्वे मलिनवस्त्रादिदुष्ट
जीर्णवस्त्रखंडस्य । वस्त्रमात्रस्येति कोवादादितितुसुभूतिः । वेति वस्यते = पाच्छाद्यते नेन ष्ट्रन् वस्त्रं । आच्छाद्यते नेन ल्युट् = पाच्छा
दनं । वस्यते नेन वसेर्वस्यादिभ्योणि दितसुन् णित्वाद्वृद्धिः वासः । चिलत्यत्याच्छादयति चिल वसने ऽण्विलाते = पने न करणे
घञिवा चेलं विलेच्येरादिकादपि वासुभूतिः गौरादिङीषि चेलीव । वस्ते = आच्छादयति ल्युट् करणे ल्युट् वा वसनं । अंशुभ्यिस्तं

नुसूक्ष्मभागे: काशते काशृ दीप्तौ। अन्येष्वपीति डः टिलोपः। अंशुकं तालव्यशमिति प्रागप्युक्तं। पटोऽस्त्री कर्पटः शाटः सि
चयप्रयोतनन्तकाद्यदिति रभसः॥ षट् वस्त्रस्य॥ स्विनिशोभनं सेलं सुचेलमेव स्वार्थे कन् सुचेलकः स्वार्थिकानां लिंगव
चनातिक्रमात् पुंस्त्वं। पटनं पटः पट विस्तारे घञर्थे कः। ततः प्रशंसायामर्शआद्यच् विपटः पटे दीप्तार्थ वक्षे पाटयानेर्दी
प्रयाति धारकं पवाद्याविवा। द्वे सुवस्त्रस्य॥ वेतिष्टओ विवरणमङ्क्नेत्याप्नोति हिमादि वारणात् इत्रिनीन् वराशि
वराशिर्वेति तालव्यांते शब्दः कः। शाटनि गुरुत्वादिनाति=यवसादयाने वाशाट रुजाविशरणगत्यवसादनेषु ण्वुल् शाट
कः तालव्यादिः त्रिलिंगश्च यथा शार्कटैः शाटिकाशाटकमिति नतः कर्मधारये स्थूलसाटकोऽपि त्रिलिंगः ४ पश्च ए रोध
।शिखिशाखि वराशिराशाने शंत शांत कुशकौशिककाशदेशादूर्ध्वमपि विवेकाद्दराशिस्तालव्यशः। वराशिः स्यात् स्वङ्ग
वरो वराशिः स्थूलशाटक इति द्वे स्तानेपुरभसाद्वे स्तातोऽपि। द्वे स्थूलवस्त्रस्य॥ नीति वुल समुच्छ्रायोनिचोल्पते समुच्छ्राय
तेऽवगुण्ठते वा तेन घञर्थे निचोलः। प्रकर्षेण छाद्यते नेन घञ्छादेर्घे इति ह्रस्वः प्रच्छेदः। ततः पटेन सह कर्मधारयः।
निचुल इति द्विसापदकाघेकस्वमप्यपि। निचोलं तु नपुंसकमिति रभसात् क्लीबेऽपि। स्त्रियां निचोली त्वपटीति शब्दार्णवः
। स्थूले नास्थूले न वायेन वस्त्रान्तरं विधीयते तस्य द्वे॥ सोतिरमणं रल्लाक्षिप्यनुनासिकलोपे रत्नेः छान्तीलानिकः रल्लकस्ततः स्वार्थे
कः रल्लकः। काम्यते ऽसौ कर्मण्येनाद्रू घादिलात् कलबुवुगागमश्च कंबलः। रल्लकादन्याऽपि कंबल इति सुभूतिः। द्वे कंब

नस्या ॥ अंतरीयमंतरू मधोभवं विद्यमानं गहादित्वाछः । अंतरीये । उपव्याप्य संवीयते ऽनेन अंगमनेन ल्युट् उपसंव्या
नं परिधीयतेनेनेति करणे ल्युट् परिधानं । अधोदेहभागस्थो अंशुकमधोंशुकं । वस्त्रादि परिधानवस्त्रस्य ॥ द्वावि
ति । आव्रियते नेन दत्रोत्तरो देशाच्छादन इति घञ् उपसर्गस्य घञीति दीर्घः प्रावारः । उत्तरस्मिन् देहभागे वामपार्श्वे आ
सज्यते कर्मणि घञ् उत्तरास्मिन् ऊर्ध्वदेहभागे आसज्यत इति वा उत्तरासंगः उत्तरस्यां वृतो वामपार्श्वे वचनो पि यथा उत्तरे वा
स्यसे ऽवर्ण लक्ष्मणपार्श्वे भाविष्यतीति वनपर्वणि द्रौपदी [illegible] ख्याने उत्तरो वाम इति तेनादि का कृता वि वृतं । बृहत्या ऽपा
ऽछादन इति का बृहती निवसानांतर इति मेदिनिः । बृहत्सेव बृहतिका । संवीयतेनेन ल्युट् संव्यानं । उत्तरस्मिन् ऊर्ध्वदेह १२४
गे भवं विद्यमानं गहादित्वाछः उत्तरीयं । पंचेपि परिधानवस्त्रस्य ॥ चोल इति चोल्यते ऽवगुं [illegible] ठ्यते चुलसमुच्छ्राये घञ्
चोलः । गौरादित्वात् ङीप् चोली च । कूर्परः कफोणिर्जानु वक्ष यमस्य तौ क्षिप्यते ऽत्र स्वार्थे कन् कूर्पासकः । पृषोदरादिः । कू
र्परः स्यात् कफोणौ च जान्वादिपि च पुंस्यपीति मेदिनिः । कूर्पासस्य द्वे चोलक इति हारावली स्त्रियाम् इति विशेषणेन ना
पुंसाद्यतावुपमानादीनि सुभूतिः । द्वे स्त्री पुंसके चूलिकायाः । नीशारस्य द्वे हिमानिलानि वारणे प्रावारे ऽपि प्रावारे पटी कंबल
दौ निशीसेशारः अंगे हिंसायां निः रोषेण शीर्यते हिमवातादेवेति शृणाते वायुर्नानि हन्ते घञि घञ् उपसर्गस्य घञ्
दीर्घः नीशारो मध्यतालव्यः ॥ एकं ॥ अर्ध इति ऊरोरर्ध्दमर्ध्दोरु [illegible] स्कंध्यान्मेवाः कोशांतीति वत्र वस्त्रमप्यद्वोरुतनः कन् उ

वीरर्द्ध मद्धारूता व त्रस्तः व्रीत्यादि मा ट ठानि हस्तस्तु नौ नादिति ठस्य कादे शेवा=पर्द्धारुकौ। वरस्त्रीणामुत्तमस्त्रीणां पदर्द्धौ
रुक मस्तुकं वस्त्रं तद्व्रं डानकं वं डं तीव्रमतानिण्वुभू=अजूवा=वर्द्धारुकं वरस्त्रीणां तासमर्थ दानकः स्मतद्गति पुस्कांडे वा पालितानवुंकि
गोपि। एकं वरस्त्रीणामर्द्धारुपिधायकस्य वलनाकारेणपारिहितं वस्त्रस्य॥ स्येति प्रपमंगे तं ज्ञानं पदमत्र प्रपदं पादाग्रं तन्नूप
र्यंतं प्राप्नोति=पाप्रपदं आप्नो तीतिरवः=प्राप्रपदीनं॥ हि शब्दो वधारणे न द वाप्रपदीनामित्यर्थः। एकं पादाग्रपर्यंतलं वमानस्य
वस्त्रादेः॥ =अस्त्रीति विशेषणेन विशेषायानयादिवारणाय वाजनपत इति घञ्चितानः। उन ऊर्द्ध लो व्यते दृश्यते उल्लो च्यते ऽप
नीयते=पातपादिर्वानेन घञ्चूलो वेथ्यौ रादिकस्य दीर्घश्च पक्षे उर्द्धलो वयेत्सुपरि दीप्यते प वाद्यवि वाउल्लोवः। वशानपोष्य
त्र। द्विवं शानपस्य॥ दूष्याति दूष्यते वेष्टनसूपाविक्रान प्राप्यते दुषवैकृते ण्यं नादयेपन्नु। उपधायाउन्न दूष्ये दीर्घमध्ये। =आपघरोधे
न कुटरयट कुटीपट वासादिग्रहः। एकं॥ प्रनीतिप्रानि सिनेतानिप्र नि वध्नानि वेष्टयत्साह्वणेनि वास्तु सिविमी नां दीर्घश्चेतिरथ
दीर्घत्वं चटा पूर्वानि सिरा। कृत्स्नं कुसुंभ कुसूलो प्रानि सिरा तस्करा सा राइत्सृष्या विवेकादेः पमध्या जुः सेवेधानुजवं स्वत्त्रलपुत्रसा
र्थे कन्नूजवानिका। जवानिका वानिकां [illegible] ति हृदानतेति काण्किणम्फदयपमकादेतस्त्रु वकारमध्या वर्ण्णतृतीयादिः। यमनिका
तस्मान्नुः पवर्गीय वममध्याश्च यमयाति=अतस्तु मध्यस्य यमयति उपरमपातिल्पुट कनूटाप्रदृत्वंवयमानिका। तिरोंतर्धानं करो
तिप्रनेतावितिनिरितियोगविभागादिनिः तिरस्कारिणीत्तनिपुरुषोत्तमः। तिरस्क्रियतेनयेति ल्पुटितिरस्करिणीनिसुभूतिः। तिरे

धौतिर्यगर्भो इत्यमरः। त्री शिक्यवयाथकवधाः कोडुपटस्थेत्मशहतिसु भूतिः॥ पेतिः=वंगोनाख्यः संस्कारः दादिकृतदोर्गं
ध्यहरणाय शोभार्थे चंदनादिनागात्रोद्वर्तनानुलेपनादिस्तान् परिकर्म परिपूर्वः करोति शरीरशोभाधाने वर्ततेपरि
करणं परिकर्म करोतेः शर्मवन्मानिन्। प्रतिकर्मेति वक्ताविन् पाठ इतिसुभूतिः। ह्वे कुंकुमादिना शरीरशोभाधानस
पर्संस्कारस्पस्नानोद्वर्तनादेरिति स्वामी॥ स्पोतिमृजुमुद्धौवसोस्तिरिति वाकुलकादिः मृजोर्हिधिंघ्य मार्ष्टिः। मृजेर्घे
रादिकाण्येतान् न्यास ग्रंथपुस्तितिपुवू मार्त नाभिदाघाडिः मृजा। मृजेरजादौ सक्रम इति ह्वौ मार्जाविघअर्थे केवावेदिसम्या १२५
र्जदक्षेति कुमारः। त्री शिप्रोक्षणादिनाऽगानि मेलीकरणमात्रस्य॥ उद्वाति उर्त्ते ते उ सादितमलमनेनेति ल्युट्। उतेनाच्छाद
ने। ह्वे उद्वर्तनं द्रव्येणांगानिर्मलीकरणस्य उवटन इति ख्यातस्य॥ =प्लाप्लुः तिः=प्लाप्लवनमाप्लावइति किभावाडिः स्फूवोरिति
वाघञ्पक्षेत्वदोरप्। भावेल्युट्स्नानं। त्री शिस्नानस्य॥ तेनिवर्वर्तनं वर्चादिपूर्वावर्तनेऽभ्यस्यते वर्वं =पुध्पयने वार्तिं ति
प्राजि कपिकुविवर्वे घ्यैः पड्। वाकुल्पादरोगाख्यायामपि वकुलमिति एवं लुटापुइल्लेवचर्चिकाततः स्वार्थेष्यञ्। चार्चिक्यंमि
रातिख्यातातिष्ठंते वीपस नदसयू स्थास स्थास एव स्वार्थे कः स्थानं स्थापस्थितिस्तया ... स्थासप निदीपयतिदेहं =प्रसगातिदै
प्यादाने प्युट्पनान् एवुलिनास्थासकः। त्री शिचंदनादिना देहावलेपनावशेषस्य॥ =प्रवोमि प्रबोधयति स्थितमेवगंधजाग
रयति प्रपूर्वाद्बुधेर्वाकुलकानुकर्तरि ल्युट् प्रबोधनं। =पनुपश्चाद्बोधयति =अनुबोधः। ह्वे पूर्नपूर्वगंधस्पप्रयत्नविशेषेणप्

विसोगेध्यायादनस्य ॥ पेति पत्राणां पत्रानां लेखा त्रपत्रलेखा। कार्यलक्षणार्थोऽङ्गुलिव्यापारोऽङ्गुलिः पत्रार्थोऽङ्गुलिव्या
पारोत्र पत्रांगुलिः। पत्रावली पत्रवल्ली पत्रमंजरी स्यादयोप्यत्र। समे द्वे इति पत्रीगुलेः पुंस्त्वनिवारणाय। द्वे स्तनकपोलाद
दौ कस्तूरिकादिरचितपत्राबल्याः॥ तेति तमालपत्राकृतित्वात् तमालपत्रं। तिलपुष्पाकृतित्वात्तिलकं प्रागुक्तं। ललाम
वर्णजत्वाच्चित्रयति चित्राच चाक्रियायां पूर्ववत् कुन्तं विचित्रकं। नानावर्णसातिशयं विशिनष्टि विशेषकं। तिलकभेदा ए
ते पर्यायत्वं त्वाल्पांतरत्वादिस्वामीन मालेभावित मालस्तिलकेरवङ्ग इति विश्वात्। बत्वारि ललाटकृतस्य तिलकस्य
एतन्मध्याद्द्वितीयचतुर्थौ तिलकविशेषके नस्त्रियां नपुंसके इत्यर्थः। अथेति कुंमिति कौति शब्दायते गडुलकादिविधि
बी॰यादिनामकुंकुं कुमं पृषोदरादिः। कश्शेः सौत्रात् भीरादयश्चे तीरन् मुडागमश्च कश्मीरः कश्मीरावश्यकेरितः पृषभे
दा मध्यतालव्यः कश्मीरदेशे जन्मास्य कश्मीरजन्मा [illegible] शिखाकेशरोऽस्य [illegible] शिखं। ब्रियते देशादिभिरपिंडा
र्थ तश्शति ग्रहद्दृढानिष्वी तप्रवरं। वश्मीरजं वाह्लिशिखं वाह्लीकं पीतनं नरमिति वाचस्पतिः। नर्द्दे वलहृ प्राधान्ये इरितिन्
ः वाह्निः [illegible] कन्नूवह्लिके पश्चिमदेशे भवतु कछाघण [illegible] अपेषामपी तीकारस्य वा दीर्घः। बाह्लीकं वाह्लिकं धी
राहिंगुनोर्नाऽश्मदेशयोरिति त्रिकांडशेषः। वरनाह्लीकामिसेकं पदमित्यन्ये काश्मीरं चारु वाह्लीकं संकोचं पिशुनं वर
मिति तं त्रांतरे पाठात् वार्चास्य नाम। पीतयतंगं नं चाह्लिवा [illegible] पीतो वर्णोस्यास्ति घाणादित्वात् प्रत्यये वा पीतनं। रक्तना

द्रक्तो। ऽत एव वासुकुसंज्ञामिति स्वामी। सं कुवयति से कोचयति वा वर्हों तरंसं कोवं पवाघवापिशऽपवयवे पिशिविशेः
किद्वे मुनन्नू पिशुनं पिशुनयति सूचयति व्यंजयति गलद्व्योतरंसे। रभंरणं तान् पताघव्रू पिशुनं रक्तपर्यायः सूचकपर्याय
श्चास्य नामेति सुभूतिः। सं कोचस्य पिशुनं सूचकमिति स्वामी। धीरं स्थिर रागमिति वसः। लोहितयजननाल्लोहितवंदन
मिव लोहितवंदनं। एकादश कुंकुमस्य॥ शेति राजते म्रद्दवदीति वाकुलकान् यः राक्षा कपिति काद्यत्वं वा क्षा लक्ष्यते द
श्यते ऽक्यते वा लक्ष दर्शनांकयोः भिदादिपाठाद ङ्‌। हृद्भिश्च रलयोरेकत्वस्मृते र्वा राक्षा लाक्षा रक्षा वा। लाक्षायां रक्षा ए रक्षेति
स्द्र रभसो। जार्यते वाकुलकान् जनेस्तक ऽपाल्वाभावश्च जतु। पूयते मिश्री भूयते नेन ऽअवूपवः। प्रज्ञाद्यणि पावः वाकुलका १२६
त्धाश्रिवा। रञ्जेः कर्माणि क्तप्रत्यये रक्तः नरक्तो ऽरक्तः ऽअत एव रक्त ऽदत्वः कपिरिकादित्वात्वे ऽलक्तो ऽजादिः ऽवधरेष्व
लक्तः इति माधवान्। नलक्तो दुर्गधत्वात्रके ना ऽप्यास्वादितो रकलक ऽआत्पादने क्तप्रत्यये वा। डुमालीवदराग्ध्रस्पादीनामयो
रागः। द्रुमामयः। षट् लाक्षायाः॥ लेति लूयते व ऽप ने न छिद्यते वाकुलकान् यते रंगाज्जिसगवूलवंगं। देवयोग्य कुसुमत्वा
न् देवकुसुमं। श्रीसं ज्ञं लक्ष्मी पर्यायनामकं। त्रीण्यलवंगस्य॥ ऽव पो ति जयति पुष्पांतरसौरभमभिभवतीति जिज् ऽअभिप
वेताद्धि संकलात् जायकावुलू। कालोन वर्णभेदो दृश्यते ऽनशोषद्दतिष्ठः कालीयतनः स्वार्थे कन् कालीयकं कालिमनदर्थेकु
वैति कालेयं गंधद्रव्यमिति भोज। सर्वत्रागि कालिम्यामिति ठकू। कालीयकं च कालेयं वर्णकं कांतिदायकमिति व्याडिरपि

माधवीकाविद्धका लेयकमितिवपाठः। कालस्य कृष्णद्रव्यस्यानुसार्यं सदृशीकरणीयं अनुपूर्वंगतस्यार्थः सादृश्यार्थः तम
लेयमनुवध्नातीत्यादिना सादृश्यस्य वकप्रत्ययेदंडी। त्रीणि काल यह इति ख्यातस्य॥ अथोतिवयमुद्गिरति निर्यासं सोर
मं वा तुनम उद्गिरणे वृत्स वामिकुप्यः। शङ्कनदंतानू कानि टापीते वंशिकावंशो। त्वास्तीति ठनू वंशिकं वंशरइव वेशकं क्लीवं ह
वे प्रातिकृता विनिका त्रिणि तु स्वामी। राजार्हं वंशीकं नतं वनं द्रुमः परमदो वंशकं लोहनामकमिति वाचस्पतिः। लघुना
मत्वात् नागुरु अगुरु लघुपर्यायं अविद्यमानं गुरु महत्त्वं श्लाघ्यमस्मादिति वा। कृष्णं वु रुकं धन्याकं अगुरु वा पुंसि लघु
नाम वेति वोपालितः। राजानमर्हतीति अर्हः इत्यचु राजार्हं। लूयते लोहं लूञ् आद्रुहानेह। कृमिभिर्जन्यते अन्येभ्यो पीति ड
कृमिजं। जुंगानि वर्तयाति दौर्गन्ध्यं जुर्ज वर्जने वर्णादिः। वाकुल कौ वुनगुणोदुराहरत्वात् कानरे जुंगपते अपने वा जोंगकं।
पट्टसामान्ये नागुरुकाष्ठस्य॥ कोतिनदेवागुरुकालंकृष्णं कालागुरु अगुरुः स्यात् कालागुर्वपि अगुरुष्यानहइति सुभू
तिः। द्वेकृष्णागुरुणः॥ तादिति पदगुरुर्मोल्लिका तद्धितं मंगल्यास्यात् मंगले साधुरिति यत् एकं॥ पेनि पक्षात् धूपयान
अएरपक्षधूपः। सर्जस्य सालस्य रसो निर्यासः सर्जरसः द्विदेत। नरातिनददानिकं मितिनितंत्रू। पूर्वात् रानेदूंघादित्व
त। कल वु अरालः। रातिप्रीतिनिरालश्च इति स्वामी। आरालः सर्जकः कृपोरितिरमसः। रालः सर्जरसोऽरालो धूपको वह्निव
त्वमधृष्टिरभसः। सर्वेषां रमोऽनुरागोऽत्र सर्वरसः। वर्णसंदाद्वहनिस्पापाप्यस्य वकुसत्यः। वं वधूपस्य॥ अथोतिशीधूसेवा

रिगंधत्वात् वृक इव धूपोऽस्य वृकधूपः। बहुगंधकृतत्वात् कृत्रिमश्चासौ धूपश्चेति कृत्रिमधूपकः। द्वे नानासुगंधिकृतस्य दशांगादि
धूपस्य। स्वामी तु द्वे तुरुष्कपर्यायमेवाह॥ तितिनितुर्यतु हिनास्ति दोषः ध्येनुशीलयरण्णहिंसयोः बहुलमन्यत्रापि पुंसि प्रत्ययोः संज्ञायां
कनि तुरुष्कः। यवनदेशजत्वाद्वा। पिंडयति दूरं गच्छति गंधोऽस्य पिंडितो व्रव्रस्वार्थे कः। पिंडते आवर्तनादिना संहन्ति क्रियते
पिंडि संघाते कुनि वा पिंडकः। सह्यते सुखोपभोगं सिह्लः पृषोदरादिः। यवनदेशजत्वात् यावनः। नेऽडुनस्त्वादिः यावनोऽड्व्यां
तेरणामिश्रीक्रियते पुंसि श्रोणं तेनानकृत्यल्युट् इति लुटि वा। वशरि सिद्धकारत्व सुगंधिद्रव्यस्य॥ अथेति दुग्धसमान
वात् पयः एव पायसः स्वार्थेऽण्। सरलद्रवस्य पायसः क्षीरस्याविकारत्वाद्वा॥ सरलद्रवः श्रीपिष्टो दधिक्षीरघृताक्ते यद् १२२
तिरभसः। श्रीलो वासो गृहं श्रीवासः। वासयति सुरभयति वासः। अच श्रीणां वासः श्रीवास इति वा। श्रीवेष्टरचनाशोभारति
सरलद्रव इति विश्वः। वृकः स्यात्कृत्रिमेऽनेकधूपेति सरलद्रव इति रभः। धूप्यतेऽनेन वृकधूपः। श्रीः सरलद्रवस्यापि वेष्टे
न कृत्रिमेण ज्वालितत्वात् श्रीविष्टः। सरलस्य द्रवः। एवं सरलद्रवस्य॥ मृगेति मृगस्य नाभिर्मृगनाभिः साहचर्यात् पुंलिंगः
।मृगस्य मदो मृगमदः। कसतीति कसति सेगोधमस्याः वाकुलकात् स्वर्जोऽप्युरस्य तु कुवागमः गौरादिङीष् कस्तूरी।
मृगनाभिर्मृगमदो मृगः क स्तूरिकाविधेति माधवः। मृगो पात्रा मुख्य वाटः। क्षात्रिये नाभिः पुंसि प्राण्यंगा के द्वयोः
।वक्रमध्ये प्रधाने वस्त्रियां कस्तूरिका। मद इति रभसात् नाभिरप्यत्र। मदोऽप्यत्र मदो रेतसि कस्तूर्यामिति मेदिनिः। त्रीलि

कस्तूर्योः॥ अस्त्रीति कुलयतीति संस्त्याया यति कुलसंस्त्याने ऽवातीति कसं तेभ्यो ऽण् इति अणः ततः स्वार्थे कन् एवं तुलिवा को
लकं। कक्कते त्रसं पदादिसात् क्विप् कपोलौल्ये कक् बलतन् कोलं वेति कक्कोलं स्वार्थे कन् कक्कोलकं। कोशात् फलमस्य
कोशफलं। त्रीणि काकोलस्य इति ख्यातस्य॥ अस्त्रीति कल्पते मुख्यतां तुलादिसौभाग्यातिशयकरणेन कृपेः खजोदित्वाद्
रः वर्पूरः! कर्पूरं। घनो दृढः सारः स्थिरभागो ऽस्य घनसारः। घनः सान्द्रे दृढे दार्ढ्ये इति विश्वः। चंद्रसंज्ञः चंद्रपर्यायनामा। सितो
ऽभ्रमिव शुक्लत्वात् सिताभ्रः सिताभ्रं शुक्लाभा द्युतिरस्येति सिताभ इति च पाठः। हिमाश्शीता वालुका बेनि हिमवालुका
से वनधा। रेणुका वर्णे कर्पूरं चंद्रमस्म हिमाह्वयमिति त्रिकाण्डशेषः। पंच कर्पूरस्य॥ गंधेति गंधातिशयबालुसारः स्थि
रभागो ऽस्य गंधसारः। मलयगिरिभवत्वात् मलयजः। भद्रा श्रेष्ठा श्रीः शोभा ऽस्य भद्रश्रीः। हस्तिजात्यंतरे भद्रो वाच्यवत् श्रेष्ठ
साधुनोरिति विश्वः। चंदयति आह्लादयतीति नल्युट् चंदयति वा नंद्यादिः चंदनः। [illegible] वर्धको मालयस्त्वाष्ट्री खंडे
शो हरिणश्च स इति त्रिकाण्डशेषः। षट् चंदनसामान्यस्य॥ तैलेति तिलस्ये [illegible] व पर्णमस्येति तिलपर्णी स्वार्थे
भेदः ततो जातं तैलपर्णिकं। गोः शीर्षं गोशीर्षं तदाकारो मलये कूटदेशो जातं गोशीर्षमिति सुभूतिः। धवलं सुशीतं च
दनं तैलपर्णिकं मलयाद्रिदेशजं समेव कालताम्र वा मिश्रवर्णं मुत्पलगंधि गोशीर्षमिति वाणक्यटीका माधवी
त्यातिसुरभि शीतलनवासदैव सर्पैर्वेष्टितमिति सुरभि च नामास्येति सुभूत्यादयः। हरिमंड् कस्तराकारे पर्वते भा

गेनातत्वात् हारि कपिलं तद्वर्णत्वाद्धारु रोरिंडस्य चंदनं वा हारिचंदनं । यत्तु रक्तचंदनाकारं पत्रांगं तद्धेश्यवर्गे वक्ष्यते नइतिसु
भूत्यादय: । चंदनविशेषाणां पृथक् पृथक् ॥ तिलेन तिलस्येव वा पर्णमस्य पत्राण्यस्या: पाककर्णे सादिना ङीष् तिलपर्णी पत्र
मेवांगस्य पत्रांगं । पत्रंगमपि पानिदृश्यत इति शाब्दिका: । स्वामीनु पतंगमाह । शेषेस्तु बोधे गंधहीनता न कुत्सितं चंदनं कु
चंदनं । वस्तादि रक्तचंदनस्य ॥ अथ जातिजातय: कोशोजाती कोष: जातिर्हृस्तोन्ताच । जातीवनामा स्यजातिजातीति प
लापि वेति रभस: । कोषोऽडाकृते पेशपांपात्रे जातिकोषइति नु रभस: । फलमप्यस्य नाम कलंलाभे जातिकोषे वा णत्
ये फलकेपि वेति रुद्र: । द्वे जातीफल इति ख्यातस्य ॥ कोतिकर्पूरादिभि: समभागैर्यक्षाप्रिय: कर्दमो बहुगंधद्रव्यसा
धितानुलेपनभेद: यक्षकर्दम: । कर्पूरागुरुकस्तूरीकक्कोललघुनृणानि वए कीकृ नामिदंस्वयं यत्र कर्दमइच्छानइति १२९
व्याडि: । कुंकुमागुरुकस्तूरीकर्पूरचंदनं तथा । महासुगंधमित्युक्तं नामतो यक्षकर्दम इति धन्वंतरि: । एकं ॥ जेतिगात्रम
नुलिप्यतेऽनयाकरणे ल्युट् गात्रानुलेपनी । वर्तयंति श्लक्ष्णां कुर्वंति तामिति वा कुलेका घुज पवाद: त्यंतानुक्रिन् वार्ति
यदानु स्यवद्ध: तदाक्रादिकारादिति ङीषि वर्तीर्च । वर्णं करोती निर्णंतानुएबुलु वर्णकं । विलेपनं करणे ल्युट् । वर्णक: पुंस्यपि
सुरताविलासितानां वर्णको सातिति माघ: । वस्तादि गात्रानुलेपनयोग्यस्य पिष्टस्य घृष्टस्य वा सुगंधिद्रव्यस्येति माधव्या
दय: । रभसकोषे वार्त्तिविलेपनयो: षेदए व गात्रानुलेपनी वार्त्तिर्विगंधया विलेपनं । वर्णकं वा पावि छिन्न: स्त्रीकषायोंगरा

गकइतिएतन्मनेएवद्वेगात्रानुलेपन्योगपस्यावर्त्तितविलेपनस्य वर्ण्णकादिद्वयं घृष्टचंदनादिविलेपनमात्रस्येतिसुभूत्या
दयः।चर्चितिचर्च्यते प्रेर्यते वर्ण्ण्यते प्रेरणोपघवर्थकः चूर्णानामि।वासेसुरभिकरणे पुंस्पतइतिवावासयोगाः द्वेपटवास
दिक्षोदस्य।भावितिभाव्यतेप्राप्यतेमेल्यतेपुष्पादिनावासितेवासितानिससेकोद्वेसुगंधिद्रव्यवासितस्य।।समितिनिर्गंधमाल्य
धूपादिभिर्वस्त्रतांबूलादीनांयःसंस्कारःसौरभाधानंतदधिवासनंवासउपसेवायांचुरादिणिचोऽनिसम्बल्युडितिसुभू
तिः।एकं।।मौलिमूर्द्धिमूर्द्धाधिकरणकंमल्यतेधार्यतेअहस्त्रेणस्त्रमालेवमाल्यस्त्रार्थेप्यामवाभालक्ष्मीलातिस्था
नइतिकःटापिमालाअन्यत्राप्युपचारान्।सृजंतितांमालिकाइतिस्रकुत्सोब गादेसाधुःसाहचर्यात्स्त्रीलंत्रीण्यमा
लायाः।केशेतिमाल्यमेवकेशमध्यादिकरणकंगर्भइवकन्गर्भकः।एकं।।प्रभ्रेतितदेवमाल्यंशिखातःप्रभ्रष्टंलंबमा
नंभ्रंशुसाधातेरादिकर्मणिक्तः।प्रभ्रष्टंकन्प्रभ्रष्टकं।एकं।।पुरइतितदेवमाल्यंपुरःसंमुखभागेन्यस्तंललाटपर्यंतमा
गतंललामेतिलकमिवइवार्थेकन्ललामकं।।एकं।।प्रलंतदेवमाल्यंमर्त्यात्कंठादृजुलंबमानंप्रालंबंप्राङ्पूर्वाल्लंबेर्नन्त
रकुप्रालंबं।एकं।।वैकेतिउरसियदुपवीतवत्तिर्यग्न्यस्तंतद्वैकक्षकं।विशिष्टकक्षोभुजमूलमस्मादिकक्षमुरस्तत्रो
भवार्थेण्णेतान्स्वार्थेकन्वैकक्षकं।एकं।शीतिशिरसिक्षिप्तंशिरआधिकरणकंमाल्यंप्रापीड्यतेशिरसोपीडउपवर्गादुन्
पवादप्प्रापीडः।शेतेशिरसिप्रष्ठोदरादित्वात्शिकारस्यखकारेसलोपेचशेखरः।द्वेशिखोस्थितेनमाल्यसामान्यस्य।

रेतिरवप्रातियत्ने बुरादिएंताञ्चासग्रंथोयुजितियुत्रखनापरिस्पंदंतेनप्रनमनांस्याधित्राधिकरणेघञ्स्पंदेः पारि
स्पंदइत्युविपाठः लक्षणाभावान्नयत्नेभोगः।द्वा।उपेतितेपधीयतेऽस्मारोप्यतेशिरोस्मिन्नेधिकरणेल्युट्उपधानंउपदह स्य
तेउपतेस्मात्शिरोत्रेस्याधिकरणेघञ्उपवर्हः।द्वा।शेतिशय्यतेत्रशीङः संज्ञायांसमजनिषदनिपतनियतमनविद
षुञ्शीङ्भृञिणइतिक्यप्=पयङ्यिकुङितीसयङ्टाप्शय्या।कृसल्युटोबहुलमितस्याधिकरणेऽमीयरायनी
यं ल्युटिशयनं।त्रीणिशय्यामात्रस्य॥मेतिमाविधारणेपवापरमेवः=अन्यत्राप्युपचारात्।परिसर्वतोभावेनात्रकम्य
तेविश्यतेऽयामितिकर्मणिघञ्परेयघांकपोयमितिवालत्वंपर्यंकः पल्यंकः खवतेऽस्मात्कौक्षतेशयनात्मिरसोखट १२९
कौक्ष... अशिखटिविशिभ्यःक्वन्इतिक्वन्प्रत्ययःटाप्खट्वाबलात्खिद्वाप्यः॥गद्इतिगरूत्वर्तुलत्वादिंदुजातिकानिकन्
दुकः पृषोदरादिः।कंदयतेआकृष्यतेक्रीडार्थिभिरयंवाकुलकातभृद्भृहइत्यादिनाउः कंदुः ततः स्वार्थेकन्कंदुकः ४
कंसुखंदयतेददातिवामित्रघातिलासुः ततः स्वार्थेकानिवा।वासगृहंक्रीडास्थानंतत्रयुवतिभिःसहक्रीडार्थंगेहंको
दिरघोक्षितइतिशय्याप्रस्तावेऽस्याभिधानमितिनाडस्कंतेगतिक्रियाकाद्वेगंदूकस्य॥दीनिदीप्यतेनेनेतिघञ्दीपय
तिवाइगुपधलात्कः पचाद्यच्वा=अन्येभ्योपसर्गात्निहनेपर्यंप्रपूर्वत्वंमेरुरसुमेरुवहाधालवर्णानुवर्तकोत्रप्रशादूः दी
पक्कस्नेहा [illegible] ।शः कज्जलध्वजः।दशाधनेगग्रहमाणेदीपानिलकइत्यपि।शिखावातरुदीपक्षोसात्स्नेहक्षायतेव

कइति त्रिकांडशेषः। द्वे प्रदीपस्य॥ पीतिः पीयतेऽउपवेशने नीतधीयते पीडं वा कुलकष्टः पीठं पिठति हिनास्ति अमं पीठहि
सायांहगुपधेत्यादिना केऽस्मेभ्योपि दृश्यत इति दीर्घत्वे वा। विष्टरः पीठमस्त्रियामिति त्रिकांडशेषान्नपीठइति वा आस्
तेऽत्र करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणे ल्युट् आसनं। द्वे आसनस्य॥ सोति समुद्गच्छतीत्यन्येष्वपीति डः डिन्करण
सामर्थ्याद्भसंज्ञस्यापि टिलोपः ततः स्वार्थे कः समुद्गकः उञ्ज्ञेदिकारोपधपक्षे समुद्गन्ते आरोप्यते भक्ष्यइव
मत्र हलश्चेत्यधिकरणे घञि वा। संपुटति द्वयोः संश्लिष्टो भवति इगुपधेत्यादिना कः ततः स्वार्थे कन् संपुटकः
कुन्राशीलिपिसंज्ञयोरिति कुनि वा। द्वे संपुटस्य॥ प्रतिग्रतिगृह्णाति वार्तिकेतिध्यं गृहांविभाषेति णः प्रतिग्राहः। गृह्य
ते तेनेनेति ग्रहवृद्दृ इत्यादिनाप्रिग्रहः पतद्ग्रहः। द्वे पादिग्रह इति ख्यातस्य॥ प्रेति प्रसाध्यतेऽनया ल्युट् प्रसाधनी
।कंकाति वलति कंकिलौल्ये वा कुलकान्भृत्योऽत नूकंकते गौरादिः ततः स्वार्थे कन् केऽणइति ह्रस्वत्वे टापि कंकति
काकस्याशिरसोऽकाः कंकाः केशाः पूर्ववत् परस्य लवं केष्वतातिकेऽणइति ह्रस्वत्वे टाप्यन वि वा कुन्। कंकती तु
प्रसाधनीति त्रिकांडेऽमरमाला। कंकतं तु प्रसाधनामिति क्लीबकांडवा। द्वे कांकपीति ख्यातायाः। पीति पिष्टं न कुंकुमा
दिनाऽततिपवाघञ् पिष्टातः। पटो वास्यते नेन घञ् ततः कन् पटवासकः। द्वे पटवासस्य। दाति दर्पयति हृपहर्षणमोच
नयोः नंद्यादित्वाल्युः चपटकुपनादिना णत्वे दर्पणः। आदर्शो दर्पणः प्रोक्त इत्यमरमाला। किं तु दर्पणमात्तियत्त्रसक

लमिति धर्मसेनः अतः क्लीवमपि । मकति मंडयति मकि मंडने मकुरः दर्दुरादिवेति कुरच् मलोपो मुकुलं मोक्षणे मुंचति
डाति: मुकुरादुकारवांश्च । मकुर इति तु स्वामी । तेनात्र रूपत्रयं । आ पाद्दृश्यते ऽस्मिन्नत्र आदर्शः हलश्चेत्यधिकरणे घञ्
त्रीणि दर्पणस्य ॥ व्यजति व्यजंति वायुना योजयते ऽनेनेति ल्युट् वद्गुलं संज्ञायां दसोऽरिति वक्तव्यमिति न वीभावः व्यजनं व्य
जनेति विशेषणं वल्पते वालोडनेनेति तालवृन्तं द्वौविकार ताता तालं तालस्य वृन्तं तं घटधारे वरो ... जनकं वानी
लवृन्तं इवार्थे कन्तालवृन्तकं । वृन्तं प्रसववंधे स्याद्घटधाराकुचाग्रयोरिति विश्वः । एषात्रापि व्यजनमुपचारात् द्वे व्य
जनस्य ॥ ० ॥ इति मनुष्यवर्गविवरणं समाप्तं ॥ ० ॥ सामान्यतः सांगानुरूपोपकरणमनुष्यादीनभिधायेदानीं ब्राह्मणा 120
दयो विशेषा वाच्यास्तेषां वाचारतो भेदः स च कुलभेदकृत इति प्रथमं कुलपर्यायं वक्तुमारंभे । कुलं चाविघ्यया जन्मना
वाप्राणिनामेकलक्षणः संतानो वंश इति जयादित्यः । तत्र जन्मकृतसंतानमाह संततिरिति संतन्यते संततिः कर्मणि
क्तिन् संतन्यते तयेति वा । गवते शब्दायते पूर्वपुरुषान् गुङ् शब्दे सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन् गोत्रं । जायंते ऽस्यामिति जन्ल्युट् जननं । कु
लाति संस्त्यायंति संहती भवंति कुले संस्त्याने इगुपधलक्षणः कः कुलं । अभिजायंते ऽत्राधिकरणे हलश्चेति घञ् जनिवध्योश्चे
ति वृद्ध्यभावः अभिजनः । अन्वयंति अन्वयं ते परस्परसंबंधं गच्छंत्यत्राधिकरणे एरच् अन्वयः अन्ववायश्च । वमस्तुङ्गिर
ति पूर्वपुरुषान् वंशति कुप्यः शकुन्तशस्तानवाप्तः दंशा वंशा भवशाके शपाशकाइत शभेदात् । संतन्यते संतानः कर्मणि घञ्

नवर्वंशस्य। वेति ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रा वर्णाः वर्णाः शब्दवाच्याई तर्षः। वर्ण्यते वेदवाक्येन स्वाचारेषु प्रार्थ्यते वर्णः चूर्णि अरणे
कर्मणि घञ् वर्णः। एकं॥ राजेति राजबीजमुत्पत्तिहेतुरस्यास्तीति इनिः राजबीजी। वंशभवो वंश्यः दिगादित्वाद्यत् राज्ञो वंश्यो
राजवंश्यः। द्वे राजवंशस्य। बीजित्यस्य कस्यापि तत्कुलसंभवो बीजः यथाप्रकरणेऽस्मत्रापी दृश्यन क्षत्रियप्राः एकं॥ माहेतिम
हाकुलस्यापत्यं महाकुलाद् खञौ महाकुलः। महत्कुलमुत्पत्तिस्थानमस्य महाकुले द्रूस्यादिरपि। कुलस्यापत्यं कु
लात्खः कुलीनः। अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञाविति यड्ढकञाविति कुल्यः कौलेयश्चात्र। पर्जन्ये उपजीव्यत्वेन गम्य
ते इत्यहल्लोपात् आर्यः। सभायां साधुः सभायां यः सभ्यः। सन्प्रशस्तो जनः सज्जनः। साध्नोति परकार्यं कृवापाजिमिसादि
नाउण् साधुः। षट् कुलीनस्य॥ ब्रह्मेति एतच्चतुष्टये ब्रह्मचार्यादिचतुरवयवे समुदाये आश्रमो वर्तते प्रथमाश्रमीत्यादिभेदा
त्। आश्राम्यन्ति स्वं स्वं तपश्चरन्त्यत्र आश्रमः तपसि खेदे च श्रमु धातुः। पाउ। पूर्वीद्दुलश्योति घञ्नोदात्तोपदेशे त्यादिना वृद्ध्यभावः आ
श्रमः। ब्रह्म वेदस्तदध्ययनार्थं यद्व्रतं भिक्षाचरणं मेखलादिधारणं च तदप्युपचारेण ब्रह्म तच्चरितुं कर्तुं शीलमस्येति णिनिः ब्र
ह्मचारी चतुर्विधः सावित्रब्रह्मचारी वेदब्रह्मचारी नैष्ठिकब्रह्मचारी च। अत एकपंचपक्षो धर्मार्थकाममोक्षपरः कृतदार
परिग्रहः कृतराज्यमोपत्नीयो गृही गृहा दारास्तद्योगादिनिः सोपि वार्तावृत्तिः शीलनवृत्तिः यायावरो घोरसन्न्यासी च। वन
वासी तदानीं वल्कलधारी वन्याहारभोजी वनस्थाश्रमस्थ एकदेशस्तत्र भवो विद्यमानः अपणावानप्रस्थः सोपि सान्निभार्यादि

रग्नि भार्यश्चोति द्विविधः ऽप्रत्यग्भूः शाख्याजटास्ति न धारणं वनवासव ग्याहारभोगाजितं वेत्यादिधर्मः सोपि ऽौदुंबरः वैखा
नसः संप्रतीक्ष्णाली योर्णाम श्चोति चतुर्विधः । अत्राश्रमेक्षायिनापुत्रनीपभा४ काषायदंडधरः सर्वभूतेषु समबोधानधारण
व्यसनाध्ययनपरो भिक्षाशी भिक्षुः भिक्षोः सनाशंसानिक्षुः सोपि कुटीचको बहूदको हंसः परमहंसश्चेति चतुर्विधः ॥ ए
क॥ द्वीति देहो। पार्ति संस्कारे मन्त्रिलक्षणे द्वे नानी जन्मनी अस्याद्विजातिः जातिपरत्वेनावंधुपरत्वाज्जातपांताळवंधुनी। अग्र
जयमं ब्रह्मणो मुखाज्जन्मास्ये पाग्रजन्माना। भुवे देवो भूदेवः। वडवा कुंभदासी त्याम्बीविशेषो द्विजन्मनामेति रभसः वडवा
ब्राह्मणीतत्र भवः शोषेडण् वाडवाभव नेन वालः वलसंवरणे पच्युवालः इंद्रियाणां विषयेभ्यः संवरणं डलयोरेकत्वस्मरणा
तू वाडवस्लेषोगादन्यत्रापि दृश्यत इति वः वाडव इति नु व्याख्यामृतं। विशेषेण षट्कर्माणि पूरयति प्रापूरणे आतश्चोतिकः विप्रः उ
प्यते धर्मबीजमत्र वपेः अन्निंद्रादिना रकि इत्येवाति पातनं वा विप्र इति वा। ब्रह्मा विप्रः प्रतापति रिति वक्ष्यति ब्रह्मणोऽपत्यं ब्रह्मवेद
त्तदधीते वा ब्राह्मणः। द्विजोप्यत्र द्विजातिरिति विवर्णेऽपि स्तुः कथादिजः मे च पुनरुक्तौ जन्मायेती त्रिकांडशेषः सूत्रकंठः पुमान् १३१
विप्र इति भेदानि। षट् ब्राह्मणस्य। वसावितिं अप्रसौ ब्राह्मणो यागोयजनं तदादिभिर्युक्तः षट्कर्मा स्यात्। इज्याध्ययनदाना
नियाजनाध्यापने तथा। प्रतिग्रहश्चेति युक्तः षट्कर्मा विप्र उच्यत इति षट्कर्माण्यस्येति वहुव्रीहिः। एकं॥ नीतिविदः शत्रुर्वसुः ति
द्वान्। विप्रकृष्ट इति नीतिविपश्चित् पृषोदरादिः। दोषं जानातीति कः दोषज्ञः सर्वेषु यांति कपोष्ठिकादिषु व्याप्ति सन्तः पञ्चेः द्वान्

शोभनं ध्यायतीति सुधीः । किं नाम न वेत्ति कोविदः कौ इति धर्माधर्मौ शब्दौ प्रायेण कुशब्दोऽत्र कुर्वेदः तस्य विदो ज्ञाता कोविद इति श
बुध्यते कः बुधः । धियं संशयविपर्ययरहितां बुद्धिं राति कः धीरः । मनीषायोगात् व्रीह्यादिभिः मनीषी । ज्ञानानि सर्वे इगुपधात्
कः ज्ञः । एवं प्रज्ञः प्रज्ञायोगात् प्रज्ञाश्रद्धेत्यादिना णः इति वा । संख्याविचारणं [illegible] घु ते. संख्यावान् । पंडते न पापाडिगतौ गुरोश्च
हकारस्त्याप्रतनः । तत्सर्वार्थज्ञानार्थाद् इति पंडा बुद्धिः । तारकादित्वादितच् पंडितः । कवते कड्वर्णने इः कविः । धियां काविव । धी
योगात् धीमान् । सुनोति नितिविधं स्तौति सोमसंधानं वा कुरुते सुञ् ओ दीर्घश्चेति रिः दीर्घः सालसाम शमसूरसूरय इति सभ्य
दानु सूरिः ईर्ष्यादेः । इपाधिधानमालायां तु इत्यं तोऽपि सूरी । कृती कृतकर्मयोगात् आदिनिः कृतमत्पं नमनेन इष्टादिभ्यश्चेति निर्दी
कृतीकरोतेः क्रियासामान्ये का विवक्षा ऽज्ञानार्थो वा नू कृतं ज्ञानमस्यास्तीति कृ ती ज्ञानीति तु कालिंगः । कर्षति गूढार्थमिति कृष्टि
संज्ञायां तिकु कर्षयति तानि कर्षति वा कृन् लकारः कर्तरि क्तिः कृन् वा कृष्टिः आकर्षणे विप्रांकाणे भवेन्नानुविपाश्विनीति रंतिदेवः ।
वर्णनं वर्णः स्तुति घञ् स्तुतौ वर्णे नु वा स्वरइति वक्ष्यते लब्धो वर्णो येन स लब्धवर्णः । विशिष्टं वष्टे वाक्षिङो ऽनुदात्तश्चेति युच् प्रसन
याः प्रतिषेधो वक्तव्य इति नख्याञादेशः विचक्षणः । दूरान् दीर्घान् देशकालविप्रकृष्टान् अर्थान् यः शास्त्रदृष्ट्या बुद्ध्या वा पश्यति
स दूरदर्शी दीर्घदर्शी णिनिः । द्वावपि शक्तिः ये हितस्य । केचित्तु दूरदर्शी दीर्घदर्शीत्यादि पदं पृथग्विभज्य नित्यदर्शी दूरदृक् कोविदः सूरिरिति प्रसादा
विवेकपर्यायत्वदर्शनादिति । श्रोत्रीति छंदोऽधीत इत्यर्थे श्रोत्रियश्छंदोऽधीते इति घः शब्दस्य श्रोत्रादेशः श्रोत्रियः । छंदो

कृद्दोधीतेवेत्तिनीतनदधीतइत्यादिनाऽणत्काद्दसः। द्वि वेदाध्येतुब्राह्मणस्य। उपेतियस्मादिदंवेदांगंवाऽधीयंतेसउपाध्यायः। उपे
त्याधीयतेऽस्मादितीऽङ्घञिनिघञ्। अध्यापयतीतिण्वुल्। अध्यापकः। द्वि॥ स्येतिसोऽध्यापकोनिषेकोगर्भाधानमादिर्नास्तीमंतो
न्नयनादिर्मगर्भाधानादेश्चगृह्यः। तन्नूकर्तापित्रादिर्गुरुः। स्यात्॥ गुणातिकथयतिधर्मादिकंगिरतिनाशयत्यधर्मवागृह्यतेवृद्दइस
तोगृणातिगरणइत्युतोवाकुगुर्ग्रोरुश्चेनिउः। अंत्यस्यावोकारः। गुरुः। १एकं॥ मंत्रेतिमंत्रोवेदस्तस्योपनयनपूर्वकंग्रंथतोऽर्थतश्च
व्याख्याताप्रतिपादयिता आचार्यतेज्ञानोत् करियसेल्पतइति स्वट्लोपः। णन्। आचार्यः। उपनीयतुयःशिष्यंवेदमध्यापयेत्
द्विजः। सांगंचसरहस्यंचतमाचार्यंप्रचक्षतइतिमनुः। ३ उपचारान्मंत्रादीनांप्रतिपादयिताप्याचार्यः। एकं॥ आदेष्टेति अध्वरे १३२
यागेविधयेममेष्टंसंपादनायपूर्वंकर्मकुरुतेति आदिशत्यादेष्टा। यागस्वामी। व्रतमेणाजिनादिधारणंतद्युक्तोव्रती। यष्टेत्य
जनशीलोयजमानश्चोच्यते। त्रीणि॥ सइतिससुतीसोमपानवत्यध्वरेयजमानःसतुदीक्षितउच्यतेदीर्घमौपंज्येऽस्योपनय
नात्प्रियमव्रतादेशोष्ठितलनः। क्तः। दीक्षान्वितत्वात्दीक्षितः। अप्यत्राप्युपचारादितिकालिंगः। १एकं॥ इज्येति इज्यायागः। तच्छीलोनूक
तोइज्याशीलः। पुनःपुनर्यागकर्तायजेर्यङन्तात्। यजजपदशांयङःइत्यूकः। यायजूकः। द्वे॥ यज्वेतिविधिनावेदबोधितविधानेन
कृतयागोयज्वासुयजोर्ङ्वनिप् एकं॥ सइतिसयज्वागीष्पतीष्ट्याबृहस्पतिसवननाम्नायागेनेष्टवान्सतुस्थपतिः। स्थात्
वानुवरोहस्थापयतीतिनगरोरन्निर्दितिवाकुलकानुस्थापेरप्याति। कृत्स्थपतिः। एकं॥ सोमपेतिसोमःसोमलतारसःसपीतो

नेनेष्टाद्भिरपरेपतीनि: सोमपीति। सोमं पीतवानु पात इति कः सोमप: । द्विपीतसोमलतारसस्य॥ सर्वेति सर्वस्वदक्षिणेययत्र सर्वस्व
दक्षिणो विश्वजिन्नामा यागः स येनेष्ट: संपादित: सुसंगतीकृतो वा सर्वस्वं वित्तं वा नु सर्वस्वं वेदयति लंभयति लाति इति वा लाभा
र्थस्त्वावेदो ऽपत्यं तावदस्तु नु सर्ववेदा: ।१९कं॥ अनु चेति सांगोशि [illegible] क्षाद्यंगषट्कोपेते प्रवचने वेदे ऽधीतमनेनेष्टादिभ्यश्चेतीनि:
अधीते कृताध्ययनो ऽनूचान: प्रवचन इति कर्मणो विषयस्य कर्मणीति सप्तमी अनुवचेः स्यापेपि तानि पादानि पातनादनूचान: ।१९
कं। गुरोरस्त्विति सांगवेदाध्ययनानंतरं गार्हस्थ्याय गुरुसकाशात् [illegible] धातुज्ञः तमिदानीं गृहस्थो भवेति प्राप्त: समावृत्त: सम्य
उ.प्रवीवृते: कर्तरि क्त: निवृत्त इत्यर्थ: ।१९कं। सुरतेति अभिषव: स्नानमात्रे इत्यनुवृत्ता वा यागो गंस्नानं ततः कृतवान् यः स सु,व
नि सुत्वा तोर्दु-पू।१९कं॥ छात्रेति गुरुच्छिद्राच्छादनं छत्रं तच्छीलमस्य छत्रादिभ्यो ण: छात्र: । पाठकाले ऽन्ते गुरुसमीपे वस्तुं शीलमस्य
ल्लोनि: शयवासवासिषु कालादित्यलुक् अन्तेवासी अन्त्ययांतरविषयश्च वसति: शिष्यप्रयुक्तो ऽहूयते वस्तात्रिवांते विनयेनोक्ति
स्तुतिभारवि: वसिसमानार्थधातुप्रयोगात् इत्यनेन यथाम्रगास्तमुपासने गुरुमिवांतसद् इति च। शिष्यते उपदिश्यते ऽसा
विनिश्चभिक्षितवादिना कपुशिष्य: । त्रीणि शिष्यस्य ॥ शैक्षा इति गुरुष्विहलेहत्यकार: शिक्षणं शिक्षा प्रथमोपदेश: तनूसाह
र्थानुग्रं योपि शिक्षानाय धीयते तदधीन इत्यण् शैक्षा: । प्रथमं कल्पं प्रथमं शिक्षणीयं शास्त्रमधीयते इत्यादि स्वार्थे ठक् कुप्र
प्रमकाम्यका। कल्प: शास्त्रविधौ स्यादिति मेदिनि: । ब्रह्मण्यमारभ्य वेदाध्ययनानां ।१९कं। इति ब्रह्मणे दत्तदेकस्यांकुरे रस्यो तुम

।मित्रं ब्रह्मचर्याख्यं व्रतमाचरंति येते ऽन्यो मे सब्रह्मचारिण उक्तं ते उपचाराद्ब्रह्माध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म तच्चरंतीति व्रतलिनिः स
ले ब्रह्मचारिणी समानस्य सभावः। सोतितीर्थ्यमृषिभिर्जुष्टं जलैर्गुरावित्यति वक्ष्यते समाने तीर्थे वसंतीति समानतीर्थवासीति यत्ती
र्थ्य यद्धितिस तीर्थ्याः। एको ऽमित्रो गुरुर्येषां ते ऽन्यो मे सतीर्थ्याः। द्वे॥ वीति=पत्नि यचित वान् गृहीत वान् विप्रो ऽग्निरित्यस्यान्=पर्य
वेरित्ति क्किप्=अग्निचिन् एकं॥ येनेति पूर्वं च पूर्वं तराभ्यो निर्दिष्टं ह्येपरो वरपरं वरं पुनः पौनः मनुभवतीति निर्देशाः परं पुरादेशोटाप्
परंपरानदुक्तं विनापि अत्ययं परंपराशब्दू दृश्यते यथा ऽविच्छिन्नरूपसद्धक्रूपरंपरेणेति शत्रुः ततः स्वार्थे ष्यञ्यि पारंपर्यं पर्येनोपदे
शः पारंपर्योपदेश इत्यर्थः। न त्वात्मप्रत्ययात् इति ह्यपर्येनिरष्टेद्धैरुक्तं सिद्धं वे रेपक्षः प्रतिवसतीति ततोऽनंता वसतेन्नि हेति स्वार्थे ञ्यः 133
ऐतिह्यं द्वे॥ उपेति विनोपदेशेन प्रथमं ज्ञानमुपज्ञा यथा वाल्मीकेः श्लोकानिर्माणे ज्ञानं उपायानिरपेक्षत्वेन स्वाधीनत्वादुप
समीपं ज्ञानमुपज्ञा=आतश्चोपसर्गे एकं। ज्ञेति उपायउपक्रमः सउपक्रमः राधूवाच्यः उपायज्ञानपूर्वकआरंभ उपक्रमः यथा यमस्यो
पायोऽनेनेतन्नामसिध्यतीं ज्ञात्वा प्रथमारंभ उपक्रमः परिपाटीनमुपगतः प्राप्त उपक्रमः एकं। येति इज्यते होमविद्धीयते ऽत्र यज्ञया
वेति नङ् यज्ञः। सूयते सोमोऽत्र षुञ् अभिषवे ऋदोरप् सवः। ध्वृ हूर्छने ध्वरंति कौटिल्यं कुर्वंति ध्वराः कुटिलाः न ध्वरा अध्व
यमानो ध्वरा नञ् अध्वरः अध्वानं स्वमार्गं राति ददाति राधञ्। इज्यते धीयते ऽत्र हलश्च अधिकरणे घञ् यागः। सप्तावयवा अग्निसं
उर्मूलकारणमस्य सप्ततंतुः पृषोदरादिः। मखंति स्वभागं गृहीतुमागच्छंति देवा अत्र पुंसीति घः मखः करोति स्वर्गादिपि

लौकिकयत्नेनाफलार्थिभिः क्रत्नः क्रतुः क्रीयते सोमोऽत्र क्रीणातेर्डुः उणादि निडतुः क्रतुरिष्यते क्रतुशब्दः सयोमके यागेऽ
न्यत्र स्मृपवारात् । सप्तयज्ञस्यावेति वृत्तैः पा[illegible]गादिभिर्ब्र[illegible]ह्मयज्ञादि[illegible]नामकैर्ब्रह्मयज्ञपितृयज्ञदेवयज्ञभूतयज्ञनृयज्ञ
नामकै रवपवै रूपलाक्षिताः पंचमहायज्ञास्तुः । पाठो वेदस्य विधिनाऽभ्यसनं शिष्याणामध्ययनं वा पाठः पठेः केवलानां नाम
भावे घञावुमन्त्रैः । देवतोद्देशेन हविषोऽग्नौ प्रक्षेपो होमः जुहोतेर्भावे सोम वदेणादिकोयन् । आतिथीनां गृहागतानां मा
सनादिदानेनान्नादिदानेन वसपर्यासनो घणं तर्पणं पितृणां कव्यवालादीनां वा विधिना जलान्नदानेन तृप्तिसंपादनं दैवो
भ्यो भूतेभ्यश्च भुक्त्यंतरीक्षे वा तत्र विक्षेपो बलिः बल्यते संव्रियते बलं संवरणे इति नीति । बलिः । अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृय
ज्ञः तर्पणं होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनमिति मनुः । हलेत्वं वैयाम ह्रतः सूनाम वदो घस्यापनयनात् ।
सेतिसमयंति संगताभवं त्वस्यासेत्यायांसमज्जे सादिनाकापुसम उकापिवप्राति सेध इति नवीभावः । परितः सीदत्यत्रेति
संपदादित्वात् क्विप् सदेरप्रतेरिति षत्वं परिषत् पर्षदिति द्वावकमपीति प्रथमाः स्वुः पारिषदाइत्यत्र पूर्वमुक्तमेव । गावो
नानावासितष्ठत्यस्यां तिष्ठतेर्घञर्थे कः अंबाम्बेत्यादिना षत्वं गोष्ठादि ङीष् गोष्ठी । सह भांत्यत्र सभ्यो ऽतिदृश्यतइति वै
शिग्रहणान् सर्वो वापावसेवाभिवाराधादधिकरणे डुः सभा । सयंतिमिलंत्यत्र वा कुल्पान् किन्नसामितिः । संसीदंत्यत्र सं
सत् । आगात्तिष्ठंत्यत्रोपास्थानीस्थुटः स्थानं सीदंत्यत्रोपसुत्रित्यसुत्सदः नवं सभायां घोनि हविषो होमं दुग्धा णां

साधारे। यष्टृहंतत: प्राचिपूर्व देशसपत्नीकयजमानसदस्यादीनां स्थित्यर्थं यज्ञगृहं तत्र प्राग्वंशशब्दो वर्त्तते प्रांचतिप्राकु
ऋत्विगादित्वात् वंशं प्राग्वंशोऽत्रेति विग्रहः। ए कं॥ सभ्येति। न्यूनातिरिक्तानां विपर्यासं च परिहर्तुं बाधिवेदोक्तयज्ञक्रिया
कलापं द्रष्टुं येषामुपादानं ते सदस्यास्तोव्रउपकारकाः तत्र साधुरिति यत् सदस्याः। ए कं॥ सेति सभायां सीदंति सत्रसू
द्विषेत्यादिनेति क्विप् सभासदः। सभामास्तृणंति स्तृञ् आच्छादने कर्मण्यण् सभास्ताराः। सभायां साधवः यत् सभ्याः।
समाजं जनसंघातं समवयंति प्रविशंति देशी — भवंति समवायान् समवैतीति ठगिति पूर्वटीकाकृत:। वयंतु समाज १३६
रक्षाति रक्षतीति ठक् समाजिका इत्यपाव क्ष्महे। चत्वारि यागसभायाश्चारंभकाणां॥ अध्वेति यजुर्वेदादौ विद्वत्विजां क
र्मणार्द्धर्धादिनामत्रयं अध्वरमिच्छति सुपरातिक्यच् स्याच्छंदसीत्युः पृतनस्पलोपश्चस्पलोप: अध्वर्युः अध्वरान् योग्नि
प्रपयस्यादिकं। उच्चैर्गायति सामानि। उद्गाता तृच् ए कं॥ अग्नीति अग्निमिंधशतीतिन्दु धीक्षी प्रैस्कायी तिरकुनलोप:
अग्नीध: अग्नीध्रा धाधनै कार्याधनादिदत्वा यजमानेन प्रदत्तसंपादनायाव्रियंते प्रार्थ्यंते ये ऋत्विजो याजकाश्चोच्यंते
ऋतौ यजंतीति ऋत्विगादिनामे पातित: आदिना ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्युग्रावाग्रणेछंसि आछाव नेष्टृ प्रभृतय: षोडश
गृह्यंते वार्ण्याद्विति स्हलोऽर्प्येत् एपिस्विस्यादौ साह्वर्ण्यात् परस्मैपदिनए वहृ अग्रहणात्र कापु। वेदिरिति वेद्यानि
निवार्हिषति द्रव्यतानं विदवेदलपख्यानानि वासेषुबुराद्दि: ततोएपनादवड: वेदि: परिष्कृतायज्ञार्थं तभुवे धनायचज्ञपात्रा

सादनायवाहितसंस्काराभूमिर्वेदिः। सावेडमरुकाधाकारापिड्डिकाएकं। सेतिः असंवाधेनातिष्ठंत्यत्रास्मिन्निलादय
श्चेतीलविधत्वंतस्थाएडादेशोनिपात्यते स्थंडिलः। वसारंप्रागुत्तोहृद्यत्रार्थपरिहृताथाः पानिम्नोत्तवाधायत्राशीरसिवल
ग्राकातिर्यः काष्ठविकारः सचषालः। वर्धतिसमाप्तिसरायंवषमध्याएमूर्द्धन्यान्तः। मानासिपर्णीशीतंतुलोकुशावषालेल्व
लधिकोहृत्यालवूप्रत्ययोनिपात्यते। कुंवेति अस्पृश्यादिदर्शनवारणाययज्ञस्थानेयात्सुगहनानिरंतराणिनिर्दिष्टनंसाकुं
वाकुवि आच्छादनेविंतिपूर्त्तिस्यादिनोऽकारः। अपवात्पुपवारानूएकं॥ यूपेतियूपस्याग्राग्निरः तर्मतरातिप्लवनेदूरादमिख्य
क्रैयातीतिमात्रितिमत्रूह्नो। मीतिनिर्मथ्यनेपूर्वमग्न्युत्पादानायेतिशेषः। मेथविलोडनेएव नू अग्न्युत्पादनायय
रूकाष्ठंकाष्ठांतरेणहृष्यतेतत्राराणिः स्यात्... अरणिः द्वियांऽपि अरणीवर्यघोग
दग्निहोत्रिणत्र्यंतेतादृश्याति एकं॥ देतिदाक्षिणात्यादिशोग्निः सर्वमाम्नोह्यत्रिमात्रेपुंयद्वावेदक्षिणाग्निः अयंवास्ह
नीः वयोनिर्भ्राष्ट्रयोतिः सविभवैश्यकुलयोनिष्यगृहपतिर्गृहस्वामीतेनसंतद्धोनित्यसंयुक्तोगार्हपत्यः गृहपतिनासं
युक्तोऽपइतित्रयः पेवसदास्काणीयः गार्हपत्याद्वहृत्यहोमार्थयः संस्क्रियते आहवनीयः आङ्पूर्वजुहोतेः कृत्यल्युट्हत्य
धिकरणेऽनीयश्चआह्वनमर्हतीतिआकृतौडाङः आह्वनीयः एतेत्रयोऽग्नयस्त्र्यंते। रागदवस्कदाक्षिणाग्निर्गार्हपत्याह
वनीयाइतित्रयाणांद्वंद्वसमासंपठंतिस्म। अग्नीतिइदमपित्रितयंत्रेताख्यनेत्राणांनाःऽकर्षनीतः प्रणीतः एकं॥ सेतिसं

मोवहे स्रुः हूते वासमुत्योर्द्ध्वमध्यः । परिस्तीर्यते उपवीयते पर्युपपूर्वो व्येञो ते स्तृपदायादे शौवह्नोय त्ताग्निविशेषे प्रणो
गार्हपत्यमस्तिप्रयोगिण्यस्त्वप्रयोक्त्या नान्यत्र सर्वः । समूह्यपरिचाय्योपचाय्यसमूह्याइतिनिपातकाविदग्निप्रयो
गेनइतिपाठः । यद्गनिर्गार्हपत्यादग्नेरानयोद्धृतयः प्रणीयते आरोप्यनेतनानाय्यः आनाय्यऽनित्यइतिण्यदादिनिपा
तः वैश्यकुलादाहृतस्य यो निरतो गार्हपत्यादिसुक्तं । अथो तिहुतभुजोग्नेः प्रियाभार्या यथाकप्यग्नी त्यादिनाङीपूइका
उः पृषोदरादित्वादुकारः स्वाहादेवहविर्दाने इति वक्ष्यते तदादुव्यवहारित्यादनव्ययत्वं । स्वाह्येवह्नविर्भुजामितिरघुः । १२५
त्रीलिं । सामिनि ऋग्नेः समिंधनं समुद्दीपनं तात्रिमित्तं याऋचमुच्चार्यसमिदाधीयते ग्रावारोप्यते सामिधेनी सामिधामा
धेनेषेण्यएत्वेति वान् ङीषिसामिधेनी धाय्या वा वाच्यते । धायते पुष्यतेऽग्निरनयाधाञः पाय्य सान्नाय्ये त्यादिना ण्यन्नृपुगागम
श्चटापुधाय्या । एकं ॥ रोतिगायत्री प्रमुखं गायन्त्यादिश्छंदः शच्चवाम्भंगायतं त्रायते आतइत्यादिनाकः गौरादित्वान्ङ
पुगानं गायः भावेघञ्पुगागमः गायेन त्रायते मूलविभूजादित्वात्कः गौरादित्वान्ङीपू गायत्रीति व्याख्यामृतं छंदः प्र
मुखपदेन उष्णीनुष्टुब्बृहतीपंक्त्यादिग्रहः षडक्षरपादा गायत्री सप्ताक्षरवरणउष्णिक् उत्प्रतिष्ठानि आत्विगादिनाकिनुष्
यपस्यकुः त्विहस्तलोपश्च उष्णिकुभौहोना । अष्टाक्षरपादाऽनुष्टुपूभौनौ । नवाक्षरपादाबृहती दशाक्षरपादापंक्ति

रित्यादृत्वाद्ध्वं वंदद्याति दीप्यति संदर्भे वादि। आह्लादादाने दीप्तौ च वदेशादेश्रुवे। पवस्तु वस्यस्त्वः। छंदः कर्मसु वेदभागानां छं
दो देवता नामविपूर्वकोऽविनियोग इति छंदसामन्त्र कथ्यते प्रथमप्रमुखे चोमे प्रधाने च ऽकीर्तिते इत्यमरः। होतिहव्यदेवार्थ
मंत्रे पव्यत इति कर्माणि पत्रं तयोः कर्मधारयः। हव्यपाकः कोविनुपच्यतेऽत्र निहन्यते निघ्रः पाकं तु तोयं घहव्यपाकः। स्रोल्प
दिरूच्यतेऽत्रैव वारादिके इत्यादृत्तादस्त्र अन्नएव न नन्वप्रयोगदर्शनानुद्देश्यपात्रे कृतं दोभ्यां भादत्तनः पयस्य रुं चरोर
द्वाई भागमर्थान्नामपोत्तयनान्मुभे। कर्मकांडे वमुद्गतं तु लोभ्या यपसावचरुः। श्रपयित न्य इत्यादौ नुताद्दर्थ्याद्रुपचारद्द्युक्तं
चरं तिभक्षयेतिदेवान्नभामिनि चरेमेरुवद्धः चरुः। आमिक्षा साहवर्षाश्चरोः स्त्रीलांशं कानिह सर्वपुमानित्युक्तं॥ आमीनि
भृते आवर्तितसे च क्षीरे दधियोगाधाजहिलाकाराविक्रतिर्जायते साऽमिक्षा। आङ् पूर्वात्मिहे दीर्घश्चेनिसउपधादीर्घत्वं
चेति दीर्घमध्येयामितिपुरुषेन्नमः। आङ्पूर्वं वा मिषस्पर्द्धायामितः स्तुवाम्न्ये कुडिविध्यः। क्विदाति वाहुलकान्नसस्र
सपेक्लस्वमध्येयामितिगोवर्द्धनः। हविर्विशेषत्वादस्या अन्न कथनं एकांक्षिरिस इति ख्यातायाः। ध्रुवीति हेमाग्रेः सध्रुवस्त्रणप
मृगावर्मणा कृष्णसारत्वया पइवितेकृतं व्यजनं तद्धु खित्रं धूयते नेनेति धूविधूनन इत्यनेऽनिलू धूस्तु खनइत्यादिनेत्र विकुटादि
त्वान्नु ङि। तेगुण्णाभेजवाङि। धुवित्रानिरन्तुचेधसा हवर्षा च धूविधून इत्यस्यग्रहणमिति हारः। धुवित्रमुकारादिसामान्येन
धूञोपिग्रहणं दातिदोत्वीक ऊङि तस्यामित्यत्नाद्गुणे धाविन्नमिति मपि॥ एके॥ पृषतिपृषुसेचने पर्वति सेचातिपृषदाज्य

कः। पृषदाज्य मन्त्रेति पृषदाज्यं पृषद्युतं दाज्यं वेति वा। सदधि दध्नाज्यसहिते मिश्रीकृते आज्ये धृते पृषदाज्यं। पृषातकम्
दध्याज्ये पृषदाज्यं। पृषातकं सदध्याज्ये पृषदाज्यं तद्युत इति द्वे॥ येति देवपि अर्पणान् परमान्नं मन्त्रं परस्यान्नं स
महद्वादेत्यादिना कर्मधारयः परमान्नं कृष्टादेवादयस्तेषामन्नमिति वा। पयसा संस्कृतः पायसः संस्कृतं भक्ष्य इत्यण्
द्वे पायसस्य। हेति देवानामिदं दैवं। पितॄणामिदं पैत्रं सप्तेदमित्यण्। देवसंबन्ध्यन्नं हूयत इति हव्यं हुदातोर्यत्। कव्यते पितृभ्य
रकैः वेन पएंते कव्यं वर्णे पात्रदुपधाटितियतू कूपते शाधूने वर्ण्यते कुशाद्धेऽनेनाप्नेतु। यथाक्रमं देवानामन्नं हव्यं पितॄणामन्नं १३६
कव्यं॥ पात्रमिति पिबत्यनेनेति पात्रं वाक्यपामाधेयं वाद्यादिष्वेष्टं तू पात्रं भाजनं तन्त्रप्रकाशावाधन्नासबोधिद्व्यामिदमत्र
वत्पस्यानू घृतादिकं स्रुवः स्रुगतो घनवर्धकः स्रुवः। आदिना वमसोदुखलमुषलताम्रस्फ्यकपालादिग्रहणं तस्य
दाविशेषाः धूवानिस्तेष्वेपवाद्यन्तूकुटादित्वानुङिते उवङ्। एपृध्रुवाद्यपं वयटपत्राकृतिः। उपाधिकं विमानिभृतः कि
प्रउपभृत्तू इपं वक्राकारा जुहोति अन्येभ्योपीतिद्वयपत इति क्विपू द्विग्रहणान्नु द्विर्वचनप्रकृते दीर्घत्वं वजुहूरङ्
वेडाकृतिः नापुमानू स्रुवः। अवृत्तस्यानू घृतादिकं स्रुवः विकृष्वकु ता अन्येभ्योपीति द्वयपत इति क्विपू द्विग्रि
ग्रहणाद्धि ध्वंतरोयासंग्रहणार्थानू धातो स्कृगागमकृतः। स्त्रियः स्त्रीलिंगाः ध्रुवासाह्वर्या स्तुद्वयोः स्त्रीत्वमेवस्रुव इ
तिवद्धुवचनानिर्देशाद्धरुत्वे एकत्वादावपि ध्रुवास्तुः गुपभृत्सस्याद्धि रोपावोनराजुहूरिति व्यवस्थासर्वत्वानू व्याक्षिम

दाहृद्रु लाभितमन्ये ऽस्मन्नेनुक्को वाभेदाधृवादयइतिस्कुव इति पक्षो नंमाङ्ः। किंविशिष्टे लोकेस्तुः स्त्रियास्कृव इत्यमन्ये। यज्ञपात्र
णां पृथकु पृथकु॥ उपेति ऽभिमंत्र्य मंत्रेण पूती कृत्य आतिपदिकाद्यार्थ इति एवेनानुक्रोल्पपृ। कृत्याहिंसायाजीवन्नपि
पशोर्हृदयंतेपदासावुपाकृतः पलायनइति आयश्चित्तेनापदेशानृइतः शस्त्रेण हननेइत्यपर्यायानृ १९ कं॥ येतिपरमित्यानिशायापी
ऽपपरं: अत्र एवा को गतिरस्या ऽाककुटिलायांगतौ यक्नूपरं परऽाकोऽस्मादिति वङ्क्रोहेः हृतादपशवः। परा
गतिमवश्यंलभंतइतिस्मृतिः। शमुदमु उपशमे ल्युहि शमनं। उक्षसेवने ल्युटि प्रकृष्टे सङ्घातिजनकमुक्षणमस्येतिप्रोक्ष
णेन येवधार्थकं ववंवावि। त्रयपयज्ञार्थपमुहनस्य। वेतिएतेयज्ञार्थयेहनाः पशवउच्यंतेनेववाश्चलिंगाः मीञ् हिंसायां कर्मणि
क्तसङ्घातिलाभानुउपाधिकाः संपन्नोतानः उपपदेरूढपन्नार्थादकर्मकत्वेकर्मणि क्तः प्रकर्षेणोक्षितः प्रोक्षितः। प्रोक्षि
तानिहृतोसिक्त इतिरभसः व्रीहीणि। सान्निहृविर्हविर्नव्यङ् वांसात्राप्यंसनीयतेवह्निनासंयोज्यते पाय्यसान्नाय्येत्याद्निनाणि
दाय्याद्देशो समग्रदीर्घौनिपात्यते। हूयतेहविः तुहोतेरार्विभुवी स्याद्दिनाइसिः। अग्नाविति ऽग्नहुतं प्राक्षिप्तं हविर्द्वि
वषट्कारेणहुतं वषट्कृतं वषडित्यव्ययंइवनेउर्व्यादिलाङ्गतिलेनगतिसमासः तद्वात्रिवषट्कृतः पुरोडाशः वषट्कृ
तायवाग्नः वषट्कृतंहविः ऽपस्निहरणं ब्राह्मणभुग्गोद्दिव्यावर्तये एकं। दीतिप्रधानयोगादीक्षितस्यांतः समापकोयं
ऽवदोयज्ञैस्तूनत्वाद्दशायनिरासायप्रधानयागस्यपूरणायप्रतिष्ठार्थीक्रियतेसोऽवभृथः ऽपवाहिंतां विभान्नि पाष

याते॰ पवेभ्रूअ इति क्यनू॰ पव भृत्यः।१९६॥ तादात्विको नयतमात्रपरामर्शी। तस्य कर्मक्रियासंपादने यस्य ब्राह्मणस्य दे
शस्य इ यस्य वशाखो ध्माको गोध्य तानयोग्यकर्माहि ती सर्वेयद्वार्त्विग्भ्यां खच आवितियनूयात्ति यं तयाज्ञियुयाज्ञियो ब्राह्म
णः याज्ञियाभूः याज्ञियं इज्यां। इष्टं यागे वदाने व वीक्षितो पिपु समत इत्यजयः। श्रौति क्रतुर्प शुस्तत्र कर्मदानादि क्रतुस्थ कर्म
व क्रतु कर्म तादर्थ्ये इष्टमिष्टशब्द वाच्यं। पूर्तं मितिरवन्य इति खातं पुष्करिण्यानदादि यन्नु कर्मदेवकुलादि तदादिनाभूस्यते
तथु तं तत्र पूर्वमुच्यते तदुक्तं पुष्करिण्यः सभा वापीदेवतायतनानि च। आरामश्च विशेषेण पूर्तं कर्म विनिर्दिशेदि १३२
ति। पूर्यते पाल्यते वा पूः पालनपूरणयोः न धाव्यो नितान्नि ष्ठानत्वाभावः। अभिनिपत्तस्य पाठे षेधृ नादितदमृतसुधा
ते॰ अपमृत्पुडहरत्वादमृतामिवामृतं। देवपित्रतिथिगुर्वादिभुक्तस्य पठेषं तत्र विघसः विशेषेण घसने भक्ष्यत इति उपस
र्गेऽद इति कर्मण्यप्। घञपोश्चेति घस्लादेशः। तेनाति त्यजेर्भावे घञि त्यागः। विपूर्वा ज्ज हाने र्ण्यन्तात् पुकि विहायावि ह
पितं। दात्रः उद्धिपूर्वश्नुसृज्जेः विपूर्वात्श्रणु दाने इत्यतश्चुरादेः विपूर्वान्नरने स्पृशेः प्रातिपूर्वान्न पदेर्ण्यन्तात् पुकि नित्रि
हायो विहापितं। दात्रा उद्धिपूर्वान् सृज्जेः विपूर्वान्श्रणुदान इत्यतश्चुरादेः विपूर्वान्नरने स्पृशेः प्रातिपूर्वान्न पदेर्ण्यन्तान् प्र
ड॰ पूर्वादिशेः निरपूर्वाद्वपेः॰ पपपूर्वाहृजेश्च भावे ल्युडादिदानादिर्यदानि। हंतिर्दुर्गमित्रमनाहतं रंहवोति॰ पाति॰ ं इति
र्मध्या कारवनीतानि हुदुवङ्गादयः। ॰पातगतावने कार्थत्वाद्दानाधानार्क्लिश्यति न नतवोसत्रगृहादीनामिति वक्ष्यमिति

ष्टि ॥ आहितिसिध्येकारवतीतितु कालिंगादयः । अयोदशदानस्यामृते तिमृतार्थं मृतायतद्दहर्मे शरणेदिनेनदद्दः ॥ प्रभृतिदानेनदद्द
दानं शाकपार्थिवादित्वात् प्रभृतिपदलोपः । देहोपलक्षणे देहधारणे दूर्द्ध्वपरन ऊर्द्ध्वं देहः । राजदंतादिः तत्रभवं ऊर्द्ध्वदैमाब्वोर्द्धदे
हाब्वेतिठञ् ऊर्द्ध्वदेहेतिकामितिपूर्वटीकाकारः । वपनं तु पितृदानार्थं वपनं इति वस्यते । नोऽत्र पदं प्रेतपरं तेन प्रेतस्य सापिंडीकरणात्पू
र्वं पदेन । प्रभृतिजन्मनार्थं प्रेतनृप्तिहेतुकं दानं तत्रौर्द्ध्वदेहिकं ऊर्द्ध्वशब्दो वकारवानप्ययं मो नास्ययमितितु हलायुधः ॥ वकाररहि
तऊर्द्ध्वशब्दो ऽसिधेयालिंगइतितु देशना । पदद्भिमनस्तदहः प्रभृतिदीयमानस्य पिंडजलादेः ॥ एकं । पीतिपितृग्रहणं मात्रादेरु
पलक्षणे तेन मात्रादेरपि ग्रहणं । निवापः सत्कारमेज इति कुमारः निपूर्वो वपिरुपसर्गबलाद्दानार्थो निधिविधिरिति आदेशानं वि
वपणे मित्युक्ते रन्यत्रापितनु प्रयोगदर्शनान्निवाप इति भावे घञ् । द्वे पित्रा वृद्धे शेनात्र वबस्य वर्णादिदानस्य । श्रोतिशास्त्र शब्दो
नलक्षणया शास्त्रोक्तो विधौ वर्त्तते शास्त्रेण शास्त्रोक्तविधानेन तन्मात्रादिपितृदानं तस्य यत्कर्म क्रियासंपादनं कालपात्रादि
यमेन यद्वा स्मेण भोजनादि तच्छ्राद्धं प्रज्ञाग्रदेत्यादिनाणः ॥ एकं ॥ अथ त्रोतिपक्षापात्रशोधदेयत्वादनुपश्याद्दाह्रियते अहलोत्पन्न
अत्राहार्यं मासिके प्रतिमासदेयत्वान्मासिभवं कालात् ठञ् मासिकं पार्वणश्राद्धं तत्र वर्त्तते पिंडाच्चाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मा
सानुमासिकमिति मन्वादेः ॥ द्वे ॥ अपराह्ण इति पंचदश मुहूर्त्तात्मकस्याह्नोदिनमस्याष्टमोंऽशो भागः कुतपः कुं पापं तपतीस्वबु
भूमिमध्यादिनेतयत्यर्कोऽत्र कुतपः दिवसस्याष्टमे भागे मंदीभवति भास्करः । स कालः कुतपो ज्ञेयः पितृणां दत्तमक्षयमिति स

तानपान्तु।१९क॥ परीतिट्टेशनिष्ठार्थस्योनियुक्तः=अन्वेषणापरैषेति युक्तिःनोपर्षे षणापरीष्टिः।गवेसमार्गणेचुरादिरेवंनाद
चुरूगवेषणा।वत्तारितकीदिनायष्या वेराधिनाधर्मोघ न्वेषणाया:।सेतिसणुदाने साधनेदीयते पुष्पादिकमत्र=चैतएतादिकह
सानिः धमनीवनूसनीय।=अन्वेषणानवधेषणा।दूगुवींदेरायधनस्यासन्नूकारपूर्वकंक्काविदर्षितियोजनस्य।योतियनयाचौति
नडि:याचनंयाचूआ।शनूसुस्कनीयाचनेव=प्रश्ने४क्रियाभिशस्ति४।याचेल्प्युतादर्थयाचूआयामते पिएवंनाचुचू=अर्थना।चक्षोर
।भिक्षामात्रस्य।चार्तित=प्रार्थादय=आर्गनुपर्यंता:।षट्त्रिलिंगाः।=प्रार्थार्थेचारिणिजलेऽर्घ्यांपादार्थे वारिणिपाद्यंपादार्घौभ्या
वेतियन्।प्रत्येकं।केति=आतिथ्यार्थेवस्कानि=आतिथे=यं=आतिथ्यं=वानितो साधुरित्यर्थे पथ्यातिथि वसतिस्वपतेर्दञ्=आतिथे १३५
यं।=कमेलेकैकम्॥स्याद्विति=पावेशनमावेशो ऽन:प्राप्तएवंतदर्हति=अर्हःपाचोपुरुषस्तिथिपकुत्वाविआमावर्षमाविरूपतेस्थीय
ते=आवेशो वेश:स्थानं=अधिकरणेघञ्।संप्रयोजनमस्यअपायोजनामितिठवा=आदेशिक:स्त्रियोमावेशीकी।=आगतोगृहमिता
गतंनुगमेर्दीपवे=पागनुरपीतिहदुवंद्व:।=पाविरसमिरवादानिसाहित्यस्पपृषोदरादि:वादतिथि:=अतनीति=अतनाश्चीरपाद
नाहूयपिनूवा।प्राघुणस्तातिथिर्द्वयोरितित्रिकांडशेषात्स्त्रियामितितिथिशतिघाचक्रीवेत्वानिधेवत्रीणि।पूजेतिपूजपूजायांमि
तिपूजी:स्यादिनाऽङ् पूजा।नमो।वरिवरिवसितिक्यचि=अप्रत्ययादित्यकार:नमस्या।चाम्पूजानिशामनयो:।तेतिस्यापिभावेतेन
इतिविभावेऽपचितिः।कं=ड्वादिपुपूजार्थे:सपरशब्द:पश्चात्यकिप्रत्ययादित्यकारेसपर्या।=अर्चपूजायांगुरोश्चहलइत्यकारः=अर्चा।=अर्ह

तेशुश्रूरादित्वं नाशुश्रूषा वहीणा । समा आपि पालिंगाः षट् पूजायाः ॥ वरिवस्याशुश्रूषा पूजार्थास्तु नमस्त्यादिनाकाव्यपञ्चपपे पाक्षि
वपरिवर्याति पाणिनि । उपासिरपिसे वार्थः ततो भावे युपासनमित्रियामुपासना उपासिः । वलाहिसेधानुकालावरणस्य ॥ जोनि
वृत्तपञ्जोभावे कप्रत्ययः पटाघापरिचर्याधावनू । सेवाद्यावेलुसानस्या इति प्रयोगदर्शना दृधाव । पर्यटनं भ्रमहातिर
तकोषांदरापि । त्रीणि व्रतनशाङ्कमणमात्रस्य ॥ चेतिईर्यतेगुरः सोशाद्युपसनायानीति ईरगतोयावनेव एपनुनस्याः यथायोपा
यः नकूपुरेत्यादिना समासान्ताकारः ईर्यापथ्याधानधारणायुपायेपरिव्राजकादीनां यानिस्थितिरवस्थानं तस्याः अपरित्याग
चर्या । परिचर्येत्यत्र वाकुलकानू परिणाविनापि चर्याणि पातनः । एकं ॥ उपेतिउपपूर्वानूस्पृशोभावे घञ् उपस्पर्शः । पाङ् पूर्वाचमु अद
नइत्यतोल्पुटि आचमनं । द्वे आचमनस्य ॥ अथेतिमुनेर्भावः क्रमेवाइगं तोछेत्यणमौनं अभाषणं द्वे मौनस्य ॥ पाविति पूर्वपूर्वेन
अनुपूर्वे वीप्सायामव्ययीभावः कर्मवादरादित्वात् ष्यञ् ञिदित्वात् ङीप् हलस्तद्धितस्येति यलोपः आनुपूर्वीस्त्रियांवेति अमोभावेणसा
तु वर्यादानुपूर्व्यं वा आवर्त्तते व्यापारोऽस्यां संपदादित्वात् क्विप् आवृत् । परिभावे भागे न पाटनं गतिर्नियोगोऽस्यां परगतोण्वं
तोदवड् परिपाटिः आनुपूर्वी सा दृवर्यान् आवृत् परिपाटिस्त्रियाचेइदंदीर्घ्व वनामिति प्रथमस्थलात्र यणादेशः क्रादिकारादितिष
सेङीषि परिपाटीवं । कृतालंकाभर्तुर्वदन परिपाटीषु घटनेति पूर्वप्रयोगः । अनुगतः क्रमोनुक्रमः प्रादिसमासः । परिपूर्वादिणः
पराव नुपात्ययद्दृश्यणदानिपञ्च पर्यायस्य । क्रमस्यापिशाद्वाप्योभूतत्वेनेह कथनं । पञ्चानुक्रमस्य ॥ अतीतेति अतीत्य पतनं गतिरतिपातो

भावेयत्रूपरावनुपात्यय इति यत्र भाव एव चपर्ययः उपगतस्यातिक्रमस्यागमनमुपात्ययः पर्ययश्च । नीति शास्त्रबोधितस्य लो-
कव्यवहारस्य प्राप्तस्यार्थस्य परित्यागस्याभीतिनियमनं नियमः समुपाति विष्णुवे सप्र । हृणोत्पादाद्यातिस्वातं त्रपं त्रियते वा
भीस्त्रायवृतं पृथिवि रांजिभ्यां किटिनि वा कुलकाहृत्ताव्यत घ्रुक्लेय पण्यदेशः । कस्यापि निमालिना [illegible] मनोपि नियमो भवति यथा
परस्वं मया हर्तव्यं प्राणिनो हंतव्या इति तान्निवार्य यायाम् आहारतद्वेति वकारे ऽवधारणे ऽयमर्थः शास्त्रे पुण्यत्वेन पवित्रत्वेन
यद्बोधितमुपवासादि तदेव व्रतं तच्चुपः कोपि नियमः व्रतं वरशास्त्रोक्तानियमः पुण्यं प्रागुक्तं ततः संज्ञायां कन् तदेव व्रतमुपवा- १३९
सनकं भोजनादिरवस्थकालावच्छिन्नं पुण्यकामिति भेदः । तच्चेत्यादिस्तस्य पकथनमित्यन्ये । आहितानलकं भोजनादारल-
वणाशनानशनादिग्रहः ॥ नीणि ॥ उपेति वसुस्तंभे [illegible] उपपूर्वाद्भावे क्त उपवस्तं । उपोषितमपि । वसतेर्घञि उपवासः । उपोषणेनु
उपदाहे ऽयमणपभोजनेवर्त्तत इति माधवी ॥ नित्यविहितभोजनत्यागनिर्वृत्ते द्वे ना स्त्री । वीतिविवेचनं विवेचधाञि विवेकः । पृथगि-
त्याः । आत्मस्वभावो यस्य तस्य भावस्तत्ता ॥ द्वे वरस्येर [illegible] व्याहृतया वस्तु स्वस्वरूपनिश्चयस्य । प्रह्व इति पुरुषवेदज्ञानस्येत्यन्ये । स्यादिति व्रतवे-
दबोधितस्याचारस्य परिपालनं । अध्ययनं व्रतपूर्वकं ग्रहणं गुरुमुखेन वेदाभ्यसनं तयोः साद्धिस्तत्परिपालनं कृतस्तेज इत्यन्ये । वर्च्चसं ब्रह्म-
वर्चसमुच्यते ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चस इत्यच् समासान्तः । द्वे ॥ पठेति । अध्ययनस्यादाविते चगुरवे प्रणामाचरणपूर्वको योऽञ्जलिः क्रि-
यते स ब्रह्मा [illegible] ञ्जलिः कृताते तत्पाठार्थत्वात् ब्रह्मणा ञ्जलि ब्रह्माञ्जलिः । सामवेदपाठे स्वरविभागार्थं यो ऽञ्जलिः स ब्रह्माञ्जलि [illegible]

ष्टितितु साध्यवादयः। पेति पाठे वेदपाठे विक्रमेण मुखेनिःसृतजलविंदवो ब्रह्मविंदवउच्यंते। एकांध्येति ध्यानं निरालंबनत्वा
नं योगः सालंबनऽपानं परमात्मचिंतनं योगश्चित्तवृत्तिनिरोधमात्रं न योर्पदासनं स्वस्तिकार्द्धपादपद्मासनादिकं नत्र ब्र
ह्मासनं स्यात् एकं। केतिसोपायेनि कर्तव्यतोपदेशः कल्पः कल्पते फलजननाय समर्थो भवतीप चादित्वात् रूपेरच कल्पलं
त्रविधिक्रमोस्यात् अविधीयते संपाद्यते फलार्थमिति विधिः विधिः क्रम्यते आरभ्यते इति क्रमे घञ् त्रिक्रमः। त्रीणि वैदिकवि
धानस्य॥ मुख्य इति यागादिषु शास्त्रविहितः प्रथमोऽर्थो मुख्यः कल्पः अनुकल्प इतानुमुखमिव मुखवादिभ्यो यः मुख्यः प्र
धाव्रीहिप्रतिनिधिनीवारादि एकं। न्याविति निनतोऽधमो हीनो गौणोऽनुकल्पः हीनार्थेनानुना आदिसमासः। यथा व्रीहिस्तभावे नीव
रियजे नेतिहीन इति कर्मप्रवचनीयत्वे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधावक्तव्योऽनभिधानादितानि निषेधात् कथं समास इतिन
द्रष्टं अनभिधानवीजो हि निषेध इह त्वनभिधीनमस्त्येव यथा अभिसंतमानि स्कानि रित्यादि एकं। सेति पादग्रहणपाद
योः स्पर्शः अभिमुखीकृत्य संबोध्यवादनाशिषोपायनं यस्तमाशिषा देशांतिप चात्क्रियतेऽभिवदे ण्यंतात् ल्युट् अभिवादस्य
यो ल्युट् अभिवादनं। स्वनामोच्चारणपूर्वकस्य नमस्कारस्य॥ भीत्रितामिक्षते तानि तं समाराधामिक्षत उः भिक्षुः। परितो व्रजतो व्रजानि
परोस उ क्तेः वग्यपादेंत: इति गृहणाद्दीर्घत्वे परिव्राट्। कर्मंदिप्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते कर्मंदिना प्रोक्तादीनि: कर्मंदी। परा
शरस्यापत्यं गर्गादित्वा यञ् पाराशर्यः तेन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते वा पाराशर्यशिलालिभ्यामिति णिनिः पाराशरी। मोक्तुं काम

कर्मन्निरोधं कर्तुं शीलमस्य मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोरिति सुट् ह्रस्वाभावः उपपदस्य ह्रस्वत्वं मस्करी । पं
चवतुर्थाश्रमिणः ॥ तेनतीति तपो योगात्तपः सहस्ताभ्यां विनीनी अस्य वेति विनिप्रत्यये तपस्वी तापसः । पाराशर्यासीति पारिव्र
स्म ज्ञानं तत्र कांक्षतीति णिनिः पृषोदरादित्वादादेर्दीर्घः पारिकांक्षी त्रीणि तपस्विनः । वेति व्रतवशीद्वावं यकृत्पुयरतां करोति
वाचियमो व्रतइति खः वाचंयमपुरंदरौ चेति निपातितः । वाचंयमः । मनुते जानाति मिमने रुद्धे निकिन् उपधायाउत्वं मुनिः
द्वे मौनव्रतिनः नव्रतिनः यत्नो येतेति यातितपशाय क्लेशः शरीरस्त्रो यादिः तं सहते तस्मिन् सत्यपि नो द्विजते सदांतः द्वे ॥ १४०
वेति वर्णैस्त्वकेति स्त्रचोगा वर्णी ब्रह्मचारिणीति इनिप्रत्यये वर्णितः ब्रह्मचारी प्रागुक्तः । द्वे प्रथमाश्रमिणः ॥ सवेति सर्वेनिज्ञा
नसंसारयोः पारं गच्छति आविगतो ह गुणपथ लात्पु किन् अभयः । स, एव वसत्त्वे व सप्रविधाः महर्षिदे वर्षि ब्रह्मर्षि परमर्षयः
कांडर्षिश्च श्रुतर्षिश्च राजर्षिश्च क्रमावराः इति रत्नकोषः ॥ विविर्मृज्ञनादिक्षि विद्याविदग्ध मतयो विषयः प्रबुद्धाः इति बालपंडितजा
तकानुशिष्यां सर्वीवाद्धे सवे ॥ स्त्रोति ब्रह्मचर्यात्मकाया गृहाश्रमं गतः स स्नातकः स्नाताह्वे दशमात्म विति कस
स्नातकस्यात्रिविध ब्रह्मचरणस्ययः शाखे वेदाधिते ऽवधिस्नाव ह्वनमुपास्य प्राप्य वेदएवाश्रमान्तरं गतो यः स वेदस्ना
तकः वेदमधीत्य व्रतं देव तथा करोति यः स विद्यास्नातकः । पालितसमग्रव्रतः प्राप्य वेदो यो द्वितीयाश्रमं गतः स त्रुभय
स्नातकः । आप्लवः स्नानं तत्र व्रतीति पश्चापी समाप्य वेदाध्ययनो यः आश्रमीतरं नगतः सस्नातकः क्वाविदामुत व्रती

तिपाठः प्रव्रजेर्भावे क्तः द्वे॥ यद्वा नियमितः स्तुवतोऽज्ञापिन इन्द्रियाणां ग्रामोः ग्लौयेस्तेय न भिंद्रियसंयोगोऽस्तेषांमिति
नित्यपेगे इतिः पतीश्रयत्वे इत्येतिवाइतिः यमोस्तिगिनितिक्रियतिरित्यन्ये। त्रीणि वासिष्ठादेः। यद्वा निव्रतेनियमस्तनुसंपा
दनाय स्थंडिले तृणेन यनाकृतादितभूभागो स्थंडिलशायी स्थांडिलश्चाम्पामुच्यते व्रतइति णिनिः स्थंडिलात्स्थायिनारद्रत
इत्यण् द्वे॥ अयोतिन [illegible] धि [illegible] ग [illegible] ते रजस्तमसी येषां ते विरजस्तमसः। द्वयं द्वैतमातिक्रम्यं गच्छंति अन्येभ्योपीति
गमेर्डः द्वयातिगा रजस्तमःशून्याः सर्वे कालनिष्ठाः साक्षात्कृतब्रह्मणो जीवन्मुक्ता आसादयो विरजस्तमोद्वयातिगाउच्यंते
द्वे॥ पेतिपवतेऽशिनाद्विभ्य इत्रोत्रावीति इत्रः पवित्रः विशेषाने घृतुदधिगोमयादिसामान्यं पवित्रं स्वभाव पवित्रं वा वक्ष्यते। प्र
कर्षेणयतः यमेरकर्मकस्येकर्तरिक्तः प्रकृष्टं पततइतिवाऽवापवतेक्तः प्र.पयेपूङ् श्वेनीड्विकल्पपूतः। त्रीणि पवित्रस्य। पेतित्र
यीवाकाभिपहितव्यवहाराः सर्वेकर्तव्यतयालिंगिनं बोधयितुं शीलं येषां ते तथा नेवेवेदिक्षणकादयः पापं सिणंवं निद्द
नीति पाषंडाः सखवरंडादेः मृडृन्यमध्योतिपातितः। सर्वेषां वर्णाश्रमाणां किं चिन्तुलिंगं तेषां पाषंडाऽइत्येके। सर्वाश्रमिणां लिंगा
नि भजंते सर्वलिंगिनः इति रूढः। द्वे॥ ये निव्रते ब्रह्मचर्यव्रतीनां पलाशकाष्ठकृतो दंडः आषाढी पूर्णिमाप्रयोजनमस्य विशा
खाषाढादण् मपदंडयोरित्यण् आषाढः। पालाशइति पालाशादिभ्यो वेति विकारार्थोऽञ् एको वैतनिव्रते व्रतनिमित्ते व्रतविष
येवा वेणुकृतो दंडो राभः स्यात् रंभो वेणुस्तत्कृतो दंडो रांभः सवकुशादिस्थापनार्थः पालाशवदत्र अरंभदन्यसरसो नीवेणौवा

नरांतरच्छत्रमेदिनिः धृतादन्यत्रैवेणवएवएकं।। आस्त्रीति मेडं नं मेडः भावेघञ् कस्यजलस्यमंडः कमंडः तं लाति कमंडलुः कस्याशि
रसोमंडो भूषा तं लाति वा कुडि दाहे कुंडति दहति पिपाशादिकं पचाद्यच् कुंडं जानपदादीनाङीषू कुंडी।। द्वे कमंडलोः।। व्रतिप्रतिना
मासनं वृषी ब्रुवंतः सीदंतस्यामिति पृषोदरादित्वात् दुःवर्ष सासनानु सुखं ददाति वृषुसेचने इगुपधेति कः गौरादित्वान्ङी
षि वा वृषी मूर्द्धन्यांता।। गडूषासमं अस्यावृसीति मूर्द्धन्यांते पुलिंगकाश्यिका।। वसं स्यस्यामिति पृषोदरादित्वेदंत्या तोपि अन
सीवृसी मांसीत्यादि दंत्यांते षुवंडुगौमी।। अजीति वृतार्थापि रजपतेगम्यते प्राप्यते अजेरजमे ती नृ वी भावो ऽभावापधातोरजा
देशस्य अजिनं।। चारितं सेवितं ताद्दृशं ति वरे भूते स्पृद्दश्यंतिद्दति भानन्नु वर्मा ह्रू त्पते छिद्यते क्तिनु कृतिः त्रीणि ब्रह्म वर्णादीनां १४१
धार्यत्वेन बोधितानां मृगादि त्वचः।। भेक्षामिति भिक्ष्यते याच्यते भिक्षा समूहार्थे भिक्षादिभ्योऽण् ऐ भैक्षं।। स्वोति सु सुद्ध ताध
अध्ययनं तपोऽधीतिः इङ् अध्ये ति चक्र स्वाध्यायः।। जपनं जपः जप मानसे च व्यध जपादित्वपुंजपः वा कुलकाद्दृ श्रू कामं ददासक
रणे पुनश्च त्ववायः इच्छा त्वाक्रियमाने प्रत्ववायो ऽपि यथोग्रहिण एवतु कालेऽपर्व काले वरसादि वर्जनमिति पूर्वनिपातः ब्रह्मचर्य भेदः।।
उपेति दक्षिणे करे प्राह्णते वहिष्कृते साति वामस्कंधार्पितं यज्ञसूत्रमुपवीतमुच्यते उप ह्रा विधि धृतं सूत्रं यज्ञसूत्रं शाकपार्थिवादित्वात् उपा
धि कोऽधिकं वेतिशोभते वीगाति प्रजनकांत्यादिषु कर्त्तरि क्त उपवीतं।। प्राचीनेत्यादावस्मिन् वामे करे प्राह्णते सातितदेव प्राचीनं प्र
दक्षिणं मानं ततीति वी धातोः पूर्ववत् कः प्राचीनावीतं।। प्ररद्धयो वहिष्कृते अनुभावेन कंठाल्लंबितं तन्नु निकंठादधो यावेन वीतं गमनं यस्य

निवीतांनिवीतीति प्रकृतेरारूपयोभावाविन्यासइतिमेदिनिः। अंगुलीनामग्रेमूर्द्धि दैवं दैवसंबंधि तीर्थं क्षेत्रं तत्तलेषां सन्नि
धिः तेभ्यात लेकिंविज्जलाकं देयं दैवेनेव तीर्थेनदेयमिति स्मृतेः। स्वेति स्वल्पांगुल्योः कनिष्ठानामिकयोर्मूलेऽधोभागे कः प्रजाप
तिर्देवताऽस्य तत्सोदमित्यण् इत्यांतादेशः। तच्छायादेशेकायं तीर्थं। मेति अंगुष्ठतर्जन्योर्मध्ये पितृणामिदं पैत्रं तस्येदमित्यण्। अं
गुलिरत्र सामीप्यान् प्रदेशिन्येव गृह्यते। मूलइति हि ऽवधारणेऽङ्गुष्ठमूलएव ब्राह्मं तीर्थमित्यर्थः। पूर्वं यदनिर्दिष्टं लोपोब्राह्मोऽसे
ति ब्रह्मलोभवनं तद्रूप्यं भुवोभावइति क्यप् ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं योजनं पुकृतनुसाहितः सप्रकृतद्भावः सायुज्यं ततः समाप्या
वोपसर्जनस्येति समावः ब्रह्मसंयुनक्ति आत्मनासंबध्नाति संसूद्धिषेति क्विप् संयुक् तद्भावोवासायुज्यं। देवेति तद्ब्रह्मभूया
दिवत् त्रिस्पृग्मित्यर्थः कृच्छ्रमिति सांतपनचांद्रायणप्राजापत्यादिकं प्रायश्चित्तं कृच्छ्रं कृच्छ्रपदवाच्यं कृच्छ्रयातिततनूकरोतीति। ल
तदत्र यथा गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकं। एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सांतपनं स्मृतं। एवमन्यत्रापि। सामेति समसाउ
सः स्वपणमापातिकस्यांगः सन्न्यासः तमुक्तेऽनशनेऽमोतन प्रापोपवर्जनेसवादंतः प्रपूर्वादनएरखून् प्रयनेः प्रपूर्वादिहिंसु प्रायः
पुष्पानि सुक्तोरदंतः सांतत्वे प्रायात् इतिस्यात् प्रायोपवेशनमितिर्वैभूवेतिरघुः। प्रथेति प्रमादादिना कारणेन रणेवापत्याग्निहो
त्रिणोऽग्निर्नष्टोनिर्वाणः स्यात् सः वीरोऽग्निस्तं हतवान् क्विप् वीरहा ऽथवा नवीरपानि प्रभावं तं करोति वीरः पूर्वोक्तोऽग्निस्तं हतवान् क्विप्
पूर्वीरहाथ्य रवीराविक्रांतोवृराद्दस्तेनायं ताद्धेनुमाणिणिव वीरयानिविक्रांतं करोतिपचायचावीरः पूर्वोक्तोऽग्निस्तं हतवान् क्विपूर्वीर

हाश्चरवीरावि क्रीतेत्यवुरादिस्तेनाप्येवं ताद्वेतु मार्गेणि वीरयातिविक्रीतं करोतीति पवाघावि वीरः पूर्वोक्ताग्निस्त्वं हतवानुक्तिपूर्वि रहा:
॥ कुहेतिलोभादविहितेन परस्वग्रहणेन शाठ्यरूपमिथ्याऽतत्वे ईर्ष्या पप्पस्याचार नेदस्य कल्पनासंपादनासा कुहनाशठ्ये नाय्याकु
हविस्मापयुरादावदंतस्ततोयुवूनिस्मापनं घनत्र्चकः तेन यान्तिप्रापयानिलीनोऽस्मेभ्योपानीतेडः । दंभमात्रकृतं ध्यानमौनादि
कुहनं । =प्रधीलिप्सयो मिथ्याधर्मजापणेमि तन्ये ॥ कुहनीग्रामजालं स्यादिनिरतंकोषः ॥ ब्रूतेति =पश्चवत्वार्दिशत्संस्कारही
नः षोडशवर्षादूर्ध्वं मकृतव्रतंबंधोभ्रष्टगायत्रीकोदानाधकर्मादिद्विजो व्रात्यः व्रातेव्याधादिः सहवशारवादिभ्योयः =अहेत्याये
दंडादित्वाद्यपः । =प्रह्वेति ब्रूतप्रहणे पूर्वकं गुरोर्वेदाभ्यासनं स्वाध्यायस्तं हूसः ॥ निर्गता =प्याकानेरध्ययनं वेदोऽस्मादितिनिर १५२
क्रातिः दृ ॥ धेति लिंगेन जटादिधारणेन वृत्तिर्जीवनमस्यालिंगवृत्तिः । धर्मस्यध्वजोस्त्यस्य तद्योगादानिः धर्मध्वजी । दृ भिक्षार्थं ज
टादिधारकस्य ॥ =अवेति =आरब्धस्यव्रतस्य स्त्रीमरणादिनाध्वलितेऽवकीर्णी कृभावे क्तोऽवकीर्णं हिंसातद्योगात् मत्वर्थे इन्यादिभ्य
श्चेनिवाहनिः =अवकीर्णादि । सुप्तेशते यत्रसुप्तेनिद्राणेऽभ्युमानकोऽस्तमस्ताचलं गच्छति सोऽभिनिर्मुक्तः सर्वेनाभाव
न सायं ते तेन कर्मणेतानीर्नि श्वयेमनुक्तोऽभिनिर्मुक्तः । यत्रवासुप्तेऽभ्युदेत्युदयाद्रिमौलिंयाति सोऽभ्युदितः =पभ्युदित
मभ्कदयः सूर्यस्य तद्योगात् =पाद्यवभुक्तौ ब्राह्मणादित्वादिवत्कर्मणि दृ नाम्नी । येति ज्येष्ठेऽनूढे कृतविवाहे सतित्य
नुजः कानिष्ठोदारपरिग्रहोद्धृतः परिवेत्रालोप्यते हतेताविभाषागुणइतिये वमीयारवर्जने कमावाघत्यागेनजायां विंदति

विद्यालाभेन वृत्त्येकं ॥ येति तस्य परिवेत्तुर्ज्यायान् ज्येष्ठः परिवृजनं विंदति लभते संज्ञायां कन् सकारवांश्च परिविन्न इति हृदुः । १

कं ॥ वीति विचिन्तेऽग्निसाक्षिको वाहो वहनं स्वीकारो विवाहः । उपपूर्वो यमिः स्वीकारे नियमवदप उपयमः । तथा समुद्व

पो । परिणयनं परिणयः । २२ कं । पूर्ववदुद्वाहः । पर्णोः पीडनम वा पाणिग्रहणं कृद्योगाच्चेति समासः पाणिपीडनं । दारकर्म कर

ग्रहो वा त्र ॥ षट् विवाहस्य ॥ व्येति व्यवायः । ग्राम्याणि ग्रामभवानां जनानां धर्मो ग्राम्यधर्मः । रते रमणं । ध्रुवनं चालनं निश्चितं हस्त

पादादि चालनं निधुवनं तद्योगाद् ज्ञाने धुवनं । रतिः सुरतं मैथुनं धार्षितं संप्रयोगादयो पञ्च । वलाद्दिरेतः । त्री ति धर्मप्राकृतः

। यथाविधि विनियुक्त्या सेवनं कामः । नु वर्ग धनं एतैः पुरुषस्य कर्तव्य तया पादि भिरवयवै रूपलक्षितो वर्गो त्रिवर्गः स्यात् त्रया

णां वर्गः समूहः त्रिवर्गः । त्रिगणोपि न वाधतेऽस्य त्रिगणः परस्परमिति भारवे । १ कं । वेति मोक्षसहितैर्धर्मकामार्थैरुपल

क्षितो वर्गश्चतुर्णां वर्गश्चतुर्वर्गः ॥ १ कं ॥ सेति वलं शक्तिः समानवलैरन्यूनाधिकशक्त्यादिभिस्तैर्धर्मादिभिः वलादिभद्रा

णेऽथ ज्ञानि समानकृता चिवतुर्थ द्रुं पात्रादित्वात् क्लीवले भद्रो । डाकृते वाव्यवग्रे उस्साधुत्वेवरति विश्वः । समानस्पोति

योगविभागात् समानस्य सभावे सवले रिति । १ कं । तेति वरस्य तामातुर्यौ स्निग्धास्तत्तु पक्षाव यस्या दयस्तेजनी वधूं वहती

ति जन्याः इति यदं तेनानिया तैनः । जन्यो वरवधू ज्ञातिप्रियभृत्याहितेषु चेति विश्वः ॥ १० ॥ इति ब्रह्मवर्गविवरणं समाप्तं ॥ ० ॥ मूर्द्धं

नि मूर्द्धन्याभिषिक्तो मूर्द्धाभिषिक्तः राज्यारोपणसमये प्रथमतः सावित्र्या मूर्द्धाभिषिक्तस्तत्र प्रभवत्वया पितेयाम्यतया मूर्द्धाभि

षितः । यथा ब्रह्मबाहुस्तस्य वंशः पा बाहुजाः । अमी राजा मृगांके क्षत्रिये नृप इति विश्वप्रकाशे ततः क्षत्रियार्थो राजशब्दात् राजश्वशुर
द्यत् । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावान्नटिलोपः । राजन्यः । बाहुभ्यां जातः । पंचम्यामजाताविति डः । बाहुजः । क्षदेश्च युक्ते
इति कात्यायनेन धातुत्वेनोपादानात् ततः सौत्रधातोः क्षदिरक्षणे ओदित्कारः ततोऽस्मादौणादिकः ष्ट्रन् । क्षत्रियः । क्षतात् त्रायते
आत इति कः । नैरुक्तो क्षतत्राणात् पाकारलोपः क्ष । त्रः ततो घ इति वा । तं तं सलोपधामिति क्लीवत्वमपि क्षतस्य क्षत्रमुच्यत
मिति रघुः । आतितेजस्वितया विशेषेण राजते सत्सूद्विषेति क्विप् विराट् । राजन्यादित्वात् लिंगिन इति रभसः । पंच क्षात्र १४२
यस्य रोति तेजसा प्रभावेन वा राजते दीप्तो भवति राजतेः कनिन् पृषोदरादिना कनिन् राजा । सत्सूद्विषेति क्विप् राट् । पृथि
व्या ईश्वरः । सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ वितस्य तुष्टत्वेन नास्य रहस्य पार्थिवः । क्ष्मां भुवं भुनक्ति पालयति क्ष्माभुक् । नॄन् पाति
रक्षति आतोऽनुपसर्गे कः । नृपः । एवं भूपः । महीं क्षितवान् गतवान् आप्तः । क्षिति वास गत्योः क्विप् तुक् महीक्षित् । सप्तराज्ञे । वेताति
संसक्तः । सतलग्नोऽपरे कादशोपसर्गाः सामन्ताः स्वविषयानन्तरा भूमिः । आदिभ्यो धातुजसे वादिना समासोऽन्तरपदलोपे
तस्या राजा नद्यमेतस्योद्यमिस्थरणे सामन्ताः । स्वविषयान्तरस्य तान्तः । अणेनाधरीभूताः आमाण कारिणो वाऽशेषाः सर्वे सामन्ता यस्य
सोऽध्याकिक ईश्वरोऽधीश्वरः स्यात् एकातपत्रे चक्रे भूमंडले द्वादशराजमंडले वर्तितुं प्रभूत्वलक्षणं शास्त्रं येष्टां वर्तितुं शीलमस्य
णिनिः । चक्रे राजसमूहेऽवश्यं स्वामित्वेन वर्तते आवश्यके णिनिः । चक्रमक क्लीवं चक्रं गणे चक्रमाक इति विश्वः । सर्वभूमेरीश्वरः सार्वभौ

मेरीश्वरः सम्भु इत्यारिब्र नायाभूमेरीश्वरः सर्वभूमी त्याचन्तु सूत्रे ॥ तस्येश्वर इत्यण् ॥ अनुशतिकादीनां चेत्युभयपदवृद्धिः सा
र्वभौमः ॥ ६ ॥ नृपइति । अन्यो भूम्येकदेशाधिपो मण्डलस्य देशस्येश्वरो मण्डलेश्वरो देशाधिप इत्यर्थः । स्यान्मण्डलं द्वादशराज
कन्तदेशो वानिंनेकदंवकेवेति विश्वः ॥ १ कं ॥ येनेति । निश्चयेन कर्त्तव्यः साध्यो यागविशेषो राजसूयस्तेन येनेष्टं स यागः कृतः स सम्राट्
यादृशश्च राजसूयाधिकारी विशेषणद्वयेन तमाह मंडले द्वादशराजमंडलस्येश्वरः यश्च सकलभूपालान् शास्ति भृत्यवदा
पारे च नियोजयति स प्रेत्यदेवे पुद्गद्वराजसूयमध्ये सम्यग्राजते स सम्राट् मो राजि समः क्वाविति अनुस्वारबाधको मकारः
॥ १ कं सार्वभौमातिशेषस्य । कोविन्दु सम्पुत्रयेन ॥ नीलेतानान्याङ्कः राजसूयध्यातीयः स सम्राट् चतुर्दिक्सीमावच्छिन्नायाभूमेरी
श्वरः सोपि पश्चाकियत्पारिमाण्या भूमेः पतीनां त्रयाणां शास्तिसोपि । अन्येति राज्ञां राजन्यानां क्षत्रियाणां च समूहो राज
कं वाको मैत्रे क्षेत्रे रथ्ये त्यादिना भम्सूहार्थे वुञ् । मेति कर्तव्यानिश्चयो मंत्रः भावे घञ् तद्योगात् मंत्री मंत्रयते कर्तव्यानिश्च
यमवरूपं करोतीति मात्रिगुप्तभाषणे चुरादिस्तिन् । प्रावरूपको णिनिर्धी । सचवनं सचिः समवायः सच समवाये इकुहि इत्यादिभ्य
इति कु साविं वा बातिगच्छति इत्यान इति कः साचिवः साचि शब्दादेव नवप्रकरणे ऽन्योपीति वः । धीप्रधानः सचिवः धीसचि
वः धिया बुद्ध्या वा सचिवः सहायः मंत्री सहायः सर्वे व्यावकानि वक्ष्यते । अन्ये तु सहार्थं समीपार्थे वर्त्मंते राज्ञः सहन्त्यवार्थे ऽमप
न्तप्यु अमात्यः अमांतिक सहार्थयोरिति मेदिनिः । नीतिमांत्रिणः । अन्य इति ततो धीसचिवादन्ये कर्मसचिवाः प्रयुक्ताः सावि

श्री

वा:॥ अध्यक्ष परसाध्यक्षा मात्राः। मात्राकर्णविभूषायांवित्ते माने परिच्छदे इति मेदिनी:। धीयते ऽत्र अधिकरणे ल्युट् प्रक्ष
ष्टं धानं पदं पौरुषं वा एषामिति। प्रधानानि स्वरूपभेदात् क्लीबत्वमेवामहामात्रः। प्रधानः स्यादिति पुंस्काण्डे वोपालितानुप्रधा
नः पुंलिङ्गो विप्रकर्षेण वा धीयंत इति कर्मणि ल्युट्।२। द्वे॥ इति पुरोग्रे दृष्टादृष्टफले षु कर्मसु धीयते धार्यते पुरोऽसि वोति
धाञो ऽसि पुरोधाः सांतः। पुरोधाश्च। पुरोहितः द्वे पुरोहितस्य॥ द्रोति न्नाणादानादीन् पश्यादृशः आर्थिप्रत्यर्थिविवादस्था
नानि व्यवहारास्तेषां द्रष्टरि। ऐं निःस्पृष्टानि वादिप्रतिवादिवाक्यं अच्छे: क्विप् वाचिस्वादिना क्विप् दीर्घत्वं संप्रसारणभावश्च १४४
वद प्राड्विविच्यौक्ति विवाकः। बहुलवचनात् कर्तरि घञ् प्राट्वासौ विवाकश्चेति प्राड्विवाकः। विवादानुगतं दृष्ट्वा पूर्ववाक्यं अयन
काजी तः। विवादयति येनासौ प्राड्विवाकः स्मृतः स्मृत इति शब्दान इति प्रा ट् वादिप्रतिवाक्यं पृष्टे: कर्मणि न्यसेभ्योपि दृश्यत इ
ति द्वाशेग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात् क्तप्रत्ययो बहुलमिति बहुलवचनाद्वा कर्मणि क्विप् प्राक्‌ विवेचयति विवारय
ति कर्मण्यण् एवं कादित्वात् कुत्वं द्विकारइत्यत्र। अध्यक्षात् व्यवहारान् पश्यतीति अध्यक्ष दर्शकः। अक्षः कर्णेतु सेवकेरा क
ट व्यवहारयो रिति विश्वः। द्वे धर्माध्यक्षस्य॥ प्रतिप्रति ह्रियते वार्यते नेन घञ् उपसर्गस्येति वा दीर्घः प्रति राष्ट्रि मुखो राज्ञो ऽ
भिमुखं जनान् प्रतिहरति वाहे: प्रापयति स्वालिति कर्मण्यण् इति अणप्रत्ययः एतत्पक्षे प्रतिहारो ह्रस्वादि: अन्येषां मतीति
दीर्घत्वं दीर्घादि पारित्यन्ये प्रतिहारो द्वारमधिकारविषयत्वेनास्यास्तीत्यर्श आद्यच् प्रतिहार इत्यमरः। द्वारपालयति कर्मण्यण्

द्वा

द्वारपाल:। द्वारि तिष्ठतीति स्थुपीति कः द्वाःस्थः। द्वारि स्थितत्वात् द्वाःस्थितः तं राज्ञे बोधयति दर्शयति वा द्वाःस्थितदर्शकः इत्येकं ना
म द्वाःस्थितो दर्शकश्चेति नामद्वयमिति सन्धे। स्याद्दर्शके दर्शयिता प्रातिहारोऽपि दर्शक इति रुद्रः। द्वारयोः द्वाःस्थितादर्शीति निरभस
।पं च द्वाराधिकृतस्य। रक्षतीति अवश्यं रक्षतीति राक्षिणस्तेषां वर्गो गणो रक्षिवर्गः। अस्य रक्षकत्वेनानीकेन समूहेनानिष्ठतीति अ
नीकस्थः पूर्ववत् कः। दे। अध्येति अधिगतः प्राप्तोऽक्षो व्यवहारो येनेति त्यप् ध्यक्षः अक्षव्याप्तौ पवाद्यच् आधिकृत्य प्रतेस्य अधिकृत
द्वे अधिकृतमात्रस्य। स्थानि एकग्रामेऽधिकृतो नियोजितः नियोगलब्धिवान् स्थात्वं शीलमस्य लषपतपदस्थाभू इत्यादिना
उकञ् स्थायुकः एकं। गोप इति भूरिषु ग्रामेष्वधिकृतो गोपायति रक्षतीति पचाद्यच् गोपः एकं॥ भौरिकीति भूरिणि सुवर्णे
तिपुत्रो भौरिकः तत्रानियुक्ता इति ठक् स्वर्णोऽपि भूरि चंद्रौ द्वाविति वक्ष्यते कनकाध्यक्ष इति षष्ठीसमासः॥ रूप्येति रूप्य
रजतं तद्देवा निष्कं पूर्ववत् ठक् नैष्किकः टंककर्पति नैष्किकोऽरजताध्यक्ष इति रभसादयः। द्वे टंककादिशालायां नि
युतस्य॥ अंतरिति तावत्स्त्र्यालक्षणाय पाडतरम्पत रस्त्रोवरोगृहे अंतर्वंशः तत्र भवा अधिकृतत्वात् विद्यमाना अंतः पूर्व
पदानुष्ठात्प्रातिठञ् स पूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः मत्वर्थे ठन् वा अंतर्वंशिकः। जज्जंतीति जायते राजनजनने तु हो स्वादे जनीडादुभ्यो
वेवादि वादोपवाच्च जनः॥ सौवीतीति सुदंतं वोढारं लातीति सुविदल्लस्तत्र भवा विद्यमाना अण् शोभनं विदंतीति
सोविदः पंडिताः क्विप् पूर्वेति क्विप् तान् अतानि त्रात ते नाक्ष्णीति सुविदत् भूपालः तं लातीति सुविदल्लः मंतःपुर प्राकारांतर लक्ष

णः कः तो ध्वीति लत्वं तत्र भवान् अणसौविदल्लाश्च निकः। कंचुकस्यैलकः विनीत वेवे शार्थमस्तो घामितिठन् कंचुकिनः। नि
ष्ठं त्पसिमान्निति चत्र्यर्थकः स्थ। स्थासैापतिसेर्थे निरसृ वातः तस्यादित्यादित्येत्पादिनाण्णू: स्थापत्यः स्थितृहस्पतीध्यायादृ ह्वान्सनृ
पः स्थपतिः तस्यमे पूर्वस्थापत्याः स्थपतिरेव स्वार्थेष्यात्रित्पन्सेस्थापत्यः। सुशोभनं वेनिस्त्वगुपधत्वान् कः सुविदो राजान
स्यामीप्रागद्दीव्यतोऽण् से विदिः। वहिः संचरंती नामतः परस्त्रीणां प्रेक्षकपुरुषांतरवारणाय वेत्रधरा राज्ञास्त्रागारेति
पुत्तौ वहिर्मेहद्दर्कामल्लेषां नामव्यकुष्ठि॥ २।८। इति शाम्यति शीघ्राभावान् शम्सेर्डः एवर्गश्चतुर्थोपधत्त्वालव्यादिः शाढः
क्लीवस्त्व कंचुकीति तालव्यादौ रभसः। हृमनावरणे साधुरित्यादौ तिणि नभावपक्षे वर्तिनि शाकरोति पवाघञ् वर्षस्यै १४५
तः सेकस्य च रोवर्षवरः। ये त्वल्पसत्वाः अप्रमः क्लीवाश्च स्त्रीस्वभाविनः। जात्यान्दुष्टाः कार्ये पुत्तेवे वर्षवराः स्मृताइति ए
षामंतःपुरंतीतर्मेह्ह द्वचकानाद्द॥ तुल्याः इति सेवेंष्च सेवने॥ वुलून् सेवकः अर्थनमर्थो धञ् तद्योगादिनिः अर्थी अर्थते पर्यः के
र्मणि घञ् सोऽस्यास्ति संनिहित इति अर्थो संनिहित इतीनि धातुपसर्ग वलात् पुनः पुनरनुजीवति सेवते णिनिः प्रभोरनुपश्चा
ज्जीवति वाणिनिः अनुजीवी। चीणि सेवकस्य॥ तीति विषयस्वदेश स्यादनंतरोऽव्यवहित एकविषयाभिनिवेशी
शान यतानि शत्रुर्जेत्र्यादयश्चेति रुः शत्रुः॥ मित्रमिति अतः शत्रोः परस्मात्स्थितो राजा मे द्यति स्थिति स्पानि स्नात् मित्रं स
पकारत्वात्। उदेतीति णो गुणः शत्रुमित्रभूमितोऽव्यवहितः परतरोऽनव्यवहितत्वादेव नोपकारी नापकारी केवलं

दू
सूद् मासीन उदास्ते: शीन उदासीन: एकः॥ ये तिशत्रु अथायेऽघनस्य विजिगीषोर् अनन्तक त्तु पृसपाने नयः पार्ष्णिः पश्चात् अनुपदं
गृह्णाति यातीति कर्मण्यण्। सेनापृष्ठे पुमान् पार्ष्णिः पश्चात् अनुपदात् विजिगीषोर् अरिर् निविष्टः एकः शत्रुविशेषस्य॥ शाति
रयाति दोषं व्यतीकरोतीति परव्यक्तायां वा विः। योरिल्वोपधायाह्वनि कुप्रत्यये उपधाया इत्वे वारिपुः। वीरस्य कर्म वैरं वि
रोधः। वैरमैथुनिकयोर् निर्देशाद् एतेषु वाद्दिपाठाद् लिङ्गम्। तद्युक्तो नत्र तत्पाद दर्शनात् योगाद् वैरी मत्वर्थे इनिः। स
पत्नीव संतापहेतुत्वात् सपत्नः। सपत्न पत्नी इति निर्देशाद् अकारः। इयर्त्ति विरोधायेति अरिः। अच इरिति इः। द्वेष्टीति
द्विषन् द्विषोऽमित्र इति शतृ। द्वेषः शीलमस्य द्विषण्यः। क्रुधमं गुणवे ... क्रोधेनाप्य विकीर्णपात् दाकद्रुमत्व
दुष्टं हृदयमस्येति दुर्हृत् दुर्हृदौ मित्रयोरिति। निपातनात् हृदादेशः। द्वेष्टीति द्विट् षान्तः सन् सूद्विषेति क्विप्। विरुद्धः
पक्षः। पक्षो मासार्द्धके पार्श्वे गृहे साध्याविरोधयोरिति मेदिनी। विरोधोऽतिरोधः पक्षोऽस्येति वा विपक्षः। हिताचरणं
हितः। न हितोऽहितः। न विद्यते हितमस्मादिति वा। अमाति गच्छति वैरं अम गत्यां अमाति रुजाति अम रोगे वाऽमित्रः। अ
मोर्दिषतीति इष्णूनुमि चाभिरुद्ध कर्मा वरणाद् अमित्रः लोकाश्रय वा नपुंसकमित्यन्ये। स्यात् अमित्रौ मित्रे च ते निपातः। दस्य
ति आयिमतार्थमुंन्। दस्यति पातिदस्युः। नस्तु क्षेप ले दसु वेति गण पाठात् जानिमादि दासिभ्यो युरिति युः। बाहुल्यात् नादेशा
भावः। अनुनासिकत्वं आतिस्तानां शत्रुरूक्त एव। शत्रुरेव शात्रवः। प्रज्ञादित्वादण्। अभिसर्वतो हन्तुं शीलमस्य। पापिधातीति

त्रि: ॥ अभियातीति क्वचित् पाठ: । तत्र पतीत्यत्रैव निराकारे चेति बुरादित्वं तादृश इति शिति रिदः ॥ अभिमुखं यातीति या धातो: । क्वि
वि ॥ अभियाति सर्वस्वं हेष्यतीति अभियाति रमित्र इति रत्नकोश: । पूयति पालयति वा रोगाभिपर: पवाद्यच् दृहितो वा अभ्यांगुण्य्वा हि
पूर्वादि प्रातिषेधे नेति उत्वापवादो गुण: । नशानि सुखं वामिति ॥ अराति: बाहुलकात् नन्द्य लिम्पां निरि हिंस्र धाधातो रपि नि: । प
ऽरराति: सचीपति दिति निस्वर्ग कर्त्रि । प्रातिकूलमवश्य मर्दयते प्रत्यर्थी ॥ प्रत्यर्थाव्ययाभावश्य केणिनि: । भ्राति कूलमाचरति
शीलमस्य नाढ्लीलिप्ये वाणिनि: । परिहेशाख्यानं पथ्यपतिगच्छतीति परिपन्थी पाथिगताविति धातो शबुरादित्वं नात १४६
ग्राह्याद्गित्वात् णिनि: । परिशत्रूं डाह्वते दोषाख्यानेोनिरसने पूजाया माम्यो भ्यभूषण इति मे हिनि: । गुनाविंशति: शत्रो
वेति वयसा तुल्यो वयस्य: ने नवयद् त्याद्वि नायत्तु राव्रू राक्ति स्वाभावाद्य तुल्य वयस्का प्रिय वाचक: ॥ स्निह्यतीति स्नि
ग्धः । स्निह्यतीता वित्यतो भावि बुद्धि पूजार्थेभ्यश्चेति वकाराद्वर्तमाने क्त: । समाने वयोऽस्येति सवया: सांत: स्यातिर्ज्ञिपद
त्वाद्विना निसंसभाव: । त्रीणि तुल्य वयस: ॥ ॥ भाति मित्रं मे वा मित्र मानि ष्टालिंगं समान: ख्यायते जनै: समानं ख्यानं
ति वा समाने ख्या: सचेदोत्रदतीणे स वा दित्वत्र वे अ । डिदित्यनुवृत्ते: डित्वात् टिलोप: यलोपश्च समानस्य सभाव: ॥
ड: सावि सड: सखा । सखेदेवोपाव कीर्षयाश्वि ? धर्त्वात् शोभनं हृदयमस्य सुहृत् सुहृद् दुर्हृन्मात्रादिति साधु: । त्रीणि
मित्रस्य ॥ सखोतिसख्युर्भाव: कर्म वा सख्युर्य: सख्यं । समर्थि: पदैर्वाक्यसन्नेसाप्त पदीनं सख्यमिति साधु: । द्वे सख्यस्य ॥

(स्योतिभावः कर्मैवासत्कृत्युर्थः सख्यं। सप्तभिः पदैरवाप्यते साप्तपदीनं संख्यमिति माधुः) =आश्वीति=अनुगम्परोधनमावरणम्
नुरोधः भावे घञ्। =अनुगम्यवर्तनं विनाराधनं=अनुवर्तनं। द्वे=पाराध्यादेरिष्टसंपादनस्य॥ यौति=अर्हती मर्हः प्रकाराद्य
योयोऽर्हीयपार्हं वर्णैः प्रकारोऽस्यप्रत्ययेन प्रकारेणैतत्तस्त्वं ज्ञातुं शक्यते न त्वतथाभूतः प्रकारोऽस्त्येतत्त्यर्थः। वर्णैः स्पाद्धे
दस्यपयोरिति धर्मरूपैः। प्रकर्षेणनिधीयते=आरोप्यते ज्ञेयम तिउपसर्गो घोः किरिति किः प्रणिधिः। तत्वज्ञानोपमप
सर्पत्यधिकं भूमाविति पवाघव=अपसर्पः=पपक्षं सर्पत्यपसर्पः इति सुभूतिः। =प्रवक्केदः सर्पस्पवसर्प इति नु स्वामी॥ च
रति जनानति परनत्वमचवरः। प्रज्ञाद्यणि चारः। स्पशति परतत्वं स्पृशति परनत्वं ज्ञानाय=नत्रस्पशः बाधने वा परा नु
स्पशवाधनस्पर्शनयोः=प्रवृत्तानवर्गां नोरेफस्पन्दः। गूढ=प्रच्छन्नः पुरुषो गूढपुरुषः। सप्र वरमात्रस्य। अत्राद्यो वणि
कृकलीव लक्ष्मीमिश्व ध्यापाकादिहोलेनानित्यपस्थायिनश्चरस्य। पंच स्वदेशपरदेशभ्रमणशीलस्येति कालिंगाद्य
=आप्तइति रागद्वेषादि निर्मुक्ते=आप्त इत्यभिधीयते। =आप्नोतेः कर्मणि क्तः। आप्तः। प्रत्ययो विश्वासः संप्रत्ययो नारका
दिलादित न प्रत्ययितः। प्रत्ययः सपथे रन्ध्रे विश्वासवारहेतुष्विति विश्वः। द्वे आविसंवादिवाक्यस्योपेति विश्वासाधारस्य॥
सेतिसंवत्सरः कालोपलक्षणं तु मुहूर्तं वदतीति तदधीते तद्वेद इत्यण् सांवत्सरः। एवं मौहूर्तः। ज्यौतिर्गृहनक्षत्रादितद्वि
कृत्यकृतोग्रंथोऽधिकृत्यकृते ग्रं पद्मपण्यसंज्ञापूर्वकलाह्यभावः ज्योतिषं तद्वेदकल्पकालादिनाठकृज्ञातवि कोद्वि

पुक्तः। एवं मौहूर्त्तिकः। दैवं पूर्वकृतं शुभाशुभं कर्म तज्जानातीति दैवज्ञः। ज्ञान इत्यिकः। ग्रहादिसंचारं गणयति ण्वुल् गणकः।
स्त्रियां पुंयोगादिति ङीष्। गणकी। ज्ञानं विज्ञानेन घोनूज्ञानीकृतां तेन यमसिद्धोतदैवाकुशलकर्मस्थिति वक्ष्यते कृतां
तद्दैवं वेत्ति पूर्ववत् ठक्। कार्त्तांतिकः। अष्टौ दैवज्ञस्य॥ तानि तंत्रासिद्धांतं वेत्ति ठक्। यादिः। तंत्रं प्रधानो सिद्धांत इति वक्ष्य
ते सिद्धांतास्थिरपक्षो पेनेसत्यथा॥ द्वितवार्यज्ञानु॥ सेतिसदादानं यज्ञस्य संज्ञं तयोगात्मन्त्री। सत्र मोऽक्षादनेय ह्वेसदादा
नेवकेनवद्गातिविश्वः। गृहपतिगृहस्थः। ह्वेसदात्राद्दिदानकर्तुर्गृहस्थस्य॥ लीतितिलिपिंकरोतीति दिवाविमेतिरः; कृत्रोदे
त्यादिनाचालिपिंकरः। अक्षरेण लक्षणयाऽक्षरालिखनेन रव्यातः। ते नावितिइति बणप्र अक्षरचणः। एतन्मक्षरचंचु। त्रि १४७
ल्पानिचुञ्च् लेखकः। चत्वारि लेखकस्य॥ लीतिलिखने कर्मणि क्तः। लिखितं अक्षराणां वर्णानां संस्थानमाकृतिरारो
पणं ततो लिखिताक्षरसंस्थानयोर्द्वंद्वः। लिपिउपदेहे लावि: सोऽत्रे धातुः तास्पामि गुपधात्कः पृषोदरादित्वात् इति माधवी
इगुपधलात्कित्वे इति व्याख्यामृतं। एतावेव नामानि को विनु लिखिताक्षरसंस्थान इसे क्रमेवप
देसप्रभ्यंतामिसाकुस्तादसनूतष्यासाति लिखितमिति विशेषणं अयथस्यात् नहि लिखनं विनाक्षरसंस्थानं भवतीति व्या
ख्यामृतं। अन्ये तु पुस्तकादौ लिखितेऽक्षरसंस्थाने इति प्राचकृतो लिपेः॥ स्यातीसादिष्यते सौ कर्माणि घञ् संदेशो निवे
घत्वेन ग्राह्यतेतावाग्विशेषस्तस्य हरः पावकः संदेशहर हरतेरनुद्यमनेऽच् द्रवतिगच्छतिद्रुगतौ द्रुतान्निम्भो दार्ये श्रोतानिका:

दीर्घत्वं च दन्तः दूङ् परितापे यद्यप्युक्तवादित्वात् दूयते परितापयति वा पूर्ववत् क्तः द्वे ॥ दूत्यमिति । दूतस्य भावः प्रवृत्तिनिमित्त
कर्मक्रिया एते द्वे अपि दूतशब्दाद्वा दूतवणिग्भ्यां चेति यः प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति दू
तीनां भावकर्मणोश्च दूत्यं ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् दौत्यं वा त्रि ॥ अध्वनीन इति । अध्वानमलं गच्छति अध्वनो यत्खाविति खप्रत्यये आत्मा
ध्वानौ खे इति प्रकृतिभावात् टिलोपः । अध्वानं गच्छति अंतात्यंताध्व इति डः । अध्वगः । पथ्यानां नित्यं गच्छति
पंथो ण नित्यमिति णः पंथादेशश्च पांथः स्त्रियां पांथा ॥ ४ सर्वे पथ पथष्कन् पथिकः स्त्रियां पथिकी । पथिकुशल इत्यर्थे डः तत्र कुश
लः पथ इति वुन् पथकः स्त्रियां पथका । पंच पथिकस्य ॥ स्वामीति स्वाम्यादयः सप्त परस्परोपकारित्वाद्राज्यांगानि राज्यस्य राजकर्म
णोऽङ्गानि उपायाः साधनानीत्यर्थः । तत्र स्वामी राजा अमात्यो मंत्री सुहृन्मित्रं सुवर्णादिपूर्णभांडागारं कोषः राष्ट्रं जनप
दवती भूमिः पर्वतादिभिर्दुर्गमं पुरं दुर्गं बलं सैन्यं राष्ट्रग्रहणेनैव पौरश्रेणीग्रहणे सिद्धे पुनर्वचनं प्राधान्यख्यापनार्थं । एको
मुख्याः सजातीयसमूहः श्रेणिः । एतानि शत्रुप्रकृतिर्वाच्यानि एतानि परस्परानुकूलान्येव राज्यसाधनानीति प्रतिपाद
यितुं राज्यांगानीति विशेषणं प्रयुक्तं कुर्वंति राज्यमिति नोक्तं वृक्षनो वेति किंतु सप्तैतानि राज्यांगानि [illegible] दवाच्यानि । एषांग
राज्यस्वामिनि कस्याचिन्मतमाश्रित्याह यो राज्ञो मित्रादिकामंदकीये स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोषो बलं सुहृत् परस्परोप
कारीदं सप्तांगं राज्यमुच्यते पौरश्रेणिभिः सहाष्टांगमपि राज्यमिति दर्शितं । प्रकृतिः स्त्रियामिति प्रागुक्तमेव द्वे स्वाम्यमात्यादीनां ।

॥ संधिरिति एते संध्यादयः षड्गुणाः गुणा शत्रूवाद्याहृत्वर्थः। तत्र सुवर्णादिदानेन बंधुभिः प्रीत्युत्पादनान्मित्रीकरणं संधिः सं
दधाने रूपसर्गेभ्यो :क्रि इति किः अयं च वक्तुर्विधेयः यो विस्तरभियानालिखितः। विरुद्धं ग्रहणं परमंडले दाहलुंठनच्छेदादि विग्र
हः तत्र प्रकाशकूटतूष्णीभेदेन त्रिविधमाह। उपाविनशः केः हृतमूलराष्ट्ररक्षकस्य शत्रोः स्वस्कंदनाय यात्रायानं तद्द्वाविग्रह्यया
नं संधाययानं संभूययानं प्रसंगयानं उपेक्ष्ययानं चेति पंचविधं पश्चात्स्थापितः शत्रोर्बलद्व्यजनपदवासादिकं हत्वा पुरो
वर्तिमित्रशत्रोर्यायाच्चाग्रिपुरस्य यानं भूनपराः स्वग्रहणे समर्थे नस्वगुणात्संधिसंधायारेः संमुखगमनं संधाययानं बलवदरिणा
संधायसंमिल्पते: सहकालान्तरे ऽरेरौयत्रयानं तत्संभूयप्रयाणं एकं प्रकृतयानस्थानं रोपस्थिते ऽनुद्दूरपि प्रयाणं शत्रोः शत्रोर्व १४८
लाधानाय पार्ष्णिग्राहेषु शत्रुमित्रेषु अवरेषु वा तालिषु शत्रुमुपेक्ष्य प्रयाणं तदुपेक्ष्ययानं नाहामिदानीं योद्धुं समर्थ इति काल
दि प्रतीक्षया विजिगीषोर्दुर्गादीन् वर्द्धयतः स्थितिरासनं तदपि विगृह्यासनं संधायासनमादि पूर्ववत् पंचविधं विग्रहेण शत्रोः स्व
स्कंदे ऽशीतस्य नद्देशादिकं विनाश्य दुर्गं प्रविश्य वस्थानं विगृह्यासनं तुल्यबलत्वात् दुःक्षीयमाणयोः संधिकृतावस्थानं संधा
यासनं [illegible] वालिनः शत्रोर्तिपे ऽशक्तस्य दुर्गाश्रयेणपिकानुमराकाञ्चनाद्बालेनामित्रेण शत्रुणा वा मिलित्वा वस्थानं
संभूयासनं शत्रुमभिगन्तेतामित्रानागमनादेरुत्सवप्रसङ्गयोगेनात्र स्थितिः प्रसंगासनं बालिनमपि शत्रुं दुर्नयादिनाति तम
पवीमानमुपे[illegible]क्ष्य तदपवादापेक्षयावस्थितिरुपेक्ष्यासनं बालेनारिणोर्मध्ये काकाक्षिवदलक्षितस्योभयत्र वा वासः समर्प

ण्द्वैधं बलिना सह संधिरबलेन सह विग्रह इत्यपरं शत्रोर्वा मूलप्रकृतीभिः सह संधाय शत्रुणा सह विग्रह इति तृतीयं शत्रुणै
व वा संधिर्विग्रहे समुदायहेतो दुर्गाश्रयस्य व्यापार इति चतुर्थमिति ननु विधं द्वैधं बलवताऽरिणोच्छिद्यमानस्य हीनशक्ते
र्यद्बलवद्धर्मविजयिसमाश्रयणं तदाश्रयः तस्यैव बलिनः शत्रोः सेवया कोषादिदानेन वाश्रयणमाश्रय इति द्विविधः आश्रय
।उक्तं बलाद्विच्छिद्यमानो रिपुणा निरुपायप्रतिक्रियः। शक्तिहीनः संश्रयते बलिनं धार्मिकं नृपमिति॥ शक्तिनिरूः शक्तयः शक्तिरात्व
वा व्याहतस्य चेः शक्यते येनुमनया शक्तिः शकेः क्तिन् तत्र प्रभुत्वसाधकता कोषदंडौ प्रभुशक्तिः। उक्तं च कोषदंडबलं प्रभुशक्तिरि
ति संध्यादीनां सामादीनां च यथावत्स्थापनं ननु ज्ञानबलं मंत्रशक्तिः। पंचांगमंत्रशक्तिरिति नु माधवी शेषं सुगमं॥ क्षेतिनीतिवे
दिनां नीतिशास्त्रज्ञानां क्षयादिभिस्त्रिवर्गोऽस्मे त्यापनूकर्मकामार्थैरिति वा धार्यितुं नीतिवेदिनामित्युक्तं न्पष्टवर्गाणामपचयः क्षय
स्तेषामेवोपचयो वृद्धिस्तेषां नोपचयो नापचयस्थानमष्टवर्गाः। कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुंजरबंधनं खन्याकरबलादानं शून्य
नां च निवेशनमिति॥ सद्गति कोषो धनं दंडो दमस्तद्धेतुत्वात्सैन्यमपि दंडः तौ प्राप्यन्ते ज्ञायते सस तापयत्यनेनेन तत्परमं तथा प्रभावितत्व
धानं ह्युलक्ष्यो निघ्नूडातापः। एवं प्रभवत्यनेन प्रभवने कुसल्पुटो वकुलमिति वा कुत्सा नुरागिणी भुवदतीति घञ् प्रभावः। व्याधिस्तेप
यमानादेः प्रयुक्तस्य परेणापनू प्राणात्ययेऽस्मिन् तत्तेजः समुदाहृतमिति भरतः॥ हे॥ भेद इति स्वार्थसंपादनकारणमुपायः उपेयते
तीति करणे घञिति करणे भेदादीनामर्थपरताघोतनेन शत्रोस्तमात्यादीनामुपायेन परतो विश्लिष्याऽत्मसात्करणं भेदः भिदेर्भावे घञ्

सा त्रिविधः तदुक्तं । स्नेहरागापनयने संहर्षोत्पादने तथा । संतर्जनं च भेदज्ञैर्भेदस्तु त्रिविधः स्मृतः ॥ राज्ञो द्रोहाय शपथपूर्वकमनीषि
त्रैकमात्यैर्जातामित्रस्यार्थस्य कपटलेखादीनां राज्ञः संदर्शनप्रक्षेपात् राज्ञोऽनुयायिषु स्नेहस्य परित्यजननं च प्रभेदोऽभक्तेरपनयनेनामित्रे
के ॥ अनुयायिनामेव परस्परानभिभवसंजननेन संहर्षोत्पादनमिति द्वितीयः । दमनं दण्डः शास्तिः शमनं चाहुः । सोऽपि त्रिविधः तदुक्तं वधो
ऽर्थग्रहणं चैव परिक्लेशस्तथैव च । इति दण्डविधानज्ञैर्दण्डोऽपि त्रिविधः स्मृतः इति परिक्लेशो बन्धनताडनादिः ॥ प्रियवाग्भिः प्रदानैः संबन्धा
दिभिः क्रोधोपशमनं सान्त्वनं साम तस्यानेकविरोधं चोत्कर्माणि यद्वा साम तस्यालप्रयोगे साममालाने वा सामानुदामनुचेमात्रिसादि
नानिपातने साम दत्तपादिः ॥ शमयति विरोधयति वा शाम नाम वक्ता लक्ष्यादिरपि तच्चापं च धा । परस्परोपकाराणां दर्शनं गुणकी १४८
र्तनं । संबन्धस्य समाख्यानमायत्याः संप्रकाशनं । वाचा पेशलया साधुतवाहमिति चार्पणं । इति सामविधानज्ञैः साम पंचविधं
स्मृतं । स्वधनस्य परेभ्यः प्रतिपादनं दानं । यत्तु समासंधनोत्सर्गमुत्तमाधममध्यमानां प्रतिदानं तथा तस्य गृहीतस्यानुमोदनं द्रव्य
दानमपूर्वं च स्वयंग्राहप्रवर्तनं । देयस्य प्रतिमोक्षश्च दानं पंचविधं स्मृतं । मन्ये तु मायामुपेक्षामिंद्रजालं चाति तथमुपायेष्वन्तर्भाव्य
सप्तोपायानाहुः उक्तं च । सामदानं च भेदश्च दण्डश्चेति चतुष्टयं मायोपेक्षेंद्रजालं च सप्तोपायाः प्रकीर्तिताः इति । तत्र मायोपेक्षे दण्डए
वांतर्भवतः इंद्रजालं च भेद इति ग्रंथकर्तुरभिप्रायः एतत्पाठक्रमेणैव च तुर्णोपायसाध्ये तु राज्ञो सांत्वप्रक्रियेति माये दण्डश्चतुर्थो
पायत्वेनोक्तः । मायामात्रेनोक्तानामुपायानां पर्यायमाह ॥ सोनिसहेयवलं तत्र भवेत्तत्वार्निर्दितेवीऽस्य साहसं । दमनं दमः चग्र

नोदान्तोपदेशस्येति ह्रस्वाभावः । त्रीणि दंडस्य ॥ अथोपधाभेदचतुष्कम् उपांशु जपनमुपजापः ख्यरूढे ॥ उपेति राज्ञो धर्माद्यैर्धर्मक
मार्थभयैरमात्यादेः परीक्षणं भावनत्वात्रिस्य एण्मुपधा उपधीयते बुद्धिर्ज्ञानाय उपस्वसमपिधीयते प्रारोप्यते हृत्स्यात
श्चेत्यड् साच धर्मादिभेदेन चतुर्विधा राज्ञा धर्मतो भेदोपायेन भावतत्वं ज्ञातुं नाप्तपुरुषेण धार्मिकोयं राजा दैते न भ
सृज्यान्यं राजानमाभिषेचयामोऽन्यं वा धार्मिकं राजानं ब्रूनाम इत्युक्तोपादिनमम्यनेन दासत्वं धार्मिकोयमिति निश्चये
धर्मोपधा तथा कोषगृहे बहुधनोत्पात्ति विषये वनियोज्यापेक्षाचांद्रनाणां यघलुब्धः स्यान्न दानस्वार्थे शुचिर्नान्ताने ऽ
र्थोपधा राज्ञा परिचारिका पंनवौशिको चालब्वे विश्वासः अलोभयेन स्सपयेवन वैदग्ध्यादिकला नामेकायतनं पत्नु
प्रभवतीति मारुत्सीत्वं । कामयेसुलभाश्च प्रच्छन्नप्रचारः संगतो राजभ्यीरेव तद्दीने स्मुक्तेऽस्य कामानिवृत्तिनिश्चय
कामोपधा । अधार्मिकोयं राजा तद्वद्रोहपरोऽतोयतस्तव रक्षास्यान्नचान्य राजानि त्वां ग्राहिष्य समर्पयामि इत्युक्तोपादेन
मन्यते तदा तस्य भयान्निवृत्तिनिश्चयो भयोपधा । पंचैते ॥ षडक्षीणो यावन्निश्चलो कांतो द्विपुलिंगेषु वर्तते ॥ अथे
तियोर्द्वाभ्यामेवाक्षिपतेन तृतीयादिनास्मृगोचरो ज्ञानान्निषयः । विद्यमानानि षडक्षीण्यस्य बहुव्रीहौ सक्थ्यः स्त्रे
स्वांगात् षच् — षषक्षः ततोऽषडक्षाशितंग्वलंकर्मण्यादिनास्वार्थे खः — षडक्षीणः ॥ वीनलिंगविविक्तनिष्पन्नभवं
तिजना — अत्रैव सकर्मकत्वादधिकरणे क्तः । विविक्तः । विविक्तो देशो विविक्ता भूमिः । विविक्तस्यानामिति विविक्तादिवत्

वनुष्केपि त्रिलिंगनोस्या॥ विगतो जनोऽस्मात् विजनः। छाद्यत ऽप्रियमनइति छद् अपवारणे वा तः शो नेति निपा
ननात्सूत्रः। शलाका शारिका मदनशारिकेति पर्यायः। शल्यं श्वाविकुलाकास्यात् वा मदनशारिकेति तालव्यादिर
भसः। अतिशुभ्रं वा त्रिगता शलाका यस्मादिति निःशलाकं। तंपास मुखं ये। रहितमत्र रहे भूतेऽस्तुन्ने मसुनू रंगते
वात्रेति रमध्ये तनुह्नेनोद्देशे हलन्ते ससुनुहस्यांतादेशः रहः। रहो निधुवनेपि स्याद्रहो गुह्ये नपुंसकमिति रभसः। अप
तएनदनपयंाद्धिगीयं लब्धपायिपाहं आलिंगेद्धति। विजनत्वादुपगताः वंशवः किरणे ऽपत्रगपांशुतालव्यशं सप्रविज
नस्य॥ रतिरहोभवेरहस्यं द्विगादिलोनूयरू॥ सेति संनुविश्वासेदं पादिर्वर्णदेशनापांदाशीतः। अ सप्राणेन तालव्या
दिः। द्वाभ्यां घञ्। विस्रंभः विश्वासः। द्वौ विश्वासस्य॥ भ्रेष इति यत्रो विनानयथाप्राप्तानूभ्रंशोऽधःपतनं अभ्रेष वलनेमू १५०
र्द्धपांताद्घञ्भ्रेषः॥ अभ्रेष इति न भ्रेषोऽभ्रेषः। नियतं मीयते ऽसौ परिमोर्णोर्घञ् न्यासः। कल्पनं कल्पः। कृपेर्घञ्। धर्मिल
विकल्पः। धर्मशास्त्रपरैर्दिश्यते कर्तव्यतया कथ्यते देशः अकर्तरि चेति घञ् देशो रूपमस्य देशरूपं दृश्यमानस्यो
वितस्य स्वरूपं प्रशस्तं देशनेवा सम्यक्संगतं वांऽजसानं वमत्र ह्रस्वो नपुंसकस्येति ह्रस्वत्वं सरसीव समंजसं वेति द्विदं
पिपुसभेदात्समंजसं द्विदंतं। पंचैवावितस्य॥ युक्तमितिपुऽपनेउपायैः संवध्यते युजेः कर्मणि क्तः। युक्तो उपयंत्यनेनोप
यः उपाय एव। औपयिकं विनयादिषु उपायाद्ध्रस्वश्चेति ठक् ह्रस्वत्वं च औपयिकं। लब्धुं शक्यं लभ्यं पोरदुपधादिति यत्

श्री

भजतेफलमनुबध्नातिभजेस्ताच्छील्यवमोवचनेणादिनायानरशानाजित्यन्येफलाभिमुखं आभिमीतं सोऽकृतं च
पाय्येवामर्थ्येणोत्रक्षिप्तिरूढः । आयादनपेतं धर्मपथ्येण्पादिनायत् आय्यं । पुत्रादयः षट्त्रिषु । षट् आपाणगतुर्व्या
दः ॥ सामिमिति इदमुपचितं न वेति निश्चयः संप्रधारणा सम्पूर्वाद्धृञ् धारणे इस्तनोऽप्यन्ताद्घञ् । संपूर्वादि धर्षे भीतेऽ
ट समर्थनेनिर्द्धारणं । द्धौ ।=पवेति=पवालंबने कार्यमवलंबवदनमत्रवदनेवादः भावेघञ् । निर्देशः कार्यादेशः घञ्णं
निदेशः । शासेर्ल्युटि शासनं । क्तित्रावादिभ्य इति शासेः । क्तिन् उपधाया इत्वं वा शिष्टिः । बाहुलकाद्वक्तेऽस्त्रिशिनीति प्रत्य
येशास्तिरिस्वयातिमाधवी ॥=पातश्चोपसर्गद्विपडु=पाशा । घट्=आशाया४॥ सामिमिति सांनिष्ठतेऽन्यासस्वागवस्थानं वासेऽ
पूर्ववदडुः । आध्योपि मध्य इति वक्ष्यते तमादत्ते वाहुलकात्कर्तर्यडुः पृषोदरादिः पर्य्याडुः पूर्वाद्वा ओऽडुः नेरुक्तो वर्णविपर्यये
मर्यादां=पर्यवस्वामिनमादत्तेन त्रावस्थितनलात्पूर्ववद डुः नेरुक्तो=पादेर्मकारागम इति वा मर्येति सीमार्थेऽव्ययेनत्वदि
यनेमर्यादे निस्वामी । धारयाते धर्मं धारणान्मन्यादिलान्मन्युर्पुञ्जा । निष्ठं मत्राधिकरणे क्तिनूर्ध्वानिः ॥ वतारि=पाप्यपधासि
६१ नेत्र४॥=आगम इति एति गच्छति दुर्हत्वं इणयाणोपधः ट्पसुनू धातो रागादेशाश्च=पागः=प्रगानिगच्छति वस्यापिभ्यां णादित्यसुनूज्लि को
ह्रदः=आग इति सुभ्रू पादयः ह्रक्कमासिसु सत्रं तामिति क्लीवतं सांसमागः सोढादेशनमांसीति मावानू ।=पपराधनामपरा
धः घञ् । पन्पतानाश्विने । निव्यवस्तोपपतत्कार्यजंतुवंतुनमंगुः ॥ त्रीण्यपराधस्य ॥ सोऽतिदो=अवखेऽनं भावे ल्युट् हानं खंडनं ऽ

दुर्बैर्दानमस्मात् उद्दीयते नेनेति नाउद्दानं । बध्नाते ल्युट् बंधनं ॥ द्वे बंधनस्य ॥ द्वीति । अपराधे शोद्ध्रे बोधिनार्द्दं डाग्रे द्विगुणो दंडेऽर्थो
ग्रहणादि द्विपाद्यं द्वौ पादौ परिमाणमस्य पणस्य पणपाद मासशनाघनु पादस्य त्राआप्त्वं गतात् पचं तदर्थ इति नपक्षाव
। एकं । भेति भागधेयः प्रागे वा कः । कं र्थे नै प्रत्येक विक्षिप्यते कि रने रपू करः प्रज्ञा द्याणि काराघ कारो वधो निश्चये च बलौ रत्ने य
नावपीति विग्रहः । बलिः आगुक्तः ॥ त्रीणि कर्षकादितो राजग्राह्यभागस्य ॥ घोतिघ दस्व लनेघट्टनेऽत्र घनु घट्टो राजग्राह्यं ग्रह
णस्थानादिः घट्टा वर्मनि त्र रक्षार्थं राजदेयभागः शुल्क इति माधवी । आदिना गुल्मस्थानेल्मादि ग्रहः शलाते आति वं धीनेन शु
ल्कः शुल्कं च क्ली कल्का इतीनि पातः । घट्टादौ देयं घट्टादि देयमिति समासः । शाक्तः शुल्कं शिखं डे शम्याश्रमणः शपथ शु १५१
ल्कावाति शकार भे हाज्जाल व्यादिः । एकं घट्टेपाथिगुल्मादौ च रक्षार्थं दीयमानस्य राजभागस्य ॥ प्रेति प्राभृयन इति प्रा
भृतं । प्रकृ छायति इयते दीयते कर्मणि ल्युट् प्रदेशनं । द्वे देवताभ्यो भक्त्यामि त्रादिभ्य श्चयडीत्याप्रशस्तं दीयते नस्य पादुडस्ति
ख्यातस्य ॥ प्राभृतादि षट्कमे वपाकुडस्येति नु सुभृत्पादयः तथा च उपायनमुपग्राह्यं प्राभृतं चोपदा त्रियामित्यमरमाला ।
उपेति उपसर्गे उपनीयते प्राप्यते उपपूर्वादि लोडयते र्वा कर्मणि ल्युट् उपायनं । उपगृह्यते उपग्राह्यं एपत् उपाद्दियते कर्म
णि चञ्ज उपहारः । उपदीयत इति उपदा आतश्चोपे निकर्मण्यङ ॥ व त्वा हि नृपादे रूपढौकनीयस्य ॥ योतेति युत कयोनि संबंध स्तत्र
भवं युत योर्वं धूवरयोर्वंदमनयोतकं । युतकं युगले युक्ते संशयेपि वा ति रभसः । आदिना वृत्तासिक्षादि ग्रहः । अकर्तरि चेति कर्मणि

धर्मसुखदुःखदीयते सुखाय इति पाठ इत्यन्ये। क्रियत इति कर्माणि स्फुटं हरणं। ये तु कर्मकारमधामपि येन तकं ये तु कं वनादिनिवासस्य
तेः। दूकन्यादानकाले जामात्रादिभ्यो दत्ता भिक्षा दीयमानद्रव्यस्य॥ तादिति सवासो कालान्तरेति न कालो वर्तमानका
ल४=आयास्यं सर्वे पातेऽनिरिति वाङ्गुलकाचातेरपि श्रुतिः=आयानि स्फक्रियां दैर्घ्य प्रभावागामि कालयोरिति मोदानिः।एकं
सामिति सघस्त कालं व्यापारानंतरमेव यन्न फलं तत्सद्दृष्टो प्रस्तक्षेमवं संदृष्टिकं=अधामादितावदृष्टं उदेति उदक्यते फलपतेऽ
दर्कः धर्म्म। भावितः कर्मफलस्य॥ आद्रितिभयामिति वक्ष्माणे न प्रपेकं संबधात् पीडाकरं वह्नितोयादिभयहेतुत्वाद्भयं=अ
१ ग्निः पीडाकरो=अग्न्युत्पातः।तोयमतिवृष्ट्यनावृष्टिरूपं।=आदिना व्याधिमरकमूषकशलभदुर्भिक्षभूकंपोल्कादयः
हुः।दैवकृतमनुमंतव्योरितं वह्नितोयादिदैवकृतत्वाद्दृष्टमुच्यते तदुक्तं।ङ्गुनाशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरकस्तथा।=आनि
ष्टिरनावृष्टिर्मूषकाः शलभादयः॥ दृष्टमिति वक्ष्यसैन्यं राष्ट्रं वस्वचक्रात्स्वबलात्परबलाच्च परराष्ट्रजाद्वा चौराटविका
दःपरचक्राद्भुपद्वाऽविलोपादिभयं तद्दृष्टमुच्यते।=प्रसत्वारय्यदंडश्च परचक्राणि तस्कराः।राजानीकप्रियोत्सर्गाद्दृष्टं तन्म॥
तुर्धाविदुरत्पवेः राष्ट्रं=असत्कारोऽभिभवः दंडग्रहोऽमाप्यः राजसैन्यराजवल्लभयोरुत्सर्गोऽनियमनं।मोतिस्वपक्षान्नृस्व
सुहृपाज्जातं भयमहीभयं=महीनां गृहस्थत्वादावृतनाकारत्वाद्वसाधर्म्यादाहिरिकाहिरस्त तोभयमहीभयमुच्यते=आहिभयं
नैवमहीभृतां संबंधो नद्दृष्टादृष्टभयाभ्यां तेन तस्याविभव नः। पक्षः सप्तविधः।निजो मेत्र्यसमाश्रितश्च संबंधतः का

च्छेसमुद्भवश्चाम्र्स्याग्रहीतेत्याविविधोपचारैः पर्षंवुधाः सम्प्रदर्शयंवदंतीति॥प्रतिराजादीनां चामरधूमनछत्रधारणादिव्या
पारः प्रकर्षेणाक्रियते प्रक्रियाक्रत्तृः सवारिडः शर्धाशीतिरिड्डादेशः टापू। अधिक्रियंते अधि यक्रियते संपाद्यते च
नृ अधिकारः द्वे॥ चेति चमरे मृगभेदस्तस्येदमण् चामरं चमरः आग्रुत्कः प्रत्ययाघालिवा चामरः चामरशब्दोवंतापि। चामरं चाम
रं वालव्यजनं रोमगुच्छक मितिरभसात्। प्रकीर्यंते विक्षिप्यंते स्मस्वार्थेकन्। प्रकीर्णकं। द्वे चामरस्य॥ नृपेति नृपस्यासनं नृपा
सनं भद्रं श्रेष्ठं वत्दासनं वेति तद्भद्रासनं। द्वे मण्यादिक्रतराजासनस्य॥ तेसीति तन्नृपासनं हैमं सुवर्णघटितं सत्सिंहस्याका
रः सिंहस्तत्प्रधानमासनं सिंहासनं साध्यसनजनकत्वात्सिंहइवासनं सिंहासनमित्यप्येके॥ छत्रेति छादयतीति छद् त्रन् छत्रं इ १५२
समनृत्रन् क्विपु वेति ह्रस्वत्वं नेढ्डाशीक्रतीतडः भावः छत्रं। आतपात् त्रायतेसुपीतिकः आतपत्रं। द्वे छत्रस्य॥ तत्छत्रं यदिरा
ज्ञः सद्घक्षणमौलविल्यात् शुक्लं कनकशुक्लं वा नृपस्य लक्ष्मायिक्रमुच्यते तच्चायसुवर्णदंडै कासितातपत्रं तद्वलन् प्रतापाव
लिकीर्त्तिमंडलहानिनैषधः॥ भेतिभद्राय मंगलार्थंतः कुंभः भद्रः श्रेष्ठश्चासौ कुंभश्चेति वाभद्रकुंभः। एवं पूर्णकुंभः। द्वे राजा
भिषेकायनानातीर्थोदकपूर्णकनककुंभस्य। भेगेति विभर्त्युदकं भृंगारः। भृंगारभृंगारौ वेति भृंगः आरन् मागमग्नु
ागमस्थानपर्वते। कनकस्यालुकाककरी कनकालुकाकर्कर्यालुर्गलंतिकेति वक्ष्यते स्वार्थे कन्। द्वे सुवर्णादिघटितज
लपात्रस्य॥ नीतिनिविश्यते सान्निवेशोनस्थाप्यतेनेन निवेशतेऽत्रेति वाधञ् निवेशः। शावगातो आतिरवत्राक्रिरवत् अनद्दर्शवरोव

नित्रशीर्कोऽन्तिरत्नाकिरत्वाशीर्त्विरंतालव्याद्दीशीलिरमंतः पुरेपीत्यन्योशाण्ड इति क्लीबलिंगमिपर्थः। स्कंधावारोप्यत्र। द्वे स्या
गंतुकसेनवसते:॥ सज्जनामितिसज्जैनेननिर्भयाभवंतपनेनसंकुंभंनजल्पतेवानेनसन्नंघस्तुगनौडो लीजरुढ्घीतिसस्पद
स्तोभ्युनाभ्युरितिदस्यातःसज्जनेमभ्रमणं। उपरक्षतेऽनेनात्रवाउपरक्षणं गुल्मोप्यत्र। द्वे सैन्यरक्षणायानिपुनाप्रहरिकादि
न्पासस्य॥ हे तिहस्त्यादिचतुष्कं सेनांगस्यात्र। पदादीनांसमूहोभिक्षादित्वादण्पादातं ततनोद्वंद्वै द्वंद्वश्चेत्यादिनैकवत्वे क्लीब
त्वेनात्रिकाटाविकादीनांसेनांगत्वेनपदावंतभावः। नैकानामल्पसंख्यार्थत्वाद्धेद्वंनभावः। माहिषादीनामनुष्यादत्वाक्ज्जा
द्वंनभावत्वान्नृपृथगनुद्वेरवः। एकं॥ दंतिप्रशस्तादंतयोगादतिशयनेइनिः। दंती एवं दंतावशिष्टवान्नू संज्ञायामितिवलचूवलइति
दीर्घःदंतावलः। हस्तकार्य्यकरणान्मुंडापिहस्तः। करःस्तयोगाद्धस्तात्ज्जातावितीनिःहस्ती। एवंकरीयथोग इत्यष्टित्वात्रस्ये
वतव्योस्यतेनामः। द्वौरदौदंतानस्यद्विरदः। करेणमुखेनवपिबतितिसुपीतिकः अनेकपः द्वाभ्यामपिबतीतिद्विपः पूर्ववत्कः।
मतंगाद् जातः पंचम्यामजातावितिडः मतंगजः॥ गजतिमाद्यतिअच्‌ वृगजमदेगतः। नगोवृक्षः सइवदृश्यतेशेषेऽण्नागः
पर्वताज्जातत्वाद्वा॥ कुंभजोदंतोहनुद्यतयोगात् दानेशापनेरवमुखेनागकुंजेत्यादिनारः कुंजरः कौतीर्यतिकुंजरः पृषोदरादि
त्वा॥ वारयतिपरबलंल्युःवारणः। एतिपरबलाभिमुखंइणः। कोद्दोतिभः इभः स्तंवेतृणादिगुच्छे रमतेस्तंबकमेयोरतिज
योरितिअववृहलदंतादित्यलुक्स्तंबेरमः पद्मंबिंदुजालकंतद्योगात्भूम्न्यर्थेइनिः पद्मीपद्वदशहास्तिनः॥ पूर्वोतिवनकारि

णां यूथपस्य संघस्य यो नाथः ईश्वरः महाबलत्वात् स यूथं पाति त्रायतेति कः यूथपः। द्वे यूथमुख्यकरिणः॥ मेतिर्मत्ते शौण्डो
त्कटक्षीवा इति वक्ष्यते नदानां वृन्दानां उत्कटो मत्तः मदोत्कटः। मदं कलयति संधत्ते बध्नाति कश्चिदिति कर्मण्यण् मदकलः।
द्वे अंतर्मदस्य हस्तिनः॥ कोति कारिणः शावकः पोतः कल्पते विनैव बंधनं क्षिप्यते कलति लक्षे पे कीर्यते क्षिप्यते वा कृवि
क्षेपे कलभः प्राग्गुक्तः सर्वपंचविंशत्यब्दपर्यन्तं करभ उच्यते। द्वे॥ प्रेति प्रकर्षेण भिन्नो मदेन संगतः प्रभिन्नः। गर्जितो द्वे म
त्तो गर्जति स्म गर्जितः एवं मत्तः। त्रीणि क्षरन्मदस्य हस्तिनः॥ सेति उद्वमति स्म मदं उद्वान्तो निर्गलितमदः॥ द्वेति हस्तिनां वृन्दे
आ विन्नहस्तिधेनोः स्त्रीजाति गजी। कुहास्तिकं। गजता घटेति सम्भूहेन लुग् गजता द्वे। कोति करेणोः गान्नू कारिणी धेनुरिवसुखसाधा १५३
नान् इवे प्रातिक्रतो कन् धेनुका। उरयते कम्प्यते वशा इति कारिण्यो मत्ते सपू वष्टि कामयते ऽविडवि वाव शानाल व्यशा वशा वृ
धास्तु नीडोपाधास्त्रीगवी कारिणीषु वेति तालव्यान्तेषु विश्वान्। त्रीणि हस्तिन्याः॥ गेति गंडः आगुक्तः। कटति वर्षति कटे वर्षे
वरणयोः अच् कटः। द्वे गंडकपोलयोः॥ मेति माद्यत्यनेन मदः ऽर्घ मदोऽनुपसर्गे इत्यप् मदयति वाऽच् वा मदः। द्यति खेउयते न
मदोऽवखंडने ल्युट् दानं द्वे॥ वेति वम्यते उद्गीर्यते कर्मणि इति वाऽथ वृ वमथुः करिकरान्निर्गतो जलकणो वमथुः शब्दवाच्य
:। द्वे॥ कीति करिशिरसोऽवयवौ पिंडौ द्वि वा त्र नभागो कुम्भशब्दवाच्यौ केन मदजलेन उभ्यते पूर्यते कुंभपूरणे कर्मणि घञ्
रो केधा दित्वात् परस्मैपदं। पिंडते संहतौ भवति भाडि पिडि संघाते पवाद्यच् एकं॥ नोति नयोः कुंभयोर्मध्यभागे मर्मस्थानं वातु

वेत्यं कुशः यातमत्र विद्यते ऽङ्कुशाघातौ नाभिघाते विदिवेदन इत्यस्तो वा बैताणादिकः कुः । विदुः एकं ॥ अपवेति अवग्रह्य
ते ऽङ्कुशेन ऽवग्रहः ग्रह विद इत्यप्रदीर्घस्य त्पः । गजालिके व्यालिरोधे प्रतिबंधे प्यवग्रह इति रुद्रः । अवग्रहस्ते ऽपस्वतंत्रं
अंकुशादिना गजेन त्वे इह लभ्ये निघ्नः अवग्राहो वाड्डिमानि निव्याख्यातं एकं ॥ ईषीति आक्षिकूटकं वक्षो गोलकं ई
ष्यते महान्ति दे हेनि मग्नत्वानुप्रपतेन लभ्यते ईषत्के ईषगाति हिंसादानेषु वाईकात्रिनिडाकृते ईसेः । किं द्रस्वग्येति कृ
नुप्रत्ययो धातोर्ह्रस्वत्वे च इषीका ह्रस्वादि दीर्घमध्या । इषालीगजलकीलिकासेषद्वार्येकनू ईषिकेति स्वामी । ईषगाति
पादि धातोर्गुलिनिशादिभ्यः कः । सर्वस्तोपि इषीका ह्रस्वादि दीर्घमध्येति एषीकमस्त्र माधिकृतेन दानमदृणे निमुराशि
तासिमस्यादि षीकाख्यं रामो रामा वक्षोधत इति रघुः एकं ॥ अपेति कारिणामपांगदेशो निर्याणं शत्रुवाच्यः निर्यात्यनेना
त्मा मदजलं वा लस्पुटिनिर्याणं कृतर्थं च इति णत्वं एकं ॥ कूलेति कूलस्थूलसमुच्छ्राये संज्ञायामिति पचुः कूलिका एकं ॥ अध इ
ति कुंभेत्र वालकुंभः वाहित्थं वातकुंभाध इति भागुरिः सबललाटाधोभाग इति सुभूतादयः तस्याधोभागो वाहित्थोहित्थ
स्य वकरणे भाव इग्नीहित्थो वेलासः नैरुक्तस्य लोपः मदं वानरूपं वहतीति णिनिः वाहीत्तानिष्ठानि निरुक्तः सस्यतत्थ
वाहित्थं इति वा ॥ प्रतीति अस्य वाहित्थस्याधो भागो दंतयोर्मध्यं प्रतिमान मुच्यते प्रतिमीयते नेनद्रुमिन्नुञ् प्रक्षेपणे मीनाति
मिनोति दीङ् ल्यपि चेत्पार्श्वदेशानियमानुमानं प्रतिगतं प्रतिमानामिति वा । प्रति प्रतिच्छाया गजदंतांतराले यानि रुद्रः ।

=आसोति आस्यते=पत्रासनागजस्कंधदेशः द्वे ॥ येति सुखादिस्तोविंदुसमूहः शोणवर्णलांछनं पद्मप्रियकं नू पद्मकं द्वे ॥
पेति हस्तिनां पार्श्वभागः पक्षभाग उच्यते पक्षानि पारिगृह्णाति शाखामनेन पक्षपारिग्रहे करणे घञ् द्वे ॥ देति अग्रने
योभागः सदंतसाहितो मुखस्यभागो दंतभागः शाकपार्थिवादिः मुखेन स्कंधपर्यंतो योग्रभागः सदंतसान्निहितस्था
नू दंतस्यभागो दंतभाग इति विग्रहः ॥ द्वाविति गजस्य पूर्वेऽग्रिमे जंघे=आदिदेशो यस्य तज्ज्ञातं । पश्चात्पाश्चिमे जंघे=आ
दिदेशो यस्य तदवरं पूर्वजंघाभागो गात्रं पश्चाज्जंघाभागोऽवरमित्यर्थः । यद्वा पूर्वजंघयोरादिदेशो गात्रं पश्चाज्जं
घयोरादिदेशोऽवरं गात्रावरे पूर्वपश्चात्पादयोः पारिभाषिते इति भागुरिः । केचित्त्वाहुः=अष्ठीवज्जागादूर्ध्वमवरम १५४
धस्तु गात्रमिति । गजोत्पजंघादिदेशोऽपरं स्यादवरमेत्र्यपि इति रुद्रः । द्वौ पूर्वपश्चाज्जंघादिदेशौ गात्रावरे नने तिरभ
सः । अनयोर्गात्रावरे एवं ते वस्तुपभेदाज्ञानयोः स्त्रीनपुंसकत्वमिति सुभूतिः । अपरापवर्गांहस्तिमधावनमापगमेषः । वज्र
पराक्रमि पारितो निगडात्पलावीदिति । अपरं तु नरा यै स्यात्पश्चाद्भीजेव दंतिनामिति विश्वः ॥ तोत्रमिति तुद्यतेनेन तु
दत्यनेनामीत्यादिना ष्ट्रन् तोत्रं । वेणुना निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यष्ठगिति ठक् वैणुकं । केचित्तु वेणुकमिति पाठे संज्ञापूर्वक
त्वाद्वृद्ध्यभावः । द्वे तोदनदंडस्य ॥ आलेति बंधस्तंभ इति समाहारे द्वंद्वः तेन बंधनस्तंभे=आलानं । आलानं कारणं सम
इति रघुः । नक्रजालानतां प्राप्तैः सह कालागुरुद्रुमैरितिव । बंधनं बंधः तदर्थस्तंभो बंधस्तंभ इत्यन्ये । आलातिबध्नात्यने

नात्र वा स्फुट॥ आलानं द्वे॥ बध्यतेति सिंजानीः खलं पनेनाशीं जानः खलाति वा पृषोदरादिः शृंखलाऽशृंखला पुंस्त्री वेधेव
निगडो त्रिष्विति मर्दनेस्त्राल ब्धादिः। अंघ्रिनेबध्यतेनेन आदि बंधने अंदूर्दन्त्रू कर्कंधूरादिघेषु रिति कूप्रत्ययः विनयादित्वात्
ठक्कि कादेशे केऽण्दित इति ह्रस्वत्वे अंदुकः। निगड्यते बध्यतेनेनानिगलाति वा गलं च अर्थे कः पञ्च द्वौ॥ त्रीणि
गजस्य॥ अंकुशोस्त्री अंकयते गम्यतेऽनेन वा नेन अकग तौ आकिल क्षणे व॥ सा नास्ति पर्णसीत्यादिना उशः। कारकाकारकु
शौ कुशाद्वृति शब्देनाल्ब्धान्तः। स इति सर्मस्थानं गच्छतीति सृणिः सृविशिभ्यां किदिति निः। सृणिस्त्री यां सृणि बेणि द्वे
स्त्रियां पार्ष्णि सृपय इति निरसुणि एव वेति सृणिस्त्रालब्धादिष्व। सृणिरंकुशो वा द्वीपकाशश्च सृणा वाचक इति शब्दभेदः। स्त्रियामि
त्येकदेशेन स्त्रीपुंस शब्दः समुदायो लक्ष्यते तेन आरक्षमस्तभवमस्तकः सृणिं सिद्धिनाम मिति सृणौ पुंस्त्वमपीति सुभूत्यादयः
स्त्रियामिति प्रायिकत्वादुक्तमिति तु वयं॥ द्वे अंकुशस्य॥ दूष्येति दूष्यते पीयते पृष्ठमांसेनाद्रयतां नीयते दूष्याते कर्मणि यत्
स्त्रियामिति प्रायिकत्वाद्बुक्तमिति तु वयं द्वे अंकुशस्य॥ कक्षः प्रागुक्तः कक्षे भवा आवेष्टमाना कक्ष्या शरीरावयवानुकक्ष्यां सांतरस्था कोषोनर
कः प्रवृषपालने वा सर्वत्र स्वैव दूष्यावन इत्युक्तो। कक्षः प्रागुक्तः कक्षे
तुक्षां नेप्युक्तो॥ व्रियते हन्त्रोऽत्र वूवरत्रा। त्रीणि काछ्दडीनि ख्यातानि यां॥ कोति कल्प्यते आरोहणसामर्थ्य प्राप्यतेऽनया कल्पेष्य नाघुक
आवेयाकल्पनाएवं सज्जनावाद्धेनाप्यकस्यारोहणाय गजसज्जीकरणस्य॥ प्रवेति प्रवीयते प्रकर्षेण स्यते गपवे सनो यात्सि या
त्वेवि गानि प्रजनकौत्पसमरवादनेषु पूर्वो क्त घेलि वनू। आस्तीर्यते पाक्षायते गजपृष्ठमनेन वर्णः वद्गु वर्णयोगाद्वा अशिला

त्वपरस्त्वपत्वात् परिस्तूयते सोमत्र मन्त्रः उपसर्गप्रतिरूपकत्वात् परेर्नोपसर्गादित्यादिना यत्वं परिस्तोमः स्तूयते विचित्र कंबलं
त्वेन शब्द्यते कुथ इव कूपाव तुदादिः विभ्यस्तु कुवा डुल कारः पतो पिच कुथः कूपपूतिपूर्णाभावे कुथ्यति गजपृष्ठान्पृथाग भवति
इगुपधत्वात् कः कुथः स्त्रीत्वे विद्रीप्रवेणी कुथाश्चितिवेपालितः। पंचगजावित्र कंबलस्य॥ वीतिः प्रसारः पुच्छाघक्षमं हस्त्यश्वं
वीतम् उच्यते वेत्र योग्यतां गच्छति स्मकर्तरि क्तः विरूद्धमितं गमनमस्य वावीनं एकं॥ वेति शारयंति गतान्मार्यते वा गजा अनया वासि
वाति याति वाति अजि सहितानि वासि वादि वारिभ्य इञ् वारिः कारिकारादिति ङीप् चिनारी॥ वारिस्या गजबंधस्थांकलस्याम चि
योवास्ति॥ वारि वगजबंधन्यास्त्री क्लीवे डुबनि वालुक इति मेदिनिः। वंधबंधने बधांनेस्यां वंधनी गजस्य वंधनी गजबंधनी लिङ् १५५
प घटेति घटति भूमौ परिवर्तत्पलुठति घुट परिवर्तने पचाद्यच् घोटः ततः स्वार्थे कन् घोटकः॥ घोटसे धवगोधर्वा हयवाजि
तुरंगमा इति रभसः॥ एकूलिना पिवन्तेः क्तिन् क्रतो वेनि क्तिच् प्रीतिः। प्रीतिर्नाश्वेस्त्रियां यान इति मेदिनिः पीतं पानं
तादि द्रव्य अभ्यवहारः तद्योगादिनो पीतिनीनान्नो वा॥ तुर त्वरणे इगुपधात् इति कः तुरः स्त्वरया वान् गच्छति तुरगः भुजगवत्
क्रते वेग वलाद क्रते वकुभूभागं व्याप्नोति अश्नू व्याप्तौ अश्नू क्वचिलाटि कणि रखाटि वासिभ्यः कन् अश्नाति घासादि काम्मि
पन्या तुरंगमो भुजंगमवत्॥ खडाति गच्छति वातावातः पक्षस्त्वाग्राह्यानी पूर्वभन्यां सपक्षा ... ततोदेवी भवति नश्यी
लिङ्गत्वसुगानिनाम्ररितेनेड्गणपक्षा छिन्नाइत्यागम इति वा॥ वाह्यते वह्निः प्रापणे ताद रघुवंशे घतेवानेन ... वाहः वाहप्रयते वाहा

तुरंगो भुजगवत् उ

लोऽनेवाकर्मणि घञ्प्रत्ययो वाजुवावाहः । गच्छति गच्छति सृगतो स्त्वायुदिपक्षात्तिपृशक्तिभ्यो वानिपु । सर्वतिगच्छति सर्वग
तो वा कुलकाद्धानिप्रत्ययः । सर्वेतिनुसुभूति । गंध । सर्दने गंधनं गंधो हिंसा गंधं गंधायि वाऽवेतिगच्छति कर्मण्यण् वा
घञुवा । शकंध्वादिः गंधर्वः हयतिगच्छति ल्यगतो हिनोति वा हिगतो प्रवाय वृद्ध्यः । स्त्रियां हयगवये । पाहिनाऽऽवि
यी । सिंधोरदूरभवत्वाद् देशोऽणि सिंधुः । अदूरभवश्चेत्यणो वरणादिभ्यश्चेति लुप् तत्तत्र भवइत्यण् सैंधवः । सिंधू
नामदूरभवो जनपदः सिंधुः ततोऽस नार्थे कच्छादिभ्यश्चेत्यणि सैंधव इति पूर्वटीकाकारः । सपति सेनायां समवैति सपस
मवाये वा कुलकात्भव सिभ्यांति । सप्तिः ॥ त्रयोदश घोटकस्य ॥ आजानेति कुलीनाः प्रधानाश्च भूमिभवाः सुजातयोऽविक
रिणश्च कुलीनाः गुरुशस्त्रप्रहारसहा अपि संग्रामे सादिनं येन हतितेऽनिसुखवाह्य वात । एतावत्रय वान पृषोदरादि
ति माधवी । अजनभाजो गति । अजगतिक्षेपणयोः घञ् । आजेन क्षेपणेन याः प्रायणीयाऽऽमेषामाजानि दीर्घत्वदीर्घादि
राजानेयइति सर्वस्वादयः । यो । अपि याम्यात जवेन वोढारं पंथानं यातिप्रापयति पृषोदरादिर्वा । अश्वं कुलीनमाजानेयं
वाकिशोरं ऋतुवनइति नाममालायां सार्थपाठाद्वादिर्धादिः । शक्तिभिर्भिन्नहृदया स्खलन्तश्च पदे पदे । आजानंतियतः स
त्रामाजानेयास्ततः स्मृता इत्यश्वशास्त्रे ॥ द्वे ॥ वीति विनीयते स्म विनीताः सुशिक्षिताः सुखवाह्याः । साधुशोभनं वहंति
साधुकारिणोवानिलिनिः साधुवाहिनः । द्वे ॥ वातवनायुवानायुसंज्ञो देशभेदोतत्र जाताः सप्तम्यां जनेर्डः । वनायुजाः प्र

156

घ्लिवा वानायुजाः । निद्रो विहाय वनजाश्च वनायुजास्त इति पंचमसर्गे रघुः । आजानेयः कुलजो वनायुजि: पारसीकअ
ता इति रत्नकोषे पठितत्वादिः । पारसीकदेशभवाः कोपधाश्चेत्यण् पारसीकाः । पारसीकनाम्नि देशभवा इत्यपरो । कंबोजेषु
जनपदेभवाः कंबोजाद्यण्के कंबोजाल्लुगिति यानंतर्ये जनपदशब्दात्क्षत्रियादञिप्रत्यये ञ्लुगिति कांबोजो दीर्घाद
रवा । एवं बाह्लीकेषु जनपदेभवाः कोपधाश्चेत्यण् बाह्लीकाः । बाह्लीकं बाह्लीकं धीरहिंगु नेतोम्नि देशयोरिति त्रिकांड
शेषात् दीर्घमध्यश्च बाह्लीकः । एते हयाह्वयविशेषाः प्रत्येकं मित्रा इत्येके । द्वयोर्द्वयोः पर्याय इत्यपरे श्वेतारव्यं कोकारव्यं वन
युजमपि पारसीकं । लोलिनाभलीमो यां वनायुजपारसीकयोरभेदोपचारात् । पर्यायता । पारसीकोदंतमध्यसः । एवमभे १५६
दोपचाराद्वेकत्वं व्यक्तिभेदाद्बहुत्वं ॥ ययेति अश्वमेधायाहितउपयुक्तोऽश्वमेधस्य लक्षणादलोऽश्वोनिरुद्धायातिस्व
छ्येतियाहुवेति कुप्रत्ययोह्वि्र्द्वेवनंवयपुर्श्वंतस्त्यः । अश्वमेधाश्च वृ अश्वमेधीयः । द्वे अश्वमेधीयाश्वस्य ॥ जोतिनि वनवेगे
नाधिकः श्रेष्ठोऽश्वोजवनोगृगादिः । जु इति सौत्रधातुर्द्विगवङ्‌पधि: । जुयं कम्येति युवु प्रभाविनिः प्रजवी वा न एकं ॥
पृष्ठ्य इति पृष्ठस्थूलमपि वाह्यमुपचारात् पृष्ठं तद्योगात् यपूर्वकरणेऽन्योऽपि वहश्यत इति यपूर्पृष्ठ्यः । स्थूल्मनेसंज्ञ
यतेपृष्ठमनेनेति गुरोश्च हलद्दत्यकाररलयोरेकत्वस्मृतेः स्थूरापर्यायर्लस्तत्स्योदामित्पापस्थोर पृष्ठारोपितभारादि
कतद्योगादिनो स्थोरी स्थूलीवा । स्थूरिणापश्वाजंघाभवानामिदं स्थोरं वलं तद्योगादिनिनो स्थोरी नितुस्थूमी । स्थोरीपृ

उक्षा पृष्ठवद्वहतीति वा पालितः । द्वे खरवृषभवत् पृष्ठेन भारवाहिनो ऽश्वस्य ॥ सीतीति सितशुक्लवर्णो ऽश्वः कर्कः उच्यते करोति
शोभां कृदाधारार्चिकलिभ्यः क इति कः कर्कः एकं । रोतीति रथस्य वोढा रथ्यः तद्वहतीति रथयुगप्रासंगमिति नियत् ॥ वेति किं
रयते किं पूर्वादश्वात् वा कठिवाकिभ्यां नोरहस्तोरः नेऽरूक्कवर्णलोपे किशोरः । काशते शोभते किं शोरादयः इत्योरन् प्रत्यये गुप
धायाः इत्वे वा निपातितः इत्यन्ये ॥ वेति वास्यते गर्भः दुवमजिरणे यंता ङ्घ्रि गौरादि ङीषि वामी ॥ वमत्युङ्गिरति गर्भं वली स्यादि
नाऽणस्त्य ये गौरादिङी ऽश्वा ॥ अजादिपाठात् टाप् अश्वा अश्वी वेपि । वलं सामर्थ्यमस्ति शापितमस्याऽस्तीति वप्रकरणे ऽश्वो पीतिके
रमते इति वः डलयोरेकत्वस्मृतेः वडवा । बलं सेन्यं नाति गच्छति वा आपात इति के पूर्ववत् वडवा । वलेन सामर्थ्येन ओवति पृषोदरादि
वा त्रीण्यश्वायाः ॥ वेति वडवानां गणे समूहे खं डिकादिभ्यश्चेत्यञ् वाडवं ॥ त्रीणि यद्वल्मेण एकेन अश्वेन कादिनेनागम्यते ऽतिक्रम्य
ते तत्र अश्वस्यैकाह्नगम इति ख अश्वीनं । त्रिष्विति आश्वीनो ध्वा आश्वीनं वर्त्म आश्वीना पद्धती ॥ कोणीति नीयत्र स्तुधर्नुष्
कस्तपत पदस्कं दामिमस्य त्वक्वाद्यो सौत्रो धातुस्तालव्यातिः कशतिगमयत्यश्वं पवाप्लुटाप् कशा वर्मस्यापि अश्वताडनी । कर्कशं
निर्दयां शुभृश्वापीति कशस्तालव्यान्ताः । लक्ष्मण्यातावनीवाकशानामर्दानिरेडादिभ्योयः करपमश्वानां मध्यभागः ॥ देवे
ति अश्वानां निखनः शबूः हेषा वत्यन्ते शवृष्ट्रष्टगतौ गुरोश्च हलः इत्यकारे हेषहेषा वा वदते हेषाकएवादहिर्गमनानुद्वे ॥ नि
ति अश्वानां गले दृशो गलसमीपभागो निगिरत्यनेन गालगरणो ऽप्रार्ग इति घञ् निगालस्तेनेन वा गालं पदने हलश्चेति घञ्

त्रिगाल:। घेटावंधनसमीपस्थो ग्रानिगाल: कीर्त्तितो बुधै:। तस्मिन्नेव भागे ग्रीवा मरोमज: भुभक्तन्मत इत्यन्ये तं त्रं। =अन्या
नामिति घोणांतमनुष्य ऽपते॥ त्रिति=पश्चाभागं देऽस्थीपं केशायाभ्पधिश्रूछावमतरस्पामि तिछ:=अस्थीयं। पश्चेऽनुद
न्नादे रश्रुम्भामवट्ठ॥ =पास्केति=पास्कोद्दिना घा=पश्चानां पंवगतयो धारा शत्रू वा घ्या इत्यर्थः। धार्यंते ऽस्या=अन्नेति ट्टे ओष्ठं न
ड्रिम घाड्डि टाद्वे धारात ऋइछयास मावगातिरास्कोद्दितं स्कोद्दि रमाति शोषणे यो: भाव क्त:। ततोऽधिकार चतुरगाति धौरित
कं धाविगाति वानुर्यो क्त: स्वार्थे कन्। न अनुवहनं घौरित कामिति सर्वस्वं। =अप धौरितकं धे। पं धारण धौरितं व तादृति
वायस्याति:। माऽ डालि कार्यो गमनं रेचितं हेजुकृति रव्यातं। रिचिरा विरेचने क्त:। वेगेनाविक्षिप्तो विवलनं वलानं वाल्गितं १५७
मप्लुतिरव्यातं। वरयाङ्गं पेनगाति: क्रुड गतौ स्क्त: तिर्यग्गाति: प्लुतमिति कालिंग॥ घोणेति=पश्चानां घोणे नेपयाक्षेन व
लाति=पवूटा पूवीण। घोणा नासा यामथ्य रंध्रभाग इति सुभूत्यादय:। क्रुड गतौ वाकुलकाद्युति कुशी सादिना पनु प्रोथ:
श्रोपृ पर्याप्तौ पनाघनु प्रोथ इत्यन्ये। प्राधोद्र नेनासा मूलप्रदेश इति स्वामी। कोतिकवतेदंतवलनात् रा घूायतेकुड: राघू
यइ: स्वार्थे कन् क्वादिकोराद्दिति डा। स्ते कवि: कवीद्धं। मुरवविवरे लीन: रवालिन: पृषोदरादित्वात् दूस्वे कारे स्वालिनइ
पवि कर्षत्ती वात्र। ह्व कडि=भालीतिरव्या। तायाश। शो तिसमयति पादाधातव्यपापिय। वाघवू ने रु कोमकारस्यफकार:। स्फुर
स्फुरणे फरइत्येके। शं मुखं यथास्यात्तथा फरत्यनेन पचश्चर्थे क: पृषोदरादित्वात् शफं शफ भूर्घ शोवधीति रामेदा-तालव्यादि:

खुरति छिनत्ति खुवं खुरच्छेदने इगुपधत्वात् कः खुरः। भजेथाः पश्चाद्भागौ वरतनुपुरस्तान्मृगाखुरश्च शफ आलेखस्त्वपुटिनविभा
गावनभुवहनि कवर्गाद्द्वितीयादि। द्वे खुरस्य॥ धाति पुच्छ प्रमादे ऽ इगुपधत्वात् कोवा लूयते धूवन्मूकु लूमदंतं। लंगाति वलतिरव
र्लिपिंजादिभ्य उरो लवाव न्येषामपीति दीर्घे लंलांगुलं त्रीणि पुच्छमात्रस्य॥ वे ति वालयोगाद्वालः सएव हस्तकार्य दंशादिवा
रणेहस्तइव हस्तः वाले स्वपो हस्तः। याम पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाइत्युक्तं। वालहस्तो वालसमूहो वा। वालाधीयंते त्रे ति क
र्मण्यधिकरणे वो तिकिः वालधिः। द्वे केशवद्लाङ्गूलमात्रस्य॥ त्रीति त्रिपउ पूर्वी हृते लो वनांता ध्नुठेय्य कर्तरि क्तः लुठ उपधा
ते। द्वे श्रम त्रांत्वर्ध पुनः पुनर्भूमौ लुठितस्याश्वस्य॥ योति युद्धार्थे युद्ध प्रयोजनेवऋ वाति याने शतमने कापलक्षणं शत
मेगात्यवयवा अस्य शतांगः। स्यंदते स्रवाति वलति चलन शब्दार्थीदकर्म काघुत्रस्पंदनः। रमंते समव क्रीडां कुर्वत्यनेन रथः दनि
कुजि नीशमिकाशिभ्यक्थन् अनुनासिकलोपः रथः। त्रीणि वेक पुक्तस्य रथमात्रस्य॥ असावितियथानं युद्धार्थेन भवति
किंतु यात्रासेवादौ सुखभ्रमणाय वयन्मंगल्यं यानमसौ पुष्यरथः मंगल्यत्वेन यथा पुष्यर्क्षं सुखसाधनं तथायं रथोपीति पु
ष्य इव रथः पुष्यरथं रथांगीति नक्षत्रार्थे नग्नो वः। सवरतधारि हारापीति रत्नकोषादिः पुष्यरथांतस्य मथ एकं॥ कोतिक
र्णसाधात्क्रियाक्रांति स्यवारेण कर्णः तद्योगात् कर्णीम त्वर्थ इनिः विशेष णत्समासे न्येषामपीति दीर्घः। रथस्यक्रांनि
मात्रं हिनत्रन तुपरमार्थेतो रथत्वं स्कंधस्य कर्णसमीपत्वात् कर्णीस्कंधः शेषं पूर्ववत्। नदेः प्रपूर्वाद्धृगतावितिसतः करं

158

लोल्पुटिकेत्यवहृतिः लोवेष्टवहलौहयनं वा। कोविनुडीडोल्पुटिडयनामेति पदं नि। नीलित्त्वी वस्त्रवहनार्थं पुपारवस्त्राद्यादिनि
स्पयानाविशेषस्य॥ क्लीनह इति जीविकोपायत्वात्‌ वानिपने न भ्रनसाएनेऽसुत्रि तसुनुःपनः। शाक्रानि जीवयितुं शकादिभ्यो
ऽटनुशकटः। उक्तं वा। शकटः शाकिनीगावोयानमस्कंदस्वनमं। अनूपः पर्वते। राजादुर्भिक्षे नवन्नत्रयइति। द्वे शकटस्य॥ गो
निकं वलो नागराज्ञे स्यानूसास्त्रा आवारयोरपीति मेदिनिः कंवलः सास्नाम योगात्‌ कं तालिनोवृषोनै वाह्यं वहनीयं। गम्यनेऽ
नायागामेछ्न्नूवि वानूऽनीपिगंत्री॥ द्वे हषवहनीयशकटस्य॥ शीतिशिवं करोतनिनक रोतीति एंतान्नएवुलिङामयस्त्याद्दिर्त्व
शिविकाशिविकाश्रेयपल्करीसंत्तायां कनू वाशिविका। रेफयाप्याव माधवाइनि वक्ष्पनेयाप्यवधमैर्थे ऽपनेनीयते ल्पुटया १५८
प्यायानं द्वे झंपान इति ख्यातस्य॥ दोलेति दोलयत्युनूक्षिपतिदुलउन्क्षेपे चुरादिस्तेनोऽवूदोला। प्रेंख्यते प्रेर्यते इखिगत्यर्थे
घञूप्रेंखः संहितासाम्या ... त गुरोश्च हलइत्यकारे प्रेंखा वा। दोला प्रेंखः पुंभानू प्रेंखातिश्रोलिरधिरोहली निरत्न को ४४
आदिनारत्वद्वावात्वादिदोलाद्वयं वकिविधायानदोलाप्रेंखादोलावेति तुधानादि क्रीडार्थं रज्जुमयी स्तानां नरसं वरणपद
रुदंडिकापटादिसमुदायारख्यामनुष्यवाह्यावयातत्वदोलावर्तने प्रेंखादिकादोलो यान इति योजना॥ नृपाविति द्वीपिनोव्या
घ्रस्यावि कारश्च र्मद्वैपं। प्राणि रजतादिभ्योऽणिएवं वैयाघ्रः ततस्ताभ्यां परिवृतो रथः इत्यर्थे द्वैपवैयाघ्रादञ्ञु द्वैपो रथः वैया
घ्रो रथ इति यथाक्रमं एकैकं॥ पांडुकंवलेन संवीतः पारिवृतो रथः पांडुकंवलादिनिः पांडुकंवली॥ रेतिकंवने

नावृत: परिवृतो रथ: कौवल: । एवं वस्त्र: परिवृतो रथ इत्यपरे । द्वैपादिना वार्मैसौमदे । कुलादिग्रहः ॥ द्वीतिद्वै पादयो वाश्री
नाश्चिप्रुत्रानिंगाइसर्व: । रोतिरथा नांग्र जे समूहे रथ्यावलोरथ्या घन् इति त्वं कथनव्योनिक घाने रथ्यवद्याद्वे ॥ धूरिति
धूर्वीतिहिंनास्तिवाकुलकानूनत्रतेषां वधनानुधुर्वीहिंसार्थ: भ्राजभासेत्यादिना क्विपूर्वोरित्यादिना दीर्घ: राज्ञोप: धू: ॥ धू
रिमनेटापि धुरा च । यानमुखंपुरोभाग: द्वे ॥ स्पोति सामान्येन रथस्य गमक्ष्युगचक्रादिकमपस्कर: अपकीर्यते चपा
स्वस्थाने क्षिप्यते अृदोरप् अपस्करो रथांग मितिसाधुद्वे ॥ चौतिरथांगत्वेने चक्रनाद्पस्यापिचक्रमितिविशेषेनोनाम्नांतर
प्रतिपादनायतस्यांतानेमिरित्युक्तपेवरथांगस्यानुवाद: । क्रियतेगानिरनेनेतिचनअर्थेक: । कृत्यादीनां केद्वे इति द्विवंच
कं द्वे ॥ तेतितस्यचक्रस्यांतोभूस्याग्रिभाग: नयातिरथंनियोमि: नेमि: । सर्वतोऽक्लित्रधीयाद्विनिउ: ॥ ष्टिनेमीवा प्रधीयते
नोपसर्गेघो: कि: प्रधि: द्वे ॥ पीतनिपिंडनेकाष्ठान्यत्रपिंडिसंघाते घञ् गौरादित्वान्ङीष् पिंडिसा वरथचक्रमध्ये मंडला
कारायस्यां सर्वाणि काष्ठान्यासज्यंते स्वार्थे काने ह्रस्वश्च पिंडिका ॥ मह्येतेऽपरेऽवत्र्यवा अपत्रनह्यो भद्रती अहन्यम: ।
उपधाह्रद्धे नाभि: स्याह्न र्यानूडूीडीघिनाभिच द्वे ॥ अपस्येति अक्षस्य शकटस्याग्रंपुरोवार्त्तिकीलके अनातेरथ भूय
ते अपणे: रवभूर्व्याद्गणेरिन्नितो णमादिक इन् खियामणीव दीर्घादिंख्या अणिराणिवदस्याग्रकीलाग्निसीमसुद्रयोर
ते मेदिनि: । द्वे ॥ रोतिकांडादिभ्यो रक्षार्थं रथस्य स्यागुप्तिरावरणं वरूथ: ॥ वृणोतेरथंज्यूजकंघनूपरस्र्रहरणाद्विभिधान

रक्षार्थं रथस्य यस्य तत्राहु वरूथो वरणं कारिद्वयं तस्य द्वे ॥ कूबर इति । रथस्य युगाधाराय ऽपनधं नेन युगकाष्ठं तद्धारयति यः सः । कुब
ते शब्दायते कुङ् शब्दे कुगृहृभृष्टवस्त्रवानि अपो वराज्जिति वकुलेव वनाहर वू कूटादित्वान्नुडि लेगणभाव: । महद्वा न कुं भूमिं वृ
णोत्योल्लादयति प वाद्यव्रू ऽप मेषामपीति दीर्घः कूबरद्वत्तमो । युगं धारयतीति संज्ञायां भृतृवृजि त्यादिना खच् नुम् युगंध
रः ॥ अनुकर्ष इति । रथस्याधस्तलभागे यद्दारु धारणे काष्ठं तिष्ठति यतोऽधस्थं क्रमुपरि यद्दकर्म यत्र च कं तदनुकर्षशब्दवाच्यं
। अनुगतेन सुसंबद्धेन चक्रेन कृष्यत इति घञ् । नकारांतोऽप्ययं । अनुकर्षोणाऽक्षतलदार्वीति वोपालितानू ॥ प्रेति । अ
नसः शकटस्य संबोधि अनासिसंबद्धं वायतृ एं नतो सप्त वृत्सानां दमनकाले स्कंधे आसज्यते न युगं प्रासंगः । आङ्पू १५९
वीत्तू घञ् : कर्मणि घञ् वजो ऽहिति कुत्वं प्रासंगः ॥ सर्वेति । सर्वं हस्त्यश्वादिवाहनं यानादिव्यनुष्के वाच्यामिता व्ययः । वहंति
दूरांतरं प्रापयंति इत्यमनेनेति ल्युटि वाहनं माहितादिति निर्देशाद्दीर्घत्वं वाहयति वा वहेर्ण्यंताल्ल्युटि वाहनं । यांत्य
नेन जाते: करणे ल्युट् यानं युज्यते युग्यम् युज्यतेऽदं गमन इति युग्यं युग्यं च पत्र इति क्यपि ति पात: । पतंत्यनेन दाम्नीत्यादिना
ष्ट्रन् पत्रं । धोरयन्ति गच्छन्ति वा तुर्यं करोति धो गतिचातुर्ये न ध्यादित्वाद्युः धोरणं ॥ पंच हस्त्यश्वरथदोलादे: ॥ पेति स
रथं वा यं यत्तु साक्षात्त्रवहति परंपरयैव वहति तद्वैनीतकं यथा दोलां वहन्तु दोलावाहकः । रथं तत्तोऽश्वाद् इति संज्ञायां कन्
विनीतकं ॥ आ इति । आधोरयंति वनुरांगातें कारयंति पूर्ववद्युः आधोरणाः । हस्तिनं पांति आतइति कः हस्तिपाः । तत: स्वार्थे

कनू हस्तिपकाः। हस्तिनमारोहंतीति कर्मण्यण् हस्त्यारोहाः। निषादयंति हस्तिनमुपवेशयंति निग्रस्थादि सादिनि शवरपके
बलात् हस्त्यारोहस्य॥ नीतीति नियमयत्यश्वान् नियमेस्तृच् नियंता यंता च। प्राजयति गमयत्यश्वान् प्राजेस्तृच् प्राजिता बलाद
वार्धधातुके विकल्पइस्तुके: अजेर्व्यघञपोः इति नवीभावः। सुवपि प्रेरयत्यश्वान् सुप्रेणेगः पर्य्ये त्याद्दीव कारस्यानुक्तसमु
चयार्थत्वान् कर्तरि क्तः सूतः। क्षदेः सौत्रान्नम्रे नेष्ट्रत्वष्ट्रादिना तृच् आनिट्त्वं च क्षत्तेति। सदस्थैर्ये हिंसायां च एतस्तृच्
तृन् वा। सरथस्याघत्यं सारथिरिति स्वामी। सृगतौ हेनु मस्लि सारयति गमयत्यश्वान् सारेरथिन् सारथिः॥ सव्ये वामपा
र्श्वे तिष्ठतीति दिवेर्म्नत्तत्पधिकृतः पनपतोर्डवे तत्पुरुषे कृतो सव्येष्ठः दसीति स्तान्डिवाद्दिलोपः सुषामादिषु चेति सत्वं नत
पुरुषे कृती पलुकू सव्येष्ठः॥ सव्येष्ठोऽदंतोपि। प्राजितादाक्षिणस्थसादि सारथि रूपाने। सूतः स्ता नियंता च यंता
सव्येष्ठ एव चेत्यमरमाला। दाक्षिणेति ष्ठीति सुपीति कः दाक्षिणस्थः। केचित्तु सव्येष्ठादि द्वयं रथवाहकाश्वस्येत्याहुस्तद
युक्तं। ग्राधिता अमरमालादौ सारथेरेव तथोक्तेः। एते त्वष्टौ रथकुटुंबिनः सारथेः। रथस्वामिनस्तु रथिकेषांचिरारथि
न इत्यन एव॥ रेतिरथयो गादिनिः रथिनः। स्पंदनमारोहंतीति कर्मण्यण् स्पंदनारोहाः। द्वे रथमारूढयोद्धुः॥ अश्वे
ति पूर्ववदण् अश्वारोहाः। सादयंति निग्रमयंति ग्रस्थादि णिनी सादिनः। द्वे अश्वारोहस्य॥ भेतीति भटं निपुधं तेभ
टमृतेर्वरटभटपरिभाषणे वा पचाद्यच् भद्यंते विपक्षरणाय धनादिना मिघंते पुष्टां तद्दनि वा युध्यंत इति योधाः पद्

तृतीयो द्वारः । त्रीणि योधस्य ॥ सेनेति सेनां रक्षन्तीति ण्वुल् सेनारक्षाः । रक्षन्ती सर्वे प्रागवहन्तीयष्ठकु सैनिकाः । द्वे सेनारक्षक
प्रहरिकादेः ॥ सेनेति समवेता एकदेशीभूता ये हस्त्यश्वादयस्ते समवेते सर्वे पारिषदो ण्यप्रत्ययस्तनु ते सैनिकाः सेनायां वेनि ण्यः सैन्याः । ठ
किसैनिकाः । द्वे ॥ बलीति सहस्रेण सहस्रसंख्येन गजादिना ये बलिनः सेन्य ब्रुवन्ते सहस्रं बलान्यस्य ... मत्वर्थेन पः स
हस्राभान्ति नी अण् वेत्यण् साहस्राः सहस्रिणः । द्वे ॥ पेति परिधौ सेनान्ते तिष्ठति सुपि स्थ इति कः परिधिस्थः । परितश्चर
ति अच् परिचरः । द्वे युद्धकाले परिस्थ ... य ... द्वय रक्षकस्य पेलके । प्राये ... सामन्तस्य ... का ... सेनायां राज्ञो दं
डनायकस्य ... वडटी का कारः ॥ सेनेति सेनां नयति ... अपपाति नीञः सत्सूद्विषेति क्विप् से १६०
नानीः । वाहिन्याः सेनायाः पतिर्वाहिनीपतिः । द्वे ॥ कंचेति कं चपते वध्यते ऽसौ कंचुको विदीप्तौ बंधने वसाधनं प्रागे नोक्तौ । वाणं वारय
ति कर्मण्यण् मयूरव्यंसकादित्वात् परनिपातः वारवाणः । वाणं वारस्यां द्वे भोटकांदि बोलका इति सन्नाहस्य ॥ येति सक
ञ्चुकाः सन्नाहाढ्या मध्ये दार्ढ्यार्थं यद्बध्नन्ति तनुसारं बलमादीयते वानेन ... गतिदीप्त्यादानेषु करणे ल्युट् शाकंधवादि
त्वात् पररूपत्वे सारसनं । युधि यद्बध्यते उरस्त्रं तत्सारसनमद्दत्यन्ये । सारसनं मेखलायामुरस्त्रेवत्तनुत्रिणामिति विश्वः अ
धिकमध्या सत्व मंगमनेन अधिकांगं अंगादाधिकमिति वा । अधिमंगमस्तीति तु स्वामी । अधिकांगे सारसनमित्य मरमाला
याम् अर्धपाठादाधिकांगं द्वे स्वादि । द्वे कंचुकदार्ढ्यार्थं मध्यकाये निबद्धस्य पट्टिकादेः ॥ शयेति शीर्षं प्रातिकृतित्वात् कन् शीर्षकं

मुखमस्मादित्याशीर्षमारोहन्ति जातिपादिकाद्यालर्थ इति निर्जंतनात् । खुलू शीर्षोपरि वार्त्तत्वात् शीर्षकमिवाशीरस्य वेति वा ।
शिरसे हितं शरीरावयवाद्यत् शीर्षन् तद्धित इति शिरसः शीर्षन्नादेशः ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिवत्वं शीर्षण्यं शिरस्त्रा
यते त्रात इति कः । शिरस्त्रं । त्रीणि शिरस्त्रस्य ॥ तनोति तनुं त्रायत इति कः तनुत्रं । वृणोति देहं वर्म आत्मानं विनिम
निन् वर्म । दंशयते दंश्यते अनेन दंशि दंशनस्पर्शनयोरिति चुरादिः ल्युटि दंशनं । उरश्छाद्यते अनेन पुंसि संज्ञायामिति घः । छा
देर्घ इति ह्रस्वः । उरश्छदः । कं कायति परप्रहरणं वर्धितान् पाति ककिः … कादिभ्योऽटन् स्वार्थे कः । कं
कटकः । कं वायुं कटति … पृषोदरादित्वान्मकारो वा । जागर्त्ति शत्रुष्वादिवारणे जागर्त्ति रक्षतु पृषोदरादित्वाद्ध्रस्वत्वे
मिति स्वामी जगरः … वर्मादिः । जगरः कंटकोयोगः सन्नाहः स्यादुरश्छद इति वोपालितः । कं वातं वेवयान्ति शरीरस्य वधं गम
यति वक्त्रुः … गतेः मूलविभुजादित्वात्कः । कवचः । सप्त सन्नाहस्य ॥ आमुच्यते आङ्पूर्वान्मुचेः कर्मणि क्तः । आ
मुक्तः प्रतिमुक्तश्च । अपिनह्यते नह बन्धः । वष्टीत्यादिना ऽपेरकारलोपः । पक्षेऽपिनद्धः । चत्वारि परिहितस्य वस्त्रादेः ॥ सोति
सन्नद्धः कृतसन्नाहः पूर्ववत् । वर्मणा सन्नह्यत इति सत्यापपाशेत्यादिना णिचि इष्ठवद्भावाट्टिलोपे वर्मितः । तारकादित्वादित
च् वा । निर्भरः … रमिमुखं सज्जातिगच्छति … जागतो … सज्जः । चुरादौ दंशि दंशनस्पर्शनयोरिति पठितः । तेन दंशित इति मे
येयः दंशनं दंशः भावे घञ् ततस्तत्करोतीति णिचि टिलोपे दंशित इति वा । कटः कंकटोऽयेनेति व्यूढकङ्कटः । पेषवस्त्र

सत्राहस्य॥ चीति=आमुक्तादयऊटकं करातास्त्रिषुत्रिलिंगा इत्यर्थः॥ वेतिवर्मभृतीर्धृनसत्राहानांगणे कवचिनांस
मूहः।ठत्रकवाचिनम्योतिठत्रकावचिकंहे॥ पेतिपादग्रामनाति=अजानिवजतसानसगामने आजिर्गत्यर्थः। इत्यनादिभ्यइ
तीञ्पदाजीत्यादिनाऽदंतः पदादेशः=अस्मादेवनिपातनात्रवीभावः पदातिः पदाजिश्च।पद्यनेगछतीतिक्तिवृकृताविति
क्तिवृबाहुलकात्नूदवाशिभ्यांक्तिन्नुवापादिः।पदाभ्यांगछतीति=अन्येभ्योपीतिडः पूर्ववत्नूपदादेशः पदगः।पदातिरेवविन
यादिभ्यःठक् पादातिः स्वार्थकनूवापादातिकः।पादाविकइतिपाठे=अवरण इत्यादौ इणूभीकापशल्पार्विकनूइकु
वागमः पादाविकः=अवनमावः पादेनावीरक्षणंपादावः ततस्तत्रनियुक्तइतिठगित्यन्ये।पादस्मानार्थेपिपत्तूहो १६१
त्तिपद्मोगछतिडः पत्तः।पादाभ्यांतरतिपादादिभ्यष्ठन् इकेवरतावालोनिपश्चीवपादिकः।मूलानभुजादित्वान्नुव
पादातशब्दोऽप्यत्र।पदातीनांपत्तिपादातपादाविकपदाजपदगपत्तरमाला॥सप्तपदातिकस्य॥=अयोतिपत्तीनांपदातीनां
संहतिः समूहः भिक्षादिभ्योऽण् पातदीहे॥ शेति=आजीवंतेऽनेनजीवो धार्यते नेनकरणेघञ्=अस्त्रमाजीवो यस्य शस्त्रा
जीवः जीविकाचीयानिशेषः।स्पृष्टं गृहीतं स्पर्शपूर्वकत्वाद्भूइत्यस्य धातुनामने कार्थत्वाद्धास्त्रेशीर्वर्त्तेनोपायेवर्तते
इति=आहिताऽग्न्यादित्वान्नुपरनिपातः।कांडेनेत्यायुधमात्रोपलक्षणं।कांडानिप्रष्ठेऽस्य कांडप्रष्ठ इतिस्वामी।=आयु
धेनजीवति=आयुधात्छवेनिछः वकाराद्यठकु=आयुधीयाः=आयुधिकाः।चत्वारिशस्त्रजीविनः॥कृतेतिकृतोऽभ्यासोऽस्य

स्तोपस्य सत्कृते हस्तः। साध्यसाधनक्षमत्वात् शोभनः। प्रयोगो विक्षेपोऽस्यास्य सुप्रयोगस्तस्मादशो विशिखः। शरोप
स्यास्तथा। कृतः स्वार्थसाधनेन निष्पन्नोऽशरीः। प्राघवि पुङ्खवपुं ङ्खवपुङ्क्तः करोऽस्यास्तथा। त्रीणि लिङ्गानि धानुरूपक्रियादक्षम
वाणस्य॥ अपेति स्वार्थासंपादनेनापराद्धः कृतापराध इव स्पृशानुकः। शरोऽपस्यास्तथा। लक्ष्यं वेध्यं। शेषं सुगमं। धेति धि
न्वानुमरुद्देशेनाक्लीवं चापेऽस्त्रे लिङ्गेऽवतीति मेदिनी। तद्योगाद्धीचादित्वादिनिः। धन्वी। नस्ताद्धितइति टिलोपः। धनुर्यस्यानुष्का
स्तसौमवर्ष इति भ्रवात्रवः। धनुः प्रहरणमस्य प्रहरणमिति ठक्। इसुसुक्तान्तात् कः। धानुष्कः। निषंगस्तूणस्तत्प्रयो
गान्निषङ्गी धाव्विनएवानिषङ्गयोग इति धानुष्कपर्यायकथनं। एवं प्रहरणे चाप इति विश्वः। तद्योगादस्त्री धनुर्धरानि
पवादिपाठसामर्थ्यादन् धनुर्द्धरः। षट् धनुर्द्धरस्य॥ स्येति काण्डं शरस्तद्योगात् मनुष्यकाण्डवान्। एवं काण्डीरादिरति र
लोकाण्डीरः। उपाधिभेदाद्धनुर्द्धरतोऽभिन्नः केवलकाण्डवान् वानध्येऽप्यते हि॥ शेति शुरस्य तयाशाक्तिर्द्वितिरस्त्रं यस्य स्वरवेर
विंश्यशस्त्रं चवह्निज्वालाहेतयइति वक्ष्यते। शाक्तियष्ट्योराकक्। याष्टीकः। येति भुरत्वत्तयायष्टिः प्रहरणमस्य याष्टीकः। प
र्श्वधादिकक्। परश्वधः परशुः स एव हेतिर्यस्य स पारश्वधिकः। परश्वधात् ठञ् चेति ठञ् एकैकं॥ नेस्त्रिंशेति असिः खड्गो हेतिः
शस्त्रं यस्य सः। नैस्त्रिंशः खड्गः प्रहरणमस्य पूर्ववत् ठक् नैस्त्रिंशिकः [illegible] हि॥ सेति प्रासः कुन्तस्य
प्रहरणमस्य पूर्ववत् ठक् प्रासिकः कौन्तिकः। प्रत्येकं॥ वेति फलकोऽस्त्री फलकं चर्मेति वक्ष्यते प्राग्वादित्वात् इनिः। एवं पता

कीवा। वक्रपाणिर्वज्रफलकपाणिः द्वे॥ पोतिवरतीति ठाकिवैडायंतीकः। द्वे॥ =प्रान्वेति=पनुपश्चात्प्रवनेगच्छति=पत्रू=पनु
प्लवः। एवमनुचरः चरेष्टः। सह=अयनेऽवूसहायः। =पभिसरति=पत्र=अभिसरः। वस्तारिसहायस्य॥ पुरइति पुरोग्रेगच्छति=पु
रोभ्योपीतिडः पुरोगः=अग्रेसरतिपुरोग्रत इत्यादिना टः। =पाग्रसरः। प्रानिष्ठनेगच्छति=पानश्योपसर्गे इति कः प्रष्ठोग्रगामि
नीतिपत्रेपृष्ठः पूर्ववत् टः=पग्रतःसरः पुरस्सरः। पुरोऽग्रेगच्छतिगमश्चेतिख ट्=पअपपलानुमुमभावः पुरोगमः। ति
नोपुरोगामीति। सप्राग्रगामिनः। मेतितात्छील्पोणिनिः मंदगामी। मंथानिसहागामिनः। कूर्थंजनपतिमंपाविलोऽडनेसंक्रे
वःस्वंवैरेदरन्मंथरः द्वे॥ जंघेतिप्रशस्तजंघायुक्तत्वानुखिधादित्वादेन्न्वृजङ्घालः। पिछादित्वादिलाचिजंघिलः। ऽजङ्घालप्र
ज्ञिलोनुल्योजंघालजंघिलादयइतिवावस्पतिः। =अतिशायितोजवोवेगोस्य=अतिजवः द्वे=अतिवेगगामिनः॥ जंघेतिजंघा
साध्य वाकिनेजंघइवकरोराजदेयोऽडंशोयस्यास्ति ठानिजंघाकरिकः। जंघेवकरीहास्तियस्य
तिकस्मिन्। जंघाभ्यां जीवतीति वेतनादिभ्योजीवतीति ठक् जांघिकः। द्वे जंघी जीविनः॥ मेतितरो वेगोस्याचेगात् =असमाये
पादिनाऽनिशायने विनिः तरस्वी॥ त्रिवरासंभ्रमेत्रीतः क्तः। त्वरकादित्वादिनाविवाचारनः। =अतिवे गवेगाद्वेगी। जु इति
सौत्रोधातुः जवतिगच्छतिप्रजोर्वानिः ऽजवी॥ जुवंक्रमोतिपुवूजवनः। पवाचाविजवः। चद्वेगवन्मात्रस्य॥ जेतिजेतुम
शक्यशक्योजय्यः क्षय्यजय्यौशक्यार्थे इति निपातनात् साधुः एकं॥ जेयइतिशक्यार्थादन्य=त्रयोग्यतामात्रेऽत जयनीयोजे

१६२

यः = प्रवीणस्तु जेयः ॥ जैत्र इति । योऽलं पर्याप्तः परं द्विषतः शत्रूणामभिमुखं याति जयते । भूसूतिगमिनमिहाभिविशिपशां द्वि
श्रोतिवा कुलकानुष्ठन् रुदिधिश्य जैत्रः तृजन्तात् प्रज्ञादित्वादण् जैत्र इति सुस्वामी । तृ विजेता । जयनशीले तु जेता जित्वर इत्युक्षपतोद्धः ॥ य
इति = अमित्रस्याभिमुखं = अभ्यमित्रं लक्षणेनाभीत्यव्ययीभावः अभ्यमित्रमलंगामी सर्वं = अभ्यमि त्राछ वेति छः खकारश्चानु
ख्वो = अभ्यमित्रीयः । त्रीणि शत्रोरभिमुखं समर्थः सन् योऽलं याति तस्य । ऊर्जेति ऊर्जो बलं पराक्रमो वा तद्वानतिशययुक्तः ऽपाल्ल
नामिसृ सादिनातु ऊर्ज्ञाशगृहाद्वलच् श्राविनी । सकूद्रुस्खलेवदूर्जस्वलः ऊर्जस्वी । ऊर्जेति गुरोश्च हल इत्यकारः पापूर्जा द्वे ॥ स्यादिति उरु
त्वान् प्रशस्तमुरोऽस्यास्तीति मतुप् उरस्वानिति वलच् उरस्वान् । पिच्छादित्वादिलच् उरसिलः उरसा बलं लक्ष्यत इति स्वामी । द्वे ॥ रथि
रथयोगादत इतिठनौ रथिकः । रथेन चरति पर्पादिभ्यष्ठन् चित्वान् ङीप् रथिकी तस्य । मेधारथ्याभ्याममित्रर्थिरथौ चक्रं याविनि
रनुरथिरः मेधारथ्याभ्याममिरन्निरचाविति पठित्वा रथिर इति पाठः रथिन इत्यपपाठ इति स्वामी । रथस्येनः प्रभुरिति शरकं धा
दित्वान् परस्मैपदे रथिन इति तस्य । इनौ रथी । त्रीणि रथस्वामिन ४ ॥ केति कामं पर्याप्तं गमनशीलः काममितिमात्रार्थं कामंग
मिका मरादृश मनुकामं यथार्थेऽव्ययीभावः ततोऽवारपारात्यन्ता कामंगामी निखः अनुकामीनः । हिशवृत्तविशेषाद्वयमेव
गमनशीलस्य । = पन्थेनु स्वेच्छाप्रवृत्तिरनुकामीन इत्यर्थमाहुः ॥ अत्यन्तेति तयेनि गामि समुच्चये । = अन्तस्यातिपत्योऽतिक्रमो
ऽव्ययीभावसमासः = अंतमतिक्रांतं वा प्रादिसमासः पूर्ववदनुखः = अत्यंतीनः । = अत्यंतं गमनशीलस्यैकं ॥ सूर इति सूरय

तिवीरयतिविक्रमतेभूरवीरविक्रांतौवुरादिःपवाघवमूरस्थस्तालव्यादिः।।विशेषेणक्रामतिक्रमेऽर्हत्पर्येषान्कर्तरि
क्तः।विक्रांतः=अनुनासिकस्यक्वीतिदीर्घः।।वीरस्यभूरस्य।।जेतेतिजयतेस्माजीष्णुतृन्नजेताग्लाजिस्थश्चग्स्नुः।जिष्णु
एवंइण्शजीतिक्वरप्।जित्वरः।जीतिजयशीलस्य।सांयुगीनःसंयुगेरणेसाधुःकुशलःप्रतिजनादिभ्यःखञ्।सांयुगी
नः।।शेषंशस्त्राजीवादयः।सांयुगीनानामाद्यंद्विपुंविलिंगाद्यसर्वः।।ध्वजिनीध्वजवाहानीकवरुथेभ्योमत्वर्थइनिः।ध्वजिनी
वाहिनी=अनीकिनीवरुथिनीचनत्रध्वजाःपताकाःवाहाः=अश्वाः=अनीकंवृंदंवरुथोरथगुप्तिः।सिनोतिशत्रुंषिञ्वधने
कृद्ह्रस्वपिसिकुभ्योनक्।सेनाइनेनप्रभुणासहितावः।।पिपर्तिभूमिंपृपालनपूरणयोः।म्रियतेवापृङ्व्यायामेस १६३
पादिभ्यांतुट्वेतिवाकुलकानुकन्तुडागमः।पृतना।चमतिशत्रूनुचमुअदनेवानितानिवधिभ्यऊः।चमूः।वलतेधारयति
राज्यवलवशवसंवरणोपवाद्यव्।वलं।सेनैमेवसैन्यंस्वार्थेष्यञ्।चक्रंआगुप्तौ।=ध्वनितपनेनभीरुः=अनीकंहाप्तिकनन्नास
प्रसेनायाः।वलादिवनुष्कंसामान्येनसेनायांसेनागोवेतिसुभूतिः।।एकादशैवसेनायाइतिस्वामिदयः।।व्यूहइतिवलस्य
युद्धार्थेदेशविशेषेविभज्यस्थापनंव्यूहः।ऊहवितर्केविपूर्वोत्रघञ्।।भेदाइतियेदाविशेषाःव्यूहस्येतिशेषः।तेषुदंड
भोगमंडल=असंहताश्चत्वारःप्रकृतेव्यूहायथाहकामंदकिः।तिर्यग्वृत्तिस्तुदंडःस्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेवच।मंडलःस
र्वतोवृत्तिःपृथग्वृत्तिरसंहतइतितत्रसैन्यानांदंडवत्तिर्यगवस्थानंदंडः।सेनानामन्वावृत्तिरन्योन्यानुगमनावृत्तिर्भोगः।म

डलरथनयावसनांसैन्यानांसर्वतोवृत्तिः सर्पशरीरवन्मंडलः। स्थितानांगजादिसैन्यानांविजातीयैरमिश्रितानांप्र
पगहानिरसंहतः। नंते अदरदृढकसत्वारयः सप्तदशदंडव्यूहभेदाः। गोमूत्रिकाऽहिसंचारिशकटमकरपताका४
पंचभोगभेदाः। सर्वतोभद्रादुर्जयप्रभ्रमंडलस्याभेदः। अर्द्धचंद्रकोलादयस्यासंहतव्यूहभेदाः॥ प्रतिग्रहीयमासरंस्पसा
दित्यक्रतीरिवेतिधनुष्प्रमासारः। व्यूहसमवेतएवव्यूहस्यैकदेशःपश्चाद्भागोव्यूहपार्ष्णिः।६॥ सैन्यानंतिसैन्यपृ
ष्ठपश्चाद्भागेयत्रस्थितोराजास्वसैन्यंप्रतिगृह्णातितस्यसैन्यस्यपश्चाद्धनुः४शतद्वयांतरेलक्ष्यितेमित्रसंघातसमीकं
प्रतिग्रहस्तथानेग्रहस्तद्दइत्यादिनाऽपप्रतिग्रहस्यापरिग्रहइतिग्रहापरिग्रहइतिपाठांतरंएकं॥ एकइतिएकेनागजेनएके
नरथेनत्रिभिरश्वैःपंचपदातिकैःपत्तिःस्यात्पदैःपतेर्गात्यर्थत्वेनज्ञानार्थत्वात्कर्माणिक्तिप्रत्ययांत्कानुपत्तिःपंचपदाति
केत्युक्तेः॥ पत्तिपत्त्यंगैरथपवैर्गजादिभिर्यथापूर्वंत्रिगुणैस्त्रिगुणीकृतैयथोत्तरंयथायाउत्तरोत्तरानुक्रमेणसेनामुखादि
का आख्याभवति। एतदुक्तंस्यात्। तिस्रःपत्तयःसेनामुखं। त्रिभिःसेनामुखैर्गुल्मः। गुल्मत्रयेणगणः। त्रयोगणावा
वाहिनीवाहिनीत्रयंपृतना। पृतनात्रयंचमूः। चमूत्रयमनीकिनी। दशानीकिन्योऽक्षौहिणी। सेनायाःसेनाविशेष
स्यमुखमुपक्रमःसेनामुखं। गुल्मादयःप्राग्युक्ताः। अक्षाणीरथचक्राणांबाहोस्त्यस्यांअक्षाद्वाहिन्यामितिवृद्धावक्षौ
सौहिणीमहाभोगतसर्वेषामक्षाणामिंद्रियाणामूहः सविकल्पकंज्ञानमक्षोहः तद्योगान्मत्वर्थीयेनौ। अन्तेभ्योऽडाया

164

कृतव्यूहा पाप्यनीयाशति प्राविश ज्यावाख्याने ऽक्षौहिणीहद्धिरिति वृद्धावक्षौहिणीति वा । अस्यां वगाणनक्र
मेण सप्तति सहिताष्टशतानाधिकैकविंशतिसहस्राणि गजाः ॥२१८७०॥ इयंत एव रथाः ॥२१८७०॥ दशोत्तरषट्शत
धिकानि पंचषष्टिसहस्राण्यश्वाः ६५६१०॥ पंचाशदुत्तरशतत्रयसहितनवसहस्राधिकमेकलक्षपत्तयः १०९३५०
॥ अक्षौहिण्यामित्यधिकैः सप्तत्यष्टभिः शतैः । संयुक्तानि सहस्राणि गजानामेकविंशतिः । एवमेव रथानां तु सं
ख्यानं कीर्तितं बुधैः । पंचषष्टिसहस्राणि नवैव तु शतानि त्रीणि वान्यानि पंचाशद्यपदातय इति ॥ अपेति संप १६४
द्यतेऽनया संपादित्वात् क्विप् भावे वा क्विप् संपत् । * संख्यातास्तुरगास्तज्ज्ञैर्विना रथ्यैस्तुरंगमैः । नृणां शतसहस्रं
तु सहस्राणि नवैव तु + बाहुल्यात् क्तिन् संपत्तिः सा कल्पांतवचनेऽपि तितिर्दृशाद्वा । श्रीलक्ष्म्यौ प्रागुक्ते । वलारिधनो ल
र्दस्य । द्वीतिसंपदो विपरीतावि पत्तिः । संपदादित्वात् क्विप् विपत् आपत् । भागुरिमते टापि विपदा आपदा वा द्वीण्याप
दः ॥ आयुधेति आयुध्यतेऽनेन स्थास्नेत्पादिना कः आयुधं । करणे ल्युट् प्रहरणं । शस्यतेऽनेन शसु हिंसायां दाम्नीसादि
ना करणे ष्ट्रन् शस्त्रं अस्यते क्षिप्यते प्रौणादिकष्ट्रन् अस्त्रं । शस्त्रास्त्रे द्वे उधायुक्तेरित्यादिदर्शनात् शस्त्राशस्त्र्योः । क
क्विड्रेदमाह येन करधृतेन हन्यते तच्छस्त्रं खड्गादि येनाक्षिप्य न हन्यते तदस्त्रं काण्डादि । तवारि शस्त्रमात्रस्य । अथेति धनय
ध्यधातून् नामने कार्यः वाक्यार्णपः धनं निदधाति शरस्य पण्यायेदामिति पञ्जुः शबृ वद्रुसि धनुः । वपासात्वने वपतीति पिनाक

ववपो वंशभेदस्तस्य विकारः ॥ अवयवे वप्रोऽण्पाषधिवृक्षेभ्यः इत्यण् चापः धनुर्ज्यायां वितिद्वंद्वः । धन्विया यमित्युक्तेः धनुः पु
मान् नपि वा यं क्लीवमपि । भृमृशीङ्तृचरित्सरि तप्यादि तानि धाव्नामिभ्य उस्तिभ्य उरिति उः धनुः उकारान्तो पि धनुर्वंशविशुद्धोपीनि
प्रयोगः सान्तःश्चेष्यमयंप्रयोग उपपद्यत एव । स्त्रियामनुधनुरिति शराचापो धनूः स्त्री स्यादिति त्रिकांडशेषः । धनेर्गत्यर्थान्
पुत्रषी सादिना कान्तिनृधन्वनां नं क्लीवं वा । धान्विमुदं नपात्र इत्यस्माद् धन्वानु मरुदेशेना क्लीवं वापेस्त्वे पि वेति मेदिनि
। शरा अस्यन्ते क्षिप्यन्ते नेन शरासनं । कं नदायमानि कोदंड पृषोदरादिः कोनि वायुनाशं वृणयने कुशवृं इत्येभ्योपि इत्यप
न इति वि वृ कार्वं शसर्दंडोऽस्येति कोदंडं मित्यन्यो । कर्मणे प्रभवति कर्मण्ण उकञ् कार्मुकं । इषून्यस्यति कर्मण्यण् इष्वासः
इलष्येति धात्रे आरः ततः इषुरावृन्नस मासोवा ॥ सप्त धनुषः ॥ अचोति कर्णस्य शरासनं धनुः कालोऽयमः स इव पृष्ठमस्य
कालपृष्ठं तद्दूरीनादेवारीत्वं विनाशान् कालं कालवर्णं पृष्ठमस्य वा ॥ विजयार्जुनवत् ॥ कोति कापिधजस्यार्जुनस्य शरास
डि नगांडी वदनैकदेशे इत्अजादित्य इतीप् गांडिः पृषोदरादित्वान्दीर्घः क्लृदि कारान्तान् ङीषि वा गांडीपर्वतयोगान् गां
जमानुसंज्ञायामिति वः द्रूस्वान्तपक्षे गांडिवं च । पुंनपुंसके इति प्रथमाद्वि वचने अजहाल्लिंगो ज्ञिज्ञोर्धनुषि कोदंडो गां
डीवं गांडिवं तयोनिशाम्यतः अतो धनुर्मात्रे पि द्वे ॥ कोटिरिति मेवीधारणाय कुश्यने च्छिद्यने कुटच्छेदने इत्यैणादिकइत्र
कोटिरूभयप्रान्ता ॥ ७ टनि गुणोत्र मृणाते रानिरिति वाडुलकाद्देरण्यानि ॥ प्रशानि वदानि दिसंमो । क्रादि कारादितिङी

षि=अटनी ॥८२॥ इति ऽप्याहुः णस्त्र याप=आघातः तद्वारणनिमित्तं प्रकोष्ठे बद्धा चर्मादिकृता वाहुपट्टिका गोधा तलयोर्ध्या-
गुध्यतः प्रकोष्ठं परिवेष्टयते गुधपरिवेष्टने पवाद्यच्च गोधे । तलानि शरमोक्षे आनेष्ठां कारयन्ति तलप्रतिष्ठाकरणेऽपि
तलं । द्विवचनान्तपाठे वाहुद्वयापेक्षया द्वित्वं=अयं तु पाठो बहुसंमतः एकवचनान्तपाठस्तु स्वामिनुक्तस्तत्र गोधा स्त्री तलं क्ली-
बे । गोधातलानिद्धाकयोरिति मेदिनिः तलं स्वरूपे ऽनूर्ध्वं ऽस्त्री क्लीवं ऽप्याघातवारणे इति द्विः ॥ लेनिलस्यते करेणास्मिन्निति प्र-
तेलस्त्रेषणे क्रीडनयोः कर्मणि कः स्वार्थे कन् तूलस्तकः हसीत्यादिना वाहुलकात् तनः कानि वा धनुर्मध्यं सुगमं ॥
मौर्वी निसुवीयास्तृणभेदस्याविकारो ऽवयवे वप्राण्यौषधिभ्यश्चेत्यण् ऽऽ विमौर्वी । जिनाति वलदपिधातुरवलतो १६५
यातनया ऽप्याव्ययोहानौ भिदावाङ्क्षुटाप्पिज्यो ॥ शिं केशवृ यतेशिञ्ज् =अबा कोशबृ आवरणे कोणानिः शिंजिनी ताल
व्यादिः गुणः ऽप्याहुः कः । वत्ता हि धनुर्ज्यास्य ॥ स्थानेति प्रत्यालीढमालीढं समपदं विशाखो मंडलकं च ति धान्विनां पं-
च स्थानानि=आदिना विशाखमंडलग्रहः । तत्रोर्ध्वस्थितस्य वामपादप्रसारे दक्षिणपादसंकोचे प्रत्यालीढं । दक्षिणपादप्र-
प्रसारे वामसंकोचे=आलीढं । पादयोः समरूपतया धारणं समपदं । वितस्त्यंतरेण स्थिते पादद्वये विशाखः । मंडला-
कृत्या पादद्वयधारणं मंडलं इवार्थे कानि मंडलकमित्यन्ये । प्रत्याङ् पूर्वाल्लिहेः नपुंसके भावे क्तः प्रत्यालीढं एवमालीढं
स्थानं स्थितिस्तद्धीरणा धान्विनां स्थानस्य ॥ लेतिलक्ष्यते वेध्यत्वेन दृश्यते इति वैरादिका ऽत्रक्षेः कर्मा लिघन्त्रलक्षं । एपा ति

पतिवालक्ष्यं। सरानूव्ययतिसंवृणोत्यात्मानिधारयति आतइतिकः संप्रसारणेपणादेशोवशरव्यं। त्रीणिवेधाइतिख्यातस्य
।शरोतिशरस्यादूरोच लक्षणपाशरमोक्षे वर्त्ततेतस्याभ्यासः पुनः पुनः पारशीलनंशराभ्यासः। उपपूर्वादसेर्भावेल्युट् उपासनं द्वे॥
पृषति पर्षतीति सिंवत्पसृजाशत्रंतानूकनूस्पृशनूकपातीति नास्तिपृषोदरादित्वात् पृषत्कम् अर्द्धम् मध्यः। वाणयतेशोब्दायतेतेन
पत्रूवाणः। विशिष्टाशिखाग्रमस्यविशादःस्खलतिवापृषोदरादिः। विशिखः। आजिह्मं अजुखेनाकाशेगुरीघ्रंकाशनी ना
ति। अन्येभ्योपीतिडः। अजिह्मगखगाशुगाः कल्पतेक्षिप्यतेकलपिलक्षेपेरूकादिकालिकाटिभ्योवक्तव्यः। मार्गयतिलक्ष्यं
मार्गअन्वेषणेनंद्यादित्वात्। तु मार्गः। शृणातिशृहिंसायां अबुकरणेऽपूवाशरः। सृगतावित्सतोऽवि दंतादिरप्ययंवि
त्रपुंस्त्वः। शरः सरइतिति त्रिकाँडशेषात्। पत्रंपक्षस्तदोगादिनिः पत्री। रोप्यतेमोह्यतेनेनरूपश्चिमोहनेहलन्त्येतिघञ्
र्यजूवारोपः। इषुगतौहिंसायांवइ्षेः किंच्चेतुः आदेरिवइ्छातेश्चतुहननायवाइषुइच्छायाइस्मेतोद्वादशशरस्य॥ आति
प्रकर्षेणक्ष्वेदंतेऽव्यक्तंशब्दायंतेप्रक्ष्विदाः अव्यक्तेशब्देनंद्यादित्वाद्धुः पृषोदरादित्वाज्जुत्वंप्रक्ष्वेडनाः। नराचावामानि अ
न्येभ्योपीतिडः अन्येषामपीतिदीर्घः नराणांसमूहोनारंनखंतिभक्ष्यंतीतिवरेडः नाराचाः। द्वे सर्वलोहमयस्यशरस्य॥ पाति
पक्ष्यतेपरिगृह्यतेपक्षपरिग्रहेकर्मणिघञ्पक्षः। वजतेनेनवजगतौहलन्त्येतिघञ्वाजः पंक्तादित्वादकुत्वंवाजयति निष्पु
तानूपवाघ जुवाद्वेशरपक्षस्य॥ त्रीणितृत्रन्रेपरेवक्ष्यमाणानिप्रकीर्णान्विषुत्रिलिंगाइत्यर्थः॥ नीतिविसृमं। शीतिविष

णात्क्षेप्रास्थिते टिंदेलिंपेत्य कर्मणि क्तः दिग्धः लिप्तः ततः कास्त्रलिप्तकः द्व॥ त्ताति तूण्यपते शरैः पूर्य्यते तूणः पूरणेवु रादिल्लनए
खत्तूणः टाषितूणा वस्त्रियां तूणी पुंधीउपासंग इति शत कोषः। धिषणा तूणकः। कलीडुणीति लिंगकारिका व तूणोसिंपोगनेस्त्री
ङुणेन ढ्वयोरपि ग्रहः टाबंत पक्षे तूणा घ तूणः वपुमान्स्त्रियेत्वेकरो बद्वद्वः उपास्यंते संश्लिष्यते शराः अत्राधिकरणे घञ् उ
पासंगः एवं नि षंगः उपसर्गादिति षत्वं कृ मृ कटीशोभ्य ई रान्त्रीति वाङ्कुलकात् तूणीर तूणीरः। इषवो धीयन्ते ऽत्र कर्मण्य
धिकरणे वेति किः इषुधिः। जोरादङ्गाषु तूणीचा। षट्टो नव्हानिरव्यानस्ता॥ खेति खज्यते भिद्यते परो नेन खडति वा खड्ग खाडिभेदे
कापूखाडिभ्यः कादिति गत् खड्गः। निर्गतास्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः वङ्कुव्रीहौ सत्वोपरातिडः। उनूषोते नेन वंडंरूसातकि १६६
र्मणपुरं वंडुहासः। अस्यते निःक्षिप्यते ऽसे वाकुलकादिरिति इः असिः। रिशति हिनस्ति राश्नुं रूपारिरा हिंसायांदिरिद
वि रिष्टिः शोलाविरिष्ठिः स्नाशिमृशाशिस्पृशाय इति नालव्यांते षु पठितः इव सिभ्यां क्तिन् वाकुलकाद्विः तीनूरिष्टिर्हलादिः आ
गते ताक्ति षुको चेतिक्तिषु। साष्टिरजादिष्या करवालमंडलाग्र कालेयकासिरिष्टयः। आष्टिः खड्गकरवारिकौक्षेयकौ वनंदु
कइतिरभसः। शिलाभूलाष्टिमुजरमिति भादिष्य। कुक्षौ भव विद्यमानः कुलकुक्षी पादिनाठकञ् कुक्षिंरक्षं त्सस्मा द्वा रोषा
र्षेठ कान्तकौक्षेयकः। मंडलाकृतमग्रमस्य मंडलाग्रः। करंपालयति कर्मण्यण् करपालः विधृतकरपालकः पालकइतिय
मकं। करं वलते वेष्टयति वलनं वालः करेवालो ऽस्येति वा करवालः। कल्यते छिदे समर्थो भवति उणादयो वङ्कुलामीति कृपेरानक्

कृपाणः । नखखङ्गस्य ॥ सेोनि सरति गच्छति सरकः ग्नगतौ दः प्रादिम रुव दुः सरुः । प्रादिनका टित लञ्जुरि काद्दिग्रहः । मेखेति
नस्य खङ्गादिमुष्टेः सृखलया चर्म वर्द्धिकयां वा मिवं धनं बंधनं मेखला स्यान्नु मेखेः कं वलादय श्चेनि किलु प्रत्ययो गुणश्चा निपा
त्यते । मीयते क्षिप्यते मालि वंधे वायथा अद्रूरतो रुत्ता त्रा निर्यातीति स्वाभीएकं । केनि फलानि विशीर्यन्ते यानेः फलाति निष्पद्यते वाऽ
दारो त्रिफला विशरणे फलनिष्पत्तौ वा कुआदिभ्यः संज्ञायां वुन् फलकः । पवादयव फलं करमिनिव । चरेर्मनि चर्म । जीलिकि
लीति ख्यातस्य ॥ सामीति अस्य फलेस्य मुष्टिः । सगृह्यतेऽयामिति सामिमुष्टावितिकर्मणि घञ् संग्राहः ॥ दुघोरिति दुर्दृश्यो हन्यते
नेन करणेऽयोविदुघ्निष्य पूघनादेशो । पूर्वपदादिति णत्वं । स्तु आते राक्षात निगाण ताम्रितन्सोतेन दुघनो दुघनश्चेति द्विस्तवे
मुदंहद्धी गिराति अवमुद्गरः । हन्यते नेन घ [illegible] नः मूर्तौ घनः इति घप्रघनादेशौ । नीलिमुकुराक्रन्तेरखुनिरो च स्य ॥ स्पाति इर
णतो सर्वधातुभ्य इन्निति इन्नुतनः क्वादि कारादि तिङी षिईली काषिरिकादिः ईली दीर्घादि ह्रस्वादिश्चेत पन्ने ई अते स्नूप
ते इगुपधत्वान्नु किः ङीविवा ॥ पाल्यते सो पालः रक्षणे संज्ञायां ण्वुल् करेण पालिका करपालिका करपालान् कर्मण्यण् ताल्
ङीप् कानि वा करवालि केति सवकार श्च पाठः ॥ इदं हस्वखड्गाकृते ईल्लदंडे इतिख्यातस्य ॥ भीतिभिदतः पालयाति भिदो रिन्नुभि
दिद्दी दृशतालं तुदशकुंतोऽ सिधीयत इति भवतेन तदवाक्षित्रः कालेषु पवारेण सिंदितं पालयाति कर्मण्यण् तावंता कालेन ल
क्षं आप्नोति सर्वः । सृज्यते सृ जाविसर्गे घञ् अर्थकः वंक्वादित्वान्नु कुत्वं सृगः । वाकुल कान्मुदिग्रा गगो । विति गा केसृ जइति तुम

धन्वी। द्वे हस्तप्रमाणस्य हस्तकोदण्डस्य नालिकास्त्रमिति केचित्तु माहुः। पेति परितो हन्यतेनेन नहं तेः परोघ इत्यप प्रत्यय घादे
शो। परितो घातयति हंतेर्ण्यंतात् नं घादित्वात् घः। परिघातनः। द्वे लोहबद्धस्य लगुडस्य मेदस्य मुषलाकारस्य गंडस्येत्यन्ये। द्वे निकृ
ष्ठं हस्तमियात्ति कर्मण्यण् कुठारः कुंठमारातीति वा कः। स्त्रियां कुठारी। स्वाधयति धिधारणे तु दादेरिति ततो बाहुलकान्नू क्तिन्न कौ वेति
कित्त्व स्वधितिः स्याद्वर्ग्यत्र पुंसि। परं शातुं शृणातीति आङ् परयोः खनिशृभ्यां डित्वेति कुः डित्वान्नुटि लोपः परशुः। परश्वेनुः अ
नपरश्वा परश्वानं धयति पिबतीति आत इति कः। परश्वधः स्तालव्यशः परान् स्यति परस्वधः पृषोदरादिर्दंत्यस इति माधवी
कुठारः स्त्रीव स्वधितिः परशुश्च परश्वधः। कुठारकः पर्शुश्च छुरिका कोषशायिके निरमसः। चत्वारि कुठारस्य॥ स्येति शस्त्र १६७
तेनया शस्त्री हिंसायां दाम्नीशासादिना ष्ट्रन्न् पिलात् ङीप् शस्त्री=नसेः पुत्री वत्सत्वात् दासिपुत्री। छुरति छिनत्ति शत्रून् छुरछे
दने कुन् शिल्पि संज्ञयोरिति कुनू टापि छुरिका। =नसेः काष्मीर कत्रि स्यपस्य धेनुका कत्रिणी वं =पासि धेनुका धेनुकानुक
रणत्वां वेति वक्ष्यते। चत्वारि छुरिकायाः॥ वेति शलति गच्छति शल गतौ अच्प्रादित्वात् घः शल्यं। शंकु प्रागुक्तः। द्वे शल्यमिति ख्यात
स्य॥ शर्वति शर्वति शर्व गतौ तालव्यादिः पृषादित्वात् कलच् शर्वला। शार्दूले शर्वल शल दुरिति शब्दभेदः। तुदन्मारयतीति तोमरः
पृषोदरादिः। द्वे शावलीति ख्यातायाः। प्रेति प्रास्यतेऽसुक्षेपणे कर्मणि घञ् प्रासः। कुं पृथ्वीं तनोतीति डः पृषोदरादिः कुत्सितो
ऽप्रतिक्रियोऽन्तोऽस्मादिति पृषोदरादिर्वा कुंतः। द्वे कुंतस्य॥ कोणति कुणशब्दे नेन कुणश्वदे हलश्चेति घञ् कोणः शृहादोर्व्वा दिकृ

पातिःस्मृत–पंजी त्यादिना–आलिः पालिः पाल्यते ऽसौ पाल रक्षणे चुरादिस्ततो ऽच् वह्वादि ङी विवालीवा । आश्रीयते ब्रह्मारार्थामि
नि–श्रेडि: श्रिङ्‌ हनिभ्यां ह्रस्वश्चेति विनु डित्वाडि त्वानुटिलोप: णाड्‌ ह्रस्व: पङ्क्तिस्तालवयथा–अश्नाति–पं क्रोशादिवादिक्वी
।–अस्तश्च–अस्त: कोणेहिरसिजरे इति विश्वात्‌ । कोटि: प्रागुक्त: । व लगरिरवडो घञ्‌ भागस्य कोणे भागस्येति तु सुभूति: । द्वि
यारपीदत्रामवतुच्छमिति तु वयं–आश्रि: कोणैकदेशयोरस्तीति धरणि के पाते । सेतिसर्वैरभिघ्रियते परामिमुखं गम्यते
नेनकरणे घञ्‌ सर्वाभिसार: । सर्वेषामेघाद्‌तलंघ्य्‌ दं वात्र सर्वौघ: । सर्वसन्नहनाऽपीवाक्योस्य सर्वसन्नहनार्थक: । नीराज
वतुरंगवलसन्नहनस्य ॥ लोहेतिमहानवमीदीक्षायामश्वादीनां नीराजनेऽभिमर्दितेन सत्तुत्तरकालं शस्त्रधारिणं राज्ञोय
शास्त्रोक्तो विधि: प्रक्रान्तु पाकूस लोहाभिहार लोहस्य शस्त्रस्याभिहार: सर्वतोहरणमत्रेति वहुव्रीहि: । लोहाभिहारश्च
पुक्तो विधिर्नीराजनेऽत्ररह सममालो । अन्येतु लोहाभिसार शस्त्रभृतामिति पठित्वा लोहं शस्त्रमभिसार्यते प्रस्थाप्यते ऽत्र
मंत्रोक्तयावाहनायुधादेर्नि: शेषेण राजनं यत्र सा नीराजनेत्याहु: । अन्येतु नीरस्य शांतुदकस्याजनं क्षेपो यत्र सा नीराजना
वा ॥ लोहाभिहारके लोह इति माधवी: ॥ ९ ॥ यानि सेनयास्सहकरणे भूतया वा विजिगीषो: शत्रोर्वाभिमुखेन यऽनेय
नं तदधिषेणनं सेनयाभियाती सर्वसेनाशब्दात्‌ सपापयाशेसादिनाप्तिवततो ल्युट्‌ ॥ यातिया नं यात्रायामाक्रम्यभि
त्रे तित्र नूाव्र ज्यापागुक्ता: ऽपमिानिरपूर्वाद्यातेः प्रेपूर्वान्निष्ठते गमेर्घ्यभावे ल्युट्‌ ऽपमिानिर्याणं प्रस्थानं गमनं वा गृहदद्दृहत्या

दिनोऽप्रगमः। षट्वितिजिगीषोः प्रयाणस्य॥ सोति आङ्‌ पूर्वानुसर्तेर्घञि = प्रासारः। प्रसरणं स्फुटप्रसरणीति पाठे आर्तिसृधृ
धम्यम्यश्यविधिनृभ्योऽनित्रित्याद्यित्रप्रत्ययः। क्रादिकारादीनि ङी। विप्रसारणीस्येतानृ प्रसारणस्यापि विद्वि सर्वत्रो माण्यसैन्य
प्रसारस्य॥ प्रोति प्रास्थित वक्रं सैन्यं प्रपूर्वान् क्रमो घञर्थे कः। क्रमादीनां केद्वे इति द्वित्वं प्रवक्रं। वालितार्थकं वलितन शब्दसमा
नार्थमितपर्यः। अवक्रं वालितां त्रिविधिसमस्यालाएकं॥ अद्रीति आभिमुख्येनाभिभूय वा शत्रून् उपाति अभीतस्य पङ्क्त्या
नेतदभिक्रमः॥ वैतेति विविधो मंगलगीतवाद्यादिकृतस्तालः शब्दस्तेन चरंति अवहरतीति ठक् इति तालः शब्दः प्रयोजनमेषा १६८
तो प्रयोजनामिति ठक् वैतालिकः। निशांतान् वेदयंतो नृपं बोधयंतीति जागरयंतीति ते बोधकराः। क्रमोऽहे खिवाद्दिना टब्रह्म बो
धकस्य॥ तेति वक्रे समूहस्तेन चरंति पूर्ववत् ठक् वात्रिकाः। देवताद्यग्ने घंटाद्यानेन ये शंसंति ते घांटिकाः। ओनकाख्या
इति स्वामी तु राद्धेर्घटिभाषार्थः नुमितुरोऽप्रद्वलइत्यकारः। घंटा घटीगौरादीत्तयाचरंतीति नैरुक्तावर्णागमो नानिरनुनासि
को वेति सर्वत्रांव क्रेणव रते। वड्रमानिर्मिलितोपयपठंतीति तेषांद्व इति सुभूतिः॥ स्तुरिति मगधेति काद्दु दोषावृत्यधः क
मार्थिनः कुषुपंतु के मगधं तु मागधाः कमिषुष्यं तु पञ्चामो रामेरण्यं भुरण्यति। इति श्रीभोज। मगधं ति पाठे तेप वाद्य व
मागधाः प्रज्ञाद्यणि मागधाः वेशक्रमेण महत्व वादिनो राजाद्यग्रतस्कोति कृतेन मागधाः स्नत्रियायां वैश्याज्जाताना मगध देशो
द्भवाइत्यमे। मधुक्षोऽद्भं माधुर्यानुसादरालक्षणयामधुसदृशं मधुतनू कारयंतीति कप्रत्यये मधुकाः द्वौ॥ शेति राजादेर्था चादे

येवीर्यादिस्त्कानिंकुर्वंतिते वंदंते स्कवंतिग्रस्थादिलात् उत्पत्तिः। वलारएवैतएकार्थाः इत्यन्ये द्वे॥ सामिति येसममपातकुलावा
शानशपथ्याद्वासेग्रामादानेवार्त्तिनोऽपराङ्कुरवा अपलायमानाः पाक्रोशांतिशापेभावेक्तः शप्तं शपथः सम्यकशप्तं येषां
ते संशप्तकाः॥ रेणुर्द्वयोरिति स्त्रीयते रीगातिवेषणयोः आतिस्तृशीभ्योनित् इति नुः रेणुः। धूनोतिधूञ्कंपने वाकूलकः त्रि
धूलिः धूलीच। पंशयति शोभ्यां पाहिनाशनेचुरादिः आर्जवदृशिकम्पामिपंशीत्यादिनाकुः दीर्घत्वं च पांसुः तालव्याअपिदंत्य
श्चशांवमूर्धकः स्पांशवइति शभेदाद्दंत्यातश्च। रजः प्रागुक्तं। वलारिधूलेः पांसुः क्षोदोमतोरेणुश्चूर्णो धूलिः स्त्रियांभवेदिस
सरमालापाठानून्मते पंचएवनामानि॥ चूर्णेद्वेइति चूर्ण्यते वर्णे चूर्णपे चणे चुरादिस्तनोघञ् चूर्णः क्षोदसाहवर्थान् पुंलिंग४
चूर्णोधूलिः सशर्करइतिशाश्वतः। एवंक्षुधनेक्षुदिरसंपेषणे इत्यतः क्षोदः। द्वे क्षोदनेनजातस्य रजसः। षडेवरजस इत्यन्ये॥
सोनिलुजपिजिहिंसायामिसतनघोरादिकान् समुनूपूर्वादेरवू समुत्पिंजः। पिंजलः उनूपिंजलश्च। कुर्वाणमुनूपिंजल
जातपत्रेरितिमाघः। द्वे अत्यर्थी कुलस्य पुंक्तस्य सैन्यादेः। पतिपनत्पुर्द्वे पतनेगत्यर्थस्य ज्ञानार्थत्वान् पत्यते ज्ञायते योधभेदान
येनिवाशालिपादिपातिभ्योनितिह्रस्वाकः पताका। विजयते जेनावीरः जयंतमनसूत्रस्वेदमित्वाण्वेजयंती। केत्यते ज्ञायते योध
विशेषानेनकरणेल्युट् केतनं। ध्वजयति विक्रांतिद्वापयति योधविशेषं ध्वजगतौ अंतर्भावितण्यर्थान् पचाद्यच् ध्वजं। वला
रिपताकायाः। द्वे पताकादंडस्पैतेके॥ सांतिखंडखंडीभूते गंजादियापुभूमिशतिभयप्रदासात्वीराशे सनंवीरा शोसनेवीराशंस

नपदस्यवाच्यत्वेतियेऽजें॥ =अहमिति =अहंपूर्वमात्रभवाम्यहंपूर्वमग्रेभवामिः अन्योन्यं योधानां याऽग्रतोधारणक्रिया साऽहंपू
र्विका मयूरव्यंसकादित्वात्सुप्सुपेति समासो वा तन्तो नीपसान्तर्भावात्तद्धितं =अहंपूर्वशब्दानु स्वार्थे कनि महत्वे ठनि वास
नो ङ्यादित्वाद्गुत्रिवाकेऽएर इतिह्रस्वत्वे प्रत्ययस्थादितीत्वे च =अहंपूर्विका =अहमिति विभक्तिप्रतिरूपको निपात एव ॥ =आहो
धितिदर्पादहंकारादात्मनो विषयाधिकार्यवचनेनराकेरप्रातिधानाविष्करणं भासं भावना =आहोपुरुषिका पूर्ववत्समासः
मनोङ्यादित्वाद्गुत्रि। =आत्मविषयाकार्यसिद्धिजननत्वात्माविष्करणं संभावनेति व्याख्यामृतं॥ =अहो इति =अहोशब्दोऽहं इति नि
वोऽहोहंपुरुष इत्यहंकारवानहोपुरुषस्तद्गी वाऽहंपुरुषिका परस्परमपेक्षा परस्य =अपरमपेक्ष्य परस्य योऽहंकारोऽहं १६९
सेवम्मेऽहं इत्यहंकारो मनोऽहमहमिका सर्वं पूर्ववत्॥ इति। =पार्थात्र्छेदः॥ इवत्यनेनारिः ढुगतोढुदक्षिभ्यामिनन् द्रविणं
तीर्थेनेनेनासुनूतरः। सह्यतेऽभिभूयतेऽरिरनेन शक्यते वाऽसुनूसहः। दंडोत्पलामुञ्जपणो कुमारी नखभेवजे। सहास्त्रि
यौवनेनक्षीतिरभसादंदनमपि। वलते प्राणित्यनेन वलप्राणनेघञर्थे कः वलं। भूरस्यभावः शौर्यं। निष्ठत्यनेन ...ता अमनिनि
स्पादिनामनिनुः औणादिकोवास्ताम। सुष्यत्यनेनारिः =प्रविविष्लविष्लि शुषिपः। किदितिमनुशुष्ममदंतं तेनस्ताम शुष्मं वानि
पाठः शुष्मवेतपपाठः =पन्नपाठदोभंगः स्यासि नु। शक्नोत्यनया शक्नि शक्तिः। पराक्रम्यते तेनपराक्रमे इल्मवेति घञ् भाव
तस्येत्मादिनावृद्धि। प्रतिषेधः पराक्रमः। प्राणित्यनेनघञ् प्राणः। दशसामर्थस्य॥ गीतिविक्रमं तेनेनपूर्ववद्धञ् इति भावस्य

श्रा

विक्रमः। अपातिशक्तिता। र्यातिशयः द्वे॥ वीतिहृत्रे रणे रणः जानि न स्रम शौनयेभाविष्यानि रणे वापदुत्साहः हृक्कये वी राणां मध्या
दिपानं तद्वीरकर्तृकला द्वीराणं पानं वा भावकरणयोरिति णवंण कं॥ युद्धमिति युद्धः टौ भावे क्तल्युटौ। जयतेऽजसंभव्यगेयेत्पा
दिनाक्तनीहिसाधु। प्रकर्षेण वध्यं ते द्विषंतो ऽत्र उपसर्गवलात्त्रिधनवद्धातिर्मरणार्थः। प्रदधाति म्रियते ऽत्र प्रपूर्वाद्धात्रः हृदृद्द
धाञ्भ्यः क्तुरिति क्तुः अनादेशः आतो लोपे वा प्रधनं। प्रकर्षेणावदार्यंते ऽत्र हृल्णो तेर्पेता ढपुरं प्रविदारणं। म्रियंते ऽत्र मिडे
वाकुलकाक्वक मद्धाति हिंसि ति मृधु मे धृ मे धा हिंसयोः इगुपधलानुकः मृधमिति वा। आस्कंद्यते ऽत्रास्यते शत्रवो ऽत्र ल्युट् आस्कं
दनं। सख्यातेसं कथयति शौर्यं कातरत्वं वा ख्याते शातस्वोपसर्गे इति कः संख्यं। समनति वैक्लव्यं गच्छत्यत्र समतिरमते ऽत्र कलवो अति
कादयश्चेति कन् समीकं। दसमं। समुदितानो परेषामायागमनमत्र पुंसीति घः संपरायः युद्धाजतोः संपरायइति वस्पतसम्य कु
परान् शत्रून् पो ममर्यते वा ऽत्र घञ् अिसं परायः ततः स्वार्थे कन् संपरायकं। सांपरायिकमिति पाठे स्वार्थे विनयादिभ्यष्ठक् अयमेव
पाठो बहुप्रचारः। मरणं मरः सह मरेण वर्त्तते समरः सम्पूर्वछेस त्र अगतौ अदोरप् पुंसीति घो वा। अनीकमुक्तं। रणं। स त्र वृत्ति
रणोयंच्चति वक्तव्यादप् रणः। कलं तु मधुरध्वना नितिधरणिः कलं मधुरध्वानिर्हं ति अन्येषापीति डः कलहः। गृह्णंगृह्णंति वेधृ
विविधा गृहो ऽत्र अप्यपानी वेति वहुव्रीहिः विगृह्यं त्र स्वाधिकरणे ऽपुवा विग्रहः। संप्रहरंते परस्परं च प्रेम त्राधिकरणे घञ् सं
प्रहारः। एवमभिमुखं संपातं पत्ते अपायिसंपातः। कलं ते स्पर्द्धमानाः शत्रूयंते ऽत्र कलशब्दरूसेख्यानयोः कलेरति इः कलानिक्षिप

ति कातन्त्रात् वा कलापिलक्षे पेटुः कालि ४ । संस्फुटं विशीर्यंत्यत्र स्फुटिर विशरणे पूर्ववद्धञ् संस्फोटः वट स्फुट भेदे पू
र्ववद्धञ् वा । संपुंजं यत्र इगुपधत्वात् कः पं कादित्वात् कुत्वं संयुगः अधिकरणे घाञ्चे प्रातिजनादिषु संयुग शब्द पाठा
द्गुणाभावो वा । संस्फेट इति वा पाठः स्फिट अनादरे इति स्वामी । अभ्यामर्दयन्ति मृद क्षोदे ण्यन्तात् पचाद्यच् घञ् वा पूर्वव
त् । समायान्त्यत्र पूर्ववद्धञ् समाघातः । संग्रामणं संग्रामः संग्राम युद्धे तेन । त्वं तां द्वौ वैधघञ् । अभिमुखमागच्छंत्यत्र
गमेः पूर्ववद प् अभ्यागमः । अभ्येत्य समाहूयन्तेऽत्र आङि युद्धे इत्य पूसम्प्रसारणे च आहवः । समुद्यन्तेऽत्र इण् गतौ निपा
तः समुदायः संयतन्ते संयच्छन्ते वात्र संपदादित्वात् क्विप् संपत् पुंस्यपि रवो जिसे पन्यनुलाप्रयौ रवे इति दंडी । सामिति १७०
ः प्रागुक्तो अजेः पाणि यदि तू अपाजिः । संयन्त्यत्र संपदादित्वात् क्विप् समित् । युध्यन्ते संप्रहरन्तेऽत्र पूर्ववत् क्विप् युत् । एक
त्रिंशत् युद्धस्य ॥ मीति वा कुम्भ्यां युद्धं वा द्रुपुद्धं तन्त्रा नियुद्धं वर्तते निगृह्य युद्धान्वि युद्धं सात्र कर्ष्ट युद्धानि युद्ध मिति सुभू
तिः एकं ॥ तिति परस्परसंधानो रणे संघट्ट मुलं तान्यंतत्रत्तमेवो डुल कादुलक क्विप् निरुक्त उकारः तुमुलो व्याकु
लो रणे इति त्रिकांड । रणस्य संकुलं संकीर्णता रणे संकुलं । तु इति ... धातु गीतस्वं ः ... क्विप् आगमानि त्पला
त्रनुक मुरसंवेष्टने मुरन्ति संवेष्टयन्ति इगुपधत्वात् कः तो मुरः स्कमुरः कापिरि कादिरिलत्वेएकं ॥ क्ष्वेडेति आक्ष्विदा
व्यक्ते शब्दे कृत्यल्युटो बहुलमिति बाहुलकात् ... घञ् तत ष्टापुपृषोदरादित्वाद् दकारस्य डकारः क्ष्वेडाः । गजयूथदर्शना

तुरङ्गमाणां यथा सिंहस्य नादो गर्जितं तत्प्रायः प्रबलभंगाणस्योत्साहहृद्ध्ये वयोराशन्तो नादः सः सिंहस्येव नादः सिंहना
दः द्वे ॥ केहस्तिनीयुद्धादावेकत्र संहतीकरणं घटना घटा वघटसंघाते चुरादिः घटाद्यच् । घिन इति पिलादङ् । द्वे हस्तिनीयु
द्धादावेकत्र पुञ्जीकरणस्य ॥ केति अन्योन्यं योधानां युद्धाय सत्वरावः स्पर्द्धा शब्दः प्रागल्भ्यमयासहयुद्धं वैता कोऽशपूर्वकम
ह्वानं क्रन्दनं क्रन्दः रावह्वानार्थान्त्वल्युट् क्रन्दनं । प्रपस्य ग्रहणं उपसर्गो रुव इति घञ् द्वे ॥ बृंहीति करिणां कण्ठगर्जितं बृंह्यते बृंहि
तं बृंभावे क्तः द्वे ॥ वीति धनुर्गुणस्य स्वानष्टंकारो विस्फारः स्फुरसंचलने घञ् स्फुरति स्फुलत्योर्दीर्घीत्यात्वं स्फुरति स्फुलत्योर्नि
र्निविभ्य इति विकल्पेन सत्वात् विस्फारोऽयं सस इति सुभूत्यादयः एकं ॥ पेतिपटहः प्रागुक्तः । अडंवरः संग्रामपटहः अडम्ब
ते दम्भु उपशमे इत्यत्र अडपूर्वात्कृत्यल्युटो बहुलं बाहुलकाद्वराजिति बहुलवचनादतो पि वरचनेरुक्ता दस्य डः । आडंवरः स
मारंभे गजगर्जिततूर्ययोरिति विश्वः । द्वे युद्धवाद्यमानपटहस्य ॥ प्रेति सभाशब्देनात्र सभासाध्यो युद्धादियुक्तो विचारो लक्ष्यते प्र
गतः सभाविचारोऽस्मात्प्रसभः । क्लीबे तु प्रसभं हठ इति वोपालितः । बलादितिनिपातो हठार्थ इति स्वामी तस्य करणं को
रः हठश्रुतिसंकुलत्वयोः संकुलत्वं बलात्कारः घञ् वैकः । लिबलात्कारस्य ॥ अयेति स्खले संचलने भावे क्तः स्खलितं पूर्व
तु स्खलनीयादि लाद्दिदे शोपतनभुक्तौ इदानीं तु युद्धप्रक्रमात्कूटयुद्धादौ युद्धमर्यादायाश्चलनं । छित्ति मर्यादां छिनत्ति छेदने
हृषादित्वान्कत वृद्धं । द्वे छलस्य ॥ प्रजेति जन्यते इति जनेर्यत्तानात्ताकि इत्यसीति यत् जन्यं पुरुषस्य व्यापारेण न जन्यत एव अय वभव

171

तीव्रार्थः। न तु लेसाधु अप्रजन्यमित्यर्थः। उत्पतत्यकस्मादायातीत्युत्थालेतीत्यादिना। णः उत्पातः उपस्थितोऽबुद्धिपूर्वकमागत
तः। सृजौ उपसर्गः। अस्य पुंस्त्वं प्रकरणादुक्तिः। त्रीणि आलिनां शुभाशुभसूचकस्य महाभूतविकारस्य भूकंपादेः॥ मूर्छाति
मूर्छा मोहः समुच्छ्राययोः गुरोश्च हलः इत्यकारः उपधायाश्चेति दीर्घः। मूर्छा। कश्मलं करोति निगृह्णाति बिरं अनिष्टानि कुर्व
ः कश्मलं बाहुकान् करोति विकल्प्य। काशीः सोऽत्र धातुः इति सुपूर्व्वादयः। शायन्नामनशीलं कश्मलं मूर्खत्वं चेति शा
भेदात् तालव्यशौ मुह वैचित्त्ये भावे घञ् मोहः। त्रीणि मूर्छायाः॥ अवेति अवमर्दनमवमर्दः मृद क्षोदे घञ्। पीडनं वागादेर्नभा
वे ल्युट् पीडनं द्वे सस्यादिसंपन्नदेशस्य परचक्रेण पीडनस्य॥ अभ्येति अभ्यवपूर्वात् स्कंदेर्ल्युटि अभ्यवस्कंदनं अभ्यासादनं पूर्वात् स १७२
दे र्ण्यन्तात् ल्युटि अभ्यासादनं। द्वे नि: शतीकरणाय शत्रुं अभिद्रावमानस्य प्रकारस्य॥ त्रीणि जयतेर्भावे एरजिति विजयो जयः। द्वे शत्रु
पराजय स्वीकरणस्य॥ वैरेति वैरस्य वशापणस्य वशोधने वैरनिर्यातनं। त्रीणि कृतापकारस्य प्रत्यपकारस्य॥ प्रेति प्र
प्रद्रवणं प्रद्रावः प्रद्रु स्कन्दे क्रावश्चेति घञ्। उद्रिवन्तीत्यादिना ऽरमुद्रः। वैरस्य प्रतीपीकरणं प्रतीकारः। पतनानि कारोपस्कारयोः उप
द्रवणं प्रद्रावः प्र डु स्क स्कावश्चेति घञ्। उद्रवतीत्यादिना अरसुद्धः। वैरस्य प्रतीपीकरणं प्रतीकारः। पतनानि कारोपस्कारयोरु
द्रवणं प्रद्रावः प्र द्रु स्क स्रु वश्चेति घञ्। उद्रिवतीत्यादिना ...

द्वि॥ नीति त्रिष्वि निकाकाङ्क्षन्यायात् पूर्वत्राप्युन्नेयं। नश्यति स्मनष्टः कर्तरि क्तः। एवं निरोधनं स्मनिरोहितः। दें अदर्शने गतस्य
॥ प्रेतिमीञ् हिंसायाम् मतः स्वार्थिके ण्यन्ते प्रमीनाति [illegible] मिनोति मातेयुक् भावे ल्युट् कृत्यवद्धाति एवं प्रम
पणं। वर्ह हिंसायां चुरादिस्त्वतो निपूर्वान्ल्युटि निवर्हणं। कॄ श्रु हिंसायां शृ हिंसायां निविपूर्वाभ्यां ल्युटि निकारणं निशारणं।
प्राणिरु नु पूर्वाद्द्रुसो हिंसायां एवं तान्ल्युटि प्रवासनानि वासनं द्रावसनानि। परापूर्वाद् असु क्षेपणे ल्युटि परासनं। निपूर्वाभ्यां सूद
क्षणे नैहिंसि हिंसायामित्येताभ्यां ल्युटि निसूदनं निहिंसनं। मारणे नोषणे निशामने पुंसा मित्र्यवेति मित्वान्नमितां ह्रस्वः संज्ञपन
।निरपूर्वात्लग्रं थ ग्रथ कृप हिंसायां घटादेत्वं पतान्निर्ग्रंथन कृपने। वस्तगंध अर्दने ततो ल्युटि निगंधनमिति स्वामी। अपपूर्वाद
से ल्युटि अपासनं। निरपूर्वान्नृह हिंसायामित्यतो ल्युटि निस्तर्हणं। निष्टू पूर्वाद्ध ने ल्युटि निहननं। क्षण हिंसायां ल्युट् क्षणन
।परिपूर्वात् वृजी वर्जने इत्यतो हिंसार्थान्ल्युटि परिवर्जनं। निरपूर्वाद्वपेर्ण्यंतान्ल्युटि पूर्ववर्ल्लत्वे निर्वापणं। निरपूर्वान्पै ओ वै शो
षणे इत्यतो ल्युटि निर्वपणमिति नुस्वामी॥ निपूर्वान्शसु हिंसायामित्यतो ल्युटि विशंसनं। मृङ् प्राणिभ्यां ण्यंतेभ्यां ल्युटि मारणं प्राणि
घातनं। मथे विलोडने प्रपूर्वन्ल्युटि प्रमथनं। क्रथे ल्युटि क्रथनं। उत्पूर्वान्नुज्ज जसु हिंसायामित्यतो ण्यंतान्ल्युटि उज्जासनं। आ
ङ्पूर्वाल्लभ मारणे न वैतेन ततो घञ् उपसर्गात्खल्घञोरिति नुम् आलंभः। तुजि पिजि हिंसायां चुरादित्वं पिनादेरस्त्वि पिंजः। विपू
र्वान्शृ हिंसायामित्यस्माद् ऋदोरप् विशरः। हन्तेर्घञ् घातः। उत्पूर्वान्मंथ विलोडने इत्यतो घञ् उन्मंथः। हन्तेर्हनन्य वधसत्यपि वधादेश

नवधः। त्रिंशन्मारणस्य॥ स्येति देहारंभकाले पृथिव्यादीनि पंच महाभूतानि तेषां स्वदेशसंक्रमात् पृथक्कृतं पंचता। कालस्य यमस्य
धर्मः तत्प्रयुक्तत्वात्तस्य कालस्य धर्मः। क्रियास्वरूपः यथोक्तं कालः संहरति प्रजा इति कालधर्मः। दिष्टस्य जीवितकालस्यांतो दिष्टांतः। प्रल
यनं एरच् प्रलयः। पूर्ववदच्। अति अवसाने अततानि पर्यायच् अनुमृत्यंतः। नशेर्घञ् नाशः। मरणं मृङः। भुजिमृङ्भ्यां युक् त्युकाविति युक्
प्रत्ययः मृत्युः द्वयोः पुंसि वा। मृङो ल्युटि मरणं निपूर्वाद्धाञो निर्मरणार्थः ततो घञर्थे कः। निधनः। निपूर्वाद्दधातेः कृपृवृजिमंदिनिधाञः
क्युर्वा निधनः। दश मरणस्य॥ परेति परा गता अवसवः प्राणा अस्य परासुः। प्राप्तं पंचत्वं येन सः प्राप्तपंचत्वः। परं लोकमितः परेतः। प्र
कर्षेण इतः संपूर्वात्तिष्ठतेर्निर्मरणार्थः ततः क्तः संस्थितः। मृङः क्तः मृतः। मिञ् हिंसायां प्रपूर्वस्मात् क्तः प्रमीतः। एते परास्वादयस्त्रिषु
लिंगाः स्युः। सप्त मृतस्य॥ चीतेति चीयते अस्यामग्निः चिञो बाहुलकाद्दां जिस्त्रियां क्तः ततष्टाप् चिता। चित्याग्निचित्ये ११२
वेति चपुं चित्या॥ चितेति क्लिबु चीतिः। त्राणिमृतदाराधारवृद्धेः॥ कोति अपमूर्द्धा शिरः शून्यं कर्मनाक्रियायुक्तं शरीरं कशि
रो वध्यते आधिकरणे घञ् कबंधः। युद्धे सहस्रपूरकः कबंधो नृत्यतीति वार्त्ता। नर्तनाक्रियारहिते तु पवारात्कबंधप्रयोगः एकं॥
श्मशानेति शय्यते अत्र शायनं शवानां शयनं पृषोदरादित्वात् शवस्य परमभावः शयनस्य वा स्थानं श्मशानं द्वितालव्यं। अशुच्यश्मशानानाशि
मुग्धशिश्न कुशोपाश्वानीति शभेदः। पितृवणे प्रेतानां वनमालयः पितृवनं वनानि भजतेर्पचाद्यच् वा। वनं नपुंसकं नीरे निवासालयकानन
हंतिमोदिनि। वनं पुरगोतिनियमात्रणत्वं। द्वे श्मशानस्य॥ कुणपेति कुणति कणति वा शब्दार्थात् घञर्थे कः कुणः कणं शवं पाति धनं जयाख्यवा।

योऽरंतः सत्वाद्यन्तमरावृक्करणात्क्षणे: संप्रसारणेनेति कपन्‌संप्रसारणं च कुल्लपद्यति वा। आवतिगच्छति संस्कारो शवगौ
ताल स्वादिः पवाद्यवृशवं। द्वे मृतशरीरस्य ॥ प्रेतनिप्राग्स्वते से त्यत्र हृदृहस्मादिना उ पिस्ररूहोपग्रह्यौ ॥ वंधनेह्यरिनि वंदो रिः उ
पिवंदी = नीत्यात्क [illegible] ष्टमनुष्यगवादे:। केति कीर्यते विस्त्सिप्यते सापराधो त्रा किरते। करोते बींमिदादि पाठादड. टापु कारा वंधन
पि = आलयः वंधनालयः। द्वे वंधनगृहस्य कारङ्गृहरहनिखातस्य ॥ पुंसीति = जस्वंते वा कुलकाननृम्मृद्यातिडः = असवः एवं प्राणः प्र
गुतेः = असु प्राणः शवृभ्यां वहुवचनाभ्यां पंच प्राणा उच्यंते = अपुनरे कैकं वहुवचनांताः हृदि प्राणो गुदेऽपान इत्यादि दर्शनात् = पत
एव प्राणोऽपानद्यति प्राणुतां। द्वे = पत्रिसहितानां पंचवायूनां ॥ जीवह्यति जीवनं जीवः घञ् । = असूनां प्राणानां धारणमसुधारणं। द्वे
जीवनस्य ॥ = आयुरिति एतिद्रुणो ह्यदिदिलुसिः = आयुः जीवने नावच्छिन्नकालो जीवितकालः। द्वे = आयुषः ॥ जेति येनाम्रियमा
णो जीवतितदौषधं। जीवसनेन जीवातुः जीवे रातुरित्यातुः द्वे ॥१०॥ इति क्षत्रियवर्गविवरणं समाप्तं ॥१०॥ ऊरोति ऊरुभ्यां ऊरोर्भवाः श
रीरावयवाच्चत् वा तोयीति वांत = आदेशः ऊरव्यः। ऊरोर्जाता: सप्तम्यां जनेर्डः ऊरुजाः। = अर्यतीयाः = गतौ = अर्यः स्वामिवैश्ययोरि
ति यदंतः साधतोऽर्थः। विशंति पतस्थानं विशः क्विपू विशः विशएव वैश्याः स्वार्थे ष्यञ् गर्गादित्वाद्यञितस्त्रायां कृष्याजीविता तु
क्षोत्रसंस्थानाय सततं भूमिं स्पृशंति स्पृशोऽनुदके क्विन् भूमिस्पृशः। षट् वैश्यस्य ॥ = आजीति = आजीव्यते नेन हल उच्यते
करणे घञ् = आजीवः। से द्वे याम हीर्वे चेवाण्वुल्‌जीवकाजीवयाति वाण्वुल्‌। वर्तनं वृत्ति रस्थास्पांप्रत्ताम ग्रहाति णः वार्ता। वर्त्तनयाः

किन्तु वृत्तिः। कर्षणेऽल्पत्रुटिवर्तनं जीवने। षट्कृष्यादिजीवनोपायस्य॥ द्विविधामिति कर्षणं कृषिः। इकुकृष्यादिभ्य इकीक्। प
शून् चौपायानि शयादेव पालयति कर्मण्येष पशुपालः। तस्य कर्म पाशुपाल्यं। वणिजां कर्म वाणिज्यं पूर्ववत् ष्यञ् दू
तनालिग्रन्थौ वेति यप्रत्यये वाणिज्यापि च। इत्युक्तप्रकाराः कृष्यादयः प्रत्येकं वैश्यानां वृत्तयो जीवनोपायाः॥ सेवेति पराचित्तानुवे
र्तनं सेवा षेवृधातोर्गुरोश्च हल इत्यकारः। साश्ववृत्तिः श्वपतेर्दैन्यादिनाऽपकृष्टत्वात् श्वन इव वृत्तिः। पुरपिण्डोपजीवित्वान्न द्वे॥
=पात्रीति =प्रसत्यवद्भुर्दोषादनृतनामिवानृतं। अमृतवृत्तिः स्मृतासेवा गार्हितं तद्धि विजन्मनां॥ हिंसादोषप्रधानत्वादनृतं कर्षि
रूप्यनृतानि। =अनृतं कृषावसत्येचेति रुद्रः। =अनृतमिति सत्यः पाठ इति स्वामी। =अनृतं कर्षणं स्मृतमिति मनुस्मृत्यादौ कृषेः॥ २११
उञ्छेति कपोतवदेकैकशः कणानां ग्रहणमुञ्छः शाल्यादेर्निपातितपतितस्य कणमंजरीणां ग्रहणं शीलं उञ्छशिलं उञ्छश्च
शीलं उञ्छे च अर्धर्चकः। =अत्र शमादि॥ प्रयोगदर्शनात् उञ्छशिलमिति निगमाख्यमभिधानं। उञ्छमुञ्छनोञ्चयाः शिलं धान्य
मंजरीसंग्रह इति स्वामी॥ संहतं यथा शकानान वेदुञ्छशिले न वृत्तिः फलेन मूलेन च वारिणा वेति। =मनुः उञ्छशीलं त्रयाम्
तिमनुः। पुमानुञ्छः शिलं सतोमाति वा पालितः। पृथगपि प्रयोगः। विगृहीतेषु यासो यमुञ्छेन जीवति ती नान्यं उञ्छभाग
कितसैकतानीतिशिलान्यप्युञ्छेतोनि सामिति। विपर्यस्तंप्रयाजीवेद्वापि शिलोञ्छेनेति याज्ञवल्क्यः। शिलोञ्छमप्याद
दीनानिप्रोञ्जीवन्नूप्रतस्तत इति पृथक् प्रयोगपक्षे उञ्छशिलामिति समाहारद्वंद्वः॥ धर्महेतुत्वादमृतमिति ऋतं आगुर्कादि॥

द्वृत्ति याचितायाचितयोर्यथावृत्राऽयाच्यनुसरणेव दातिदुःखदत्वान्मृतमिव मृतं मृङ् प्राणत्यागे क्तः। अयाचितं तु सुधावदानंदप्री
तिहेतुत्वादमृतमिवामृतं। द्वे षंसुवेऽर्थे। प्रार्थनाप्रार्थनयोः क्रमेणैकैकं॥ सेवेति केवलेन सत्यनृते। शीणेनाकेवलेनानृतेनापि
वृत्तेर्विलोपः स्यादिति किंचित्सत्यं किंचिदसत्यमिति सत्यसाहितमप्यं सत्यानृतं। वणिग्भावो वाणिज्यं॥ ऋणमिति। ऋणं तेन
णं ऋगतेः क्तः। साधमर्ण्यमिति साधु। पाटितउद्धारणेरतेयते वृद्धिं नीयते वाऽवेल्लुटप्र्युदंचनं। उद्धियतेऽग्रत्यनेनउद्धारः। त्रीणि ऋ
णस्य॥ अर्थप्रयोग इति अर्थस्य प्रयोगः पुनः पुनः कलादानं। कुससंश्लेषणे कुसेरुम्भोमदेनाद्दनीदबालयः कुसीदं कुत्सितं सीदं दंप्रवस
त्रामवंत्यनयावा कुत्सितं सदनं गानरवयावा। कुत्सितेऽधमर्णः सीदत्यनयावा घञ् कुसीदं शोकादशोनितान्देशादशितत्पषि
दादेशात्वचात्। जीविकावृद्धिजीविकातृतीयासमासः कुसीदं दंतसं। त्रीणि वृद्धिजीविकायाः॥ याचितेति याचकत्वा आप्तं लब्धं स्वस्वीकृ
तं स्वस्वीकरणं यथा वृअयातिवृत्तमेवमभवानियाचितकामिति अपमित्यनाभ्यां चकृञ्नापिनिकञ्। नीतेनियमात्पारिवर्तेनानृप्य
तुऽआप्तमेऽइति दानेउद्दीप्याभाऽइति कोऽल्पमिति कुपूर्ववनूककुनियमादिति विभीषागुणनिपंचमी॥ उत्तमर्णेति। ऋणे उत्त
मऽत्तमर्णः उपचयहेतुत्वादुत्तमर्णस्य अपचयहेतुत्वादधमनृणमस्य उत्तमर्णोऽधमर्णः अपो काउत्तमर्णः धनग्राहकोऽध
मर्णः। क्रमेणैकैकस्य॥ कुसीनि कुसीदं वृद्धिजीविकां प्रयच्छतीति गृह्णाति कुसीददशोकावृद्धात् ठञ्ठञ्वानिष्ठञ् कुसीदि
कः स्त्रियां पित्वात् ङीष् कुसीदिकी। वृद्ध्यर्गत्या प्रयच्छति गर्ह्यामिति ठकि वृद्धेर्वृधुषीभावे वार्धुषिकः। वृद्धिकलांतरं सा आजी

वाजीविकास्य द्वयमाजीवः। पृषोदरादित्वात् ककारलोपे वार्द्धुषिः। वार्द्धुषिकोऽप्युत्पन्न इति कुसुमभूतिः। वणारि द्वाद्धिजीविनश्च
क्षेत्रे तिक्ष्णत्रे केदारस्तत् कर्माणि क्षेत्रं तदाजीवोऽस्यास्ते त्राजीवः। कृषावि लेखने एवुल् कर्षकः। कृषेर्वृद्धिश्चेदि वा किति कुन्
कृषकः। कर्षणं कृषिः इक् कृ कृषादिभ्य इति कुमतर्थे रजः कृषीत्यादिना वलच् वल इति दीर्घे कृषीवलः। वलारि कृषकस्य॥ क्षे
त्रमिति व्रीहिणां मुद्गादीनां शालीनां कलमादीनां मुद्गउत्पत्तौ यदुवितं योग्यं क्षेत्रं तत्तु क्रमेण व्रीहिशाल्यो कुवे हेयं॥ ८
लेयं॥ ये तियवकोरोरधान्यं षाष्टिकः षष्ठीधान्ये। यवादीनां भवने क्षेत्रं यव्यं यवक्यं षाष्टिक्यं। हिरावे
विशेषो कर्मणैकैकस्य॥ तीति विभाषा तिलमाषोमाभंगाणुभ्य इति यत् तिल्यपक्षे खञ्॥ तिल्यं तैलीनं यव्यात माषीणम्
बीजां उमादयो वत्स्यंते उमां=वोभीनं=णाणवीनं भंगयं भांगीनं मायोतियतु स्वस्थाविति शेषः द्विरूपता द्वे सपेद्रसर्षप॥ १७४
मातृति पूर्वी कभ्यो व्रीह्यादि भंगाणुभ्योऽन्यत्र धान्यमुद्गकोद्रवादितद्भवनक्षेत्रं यत्पक्षे तत्र मौद्गीनं कौद्रवीणं
द्विवर्ते ते=आदिना कौलत्थीन माषूरीणं वाणं कानादिगरूः। सर्वत्र धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्॥ वीतिपूर्वमुप्तं पश्चात् कृषकतु
प्रकृष्टक्षेत्रे पूर्वकाले केत्यादिना समासः। बीजेन सहकृत कृष्टं बीजाकृतं कृष्टोद्वितीयतृतीय शंवबीजाकृषाविति डाचू॥ सी
तिसीतयालो गलपद्धत्यासां मितं संगतं नो रथ इत्यादिना यत् सीतं। कृषेः कर्मणि क्तः कृष्टं। हलेन कृष्टं हल्यं मतजनहलानु
कर्षणं यत्स्य कर्षणं स्विति यत्। हल्य वाद्दीतियथा हल्यं कृष्टं वर्तने तत्पासीत्यस्यापीतदर्थः। =॥ तिसामान्येन कृष्टभूभागमाजस्य

॥ त्रीतित्रिगुणं कृष्टं त्रिगुणाकृतं संख्यायाः गुणनायाः इति डाबू । तृतीयं वारत्रयं कृते कृष्टं तृतीयाकृतं कृत्योद्वितीयेत्य
द्विनाडाबू । त्रिवारत्रयं हलेन कृष्टं त्रिहल्यं रुपसीनाहलेभ्यो पाद्वितीयेति तद्वं नविधिरिति मतं तने सादिनायतुत्रिहल्या ॥ तिसृ
भिः सीताभिः संमितं सेगतं त्रिसीतं पूर्ववयत् । तस्मिन्नृत्रिगुणाकृतं इत्यर्थः । आर्यं यं । चत्वारि वारत्रयकृष्टस्य ॥ द्वीतिद्विगुणा
कृतं वारद्वयं लानुकक्षतिर्यक् कृष्टं । तत्र सर्वं पूर्वं परपदार्थे पुरुपुरुषमानाः शाबूवातिमन्तरेणापि वत्सर्थं गमयं तीति त्यासः पू
र्ववादितस ये: डाबूप द्वौ द्वितीयाकृतं द्विहल्यं द्विसीतमपि यसं वाकृतमपीह हहेति अत्र पर्याय इत्यर्थः । शमुरुपशमेर
सेर्वनु शंवशबूः अनुलोमकृष्टस्य प्रातिलोमकर्षणेवर्ततइति शाबूकः कृत्य इत्यादिना डाबू शंवाकृतं तालव्यादीति काश्चि
त् । सारिनु सोरिभसं वाकृता मानिदंत्यांतेषु वर्णोदेशनाद त्यादीति सर्वसंमतमेव ॥ द्रोणेति उच्यते त्रैनिवापः क्षेत्रं हल
च्यातिचमू द्रौणिकः पाठ । किकः । आदिना आदिना प्रास्थि ककोउविकादिग्रहः । वापाद्वाबित्यादिना पवाघर्थ ग्रह ४
द्रोणं पादे कं वपवती सर्वसंभव त्वबहुरातिपवतीतिठकुः पाठ किकादिः द्रोणावुपाविनो द्रोणाद एवेति अलिद्रोणीठकि
द्रोणिकी स्थाली ॥ खेति खारीपरिमितं पचतीत्यत्र खारीकः पूर्वकएवार्थे खार्याई कनुखारीकः ॥ उत्तेति उत्तमर्णादयः ॥
ईकौताव्रिपुवा याति गाइत्यर्थः । शमुरुपशमेशमेर्वनुशंवशबूः अनुलोमकृष्टस्य प्रातिलोमकर्षणेवर्ततइति शाबूकः कृत्यु
रीकौतात्रिपुवायालिंगाइत्यर्थः । डाबू शंवाकृतं तालव्यादीति काश्चित् । सारिनुसोरिभसं वाकृता मानिदंत्यांतेषु वर्णोदेश ॥ सुमेति उच्यते वीजमत्र
इत्यादिना डाबू शंवाकृतं तालव्यादीति काश्चित् । सारिनु सोरिभसं वाकृता मानिदंत्यांतेषु वर्णोदेश

175

कृषिरपि भ्वांरनु वप्रः वप्रां केत्यतले सानि दारूणए मस्यकेदारः कोशीरासिदारणं द्वाहल्लं तादिति सम्भ्यप्लुकुद्धीयते धान्ये भ्यष
तेऽत्र क्षीयते वा फलैः। क्षेत्रेति वासगत्यैः। क्षिषहिंसायां वाष्ट्रन् क्षेत्रं॥ त्रीणि क्षेत्रस्य। ज्यस्येति ज्यस्य केदारस्य समूहे कैदा
राघम् कैदारकं। यात्रि कैदार्यं। क्षेत्रस्य दामित्यण्एक्षेत्रं। ठञ् कवचियतश्चेति ठात्रे कैदारिकं। वलादि क्षेत्रसमूहस्य॥ लोष्टानि
लोष्टेसंघाते पवाच वुं पुंलिंगो प्ययं। लेष्टुः शं ठेपिलोष्टः स्यादिति पुंस्कांडे वोपालितः। निशा ज्यल्पीभावे लिश्यत इति
ज्यलाद्ययश्चेति तुः लेष्टुः। द्वे मृत्खंडस्य॥ कोटीति कोटिमग्रभागं श्यति ज्यतन इति कः कोटिरग्रभागः सानि शायितास्या
स्ति लोमादित्वात् शः कोटिशः कुद्दिकारादिति ङी षि कोटीशो दीर्घमध्योपि लेष्टुघ्नः कोटिशः। भिद्यते नेनेति करणे ल्युटयं
देनः लेष्टूनां भेदनो लेष्टुभेदनः। द्वे लोष्टभंजनमुद्गरस्य॥ प्रोतेति ज्यजगति क्षेपणयोः प्राज्यते नेन ल्युटि णायाविति पक्षे विभा १७५
षाभावः पक्षे प्रवयणम पीति स्वाम्यादयः। तुद्यते व्यथ्यते नेन रश्वादि रनेन तुदेव्यथने ल्युटि तोदनं। दाम्नी त्यादिना ष्ट्रन् तोत्रं। त्रीणि
पाचनीति ख्यातस्य॥ खेति खन्यते ऽवदार्यते नेन ज्यानित्र ख धूञ् इत्यादिना इत्र खनित्रं। ज्यवदार्यते नेन ज्यवदारणं। द्वे खनि
त्रस्य। दो इति दाति लुनत्यनेन पूर्ववत् ष्ट्रन्। लूञ् करणे पूर्ववत् आदिवृ लवित्रं। द्वे दात्रस्य॥ ज्याबेति ज्याबध्यते युगेन सममी
शादंडो नेन ज्याङ् पूर्वाद्बंध बंधने इति तो हलश्चेति घञ् ज्यावधः। युतं युक्तं यावक्रियते नेन पूर्ववत् ष्ट्रन् योत्रं योक्त्रं वरत्रे यद्यपि यु
गकाष्ठे न युगकाष्ठं वधनरज्जो स्त थापी मे दागणेन पात्र पानामेव पर्यायः॥ ज्यफेति फलं प्राप्नुते फलमिति स्थानेऽहल

सितिपठति स्म स्वामी ॥ निर्गतमीशायाः निरीशं । कूटयति छिनत्ति कूटं छेदने इगुपधत्वात् कः । कूटं तन्तः स्वार्थे कन् कूटकं । फा
लयति पाटयति भुवं त्रिफला विशरणे एषं नादय फालः । कृष्यते भूर् [illegible] नेन करणे कृषि कृरणा । किकन् कृषिकः । स्त्रियां कृषिका
॥ कृषिका कृषिको फाल कृषकाविति रूढः । पंचफालस्येति कालिंगादयः । त्रयमीशा फालमभून्यसीरावयवेवत्र काष्ठे
ततो द्वयं फाल इति सुभूतिः ॥ लेति लंगति भुवं लांगलं पृषोदरादिः = पाणिराजि लागीति लंगे गत्यर्थात् कलं वादयश्चेति क
लन् प्रत्ययो दीर्घश्च प्रकृतेर्निपात्यते लांगलमिति वा । हलति भुवं हलं विलेखने ड वृहलं बली पादिनाणप्रत्यये हालश्च
हालः फालवद्रूः सीतांति विक्रमादित्यः । हालिस्तम्भमहद्धले । गोभूर्मिदार्यते नेन करणे ल्युट् नं घादित्वात् ल्यु गोदारणं
। सीयते बध्यते षिञ् बंधने सूसिभ्यां तोदीर्घश्चेति क्रन् दीर्घत्वं च सीरः हलाति गम करो सीरावेति दंत्यादौ रभसानुदंत्यादिः
। वलादि लांगलस्य ॥ शेते शम्यते दम्यते युग्यवाहनमन्यया = पञ्चादयश्चेति पकुटापुशम्या ॥ युगस्य कीलं नादयगकीलः स्वा
र्थे कन् युगकीलकः । द्वे युगे योत्र बंधनायायः कीलकस्तस्य सा लिङ्गति ख्यातस्य ॥ ईशेति ईशमीक्षादान् ईशाति ईशा मुखा
दान् ईशाणे र्थे ईषगति हिंसादानेषु इगुपधत्वात् केगुरोश्च हलः इति सकारे वा ईशा ताल वांतामूर्द्धन्यतावा । प्रभुर्शकरयोरीशाः
स्त्रियां लांगलदंडके इति तालव्यांते रुद्रः मैं भसौ । ईर्ज्ञा पेषीमं तु बेति मूर्द्धन्यांते न्यांते पुवंद्रु गोमी । शेषं सुबोधं ॥ द्वे ईशा
इति ख्यातस्य ॥ सीतेति स्यति भुवं = प्रांति घृ षिभ्यः क्तः बाहुलकात् सो = पंत कर्मणी त्यते नोविषु मोस्त्रोगतीत्वं सीताद् त्यादि ॥

सीतालांगलरेखा स्याद्व्योमगंगानुजानकीति दंत्यादि रभसात्। शेतेनु करणे वाहुलकादितो पि पूर्ववन्नूतादिः शीता। शीतानमष्ट
सरितिलांगलपद्धतौ च शीता दशाननारिपो सहधर्मिणी च। शीतं स्मृतं हिमगुणान्वितदद्व्ये च शीतो ऽलसे च बहुवारतरौ च दृष्ट
इति तालव्यादौ धरणिः। द्वे लांगलकृतपद्धतेः रेखायाः पाधा॥ पुंसि सीतेति खले धान्यमर्दनस्थाने पशुवंधनार्थनिमित्तं यद्दारु काष्ठमू
सावृद्धांगूमारोपितं तन मेध्यं ते संगम्यंते पशवो ऽनेन मेधः संगमे इति इः माधिः। एकं मेढ्यां तिरवातस्य॥ आद्येति। अश्न
ते व्याप्नोति अश्नू व्याप्तौ कृवापाजिमीस्वादिना उण् आशुनामा व्रीहि रायमुकुटी हिः पाटलरक्तवर्ण इति नामद्वयमिति सुभू
तिः। आशु व्रीहौ पाटले ना नाम्नेतरतो ऽन्यालिंगवानिति रुद्रः। नृसीनीजंतु रणामाको व्रीहिराशुर्व कपाटका इति पर्याये ऽ १७६
क्लीबलिंगमाशु। तथा नेकार्थेषु आशु स्याद्व्रीहि शीघ्रयोरिति रत्नमालायां माधवेन क्लीबं पठंति। पाटलो व्रीहिराशु
र्वे ति तिवांतरं वा तो नाम त्रयं। वर्द्धस्तु पर्यवयं गच्छति व्रीहिर्वृद्धो इगुपधलानूः कोदिति इन्नं नेरुक्तो व्रीहिभावस्य व्रीहिः। धान्य
सामान्ये प्ययं परतो वक्ष्यंते। पाटलवर्णयोगात्पाटलः सव प्राशुकः॥ सीतिसितं शुक्लं शूकं किंशारु रस्यास्ति तशूकोऽसध्य
तालव्यः। शीतं तीक्ष्णं शूकमस्य शितशूको द्वितालव्य इति स्वामी माधवी च। यो तेवृयवः। द्वे यवस्य॥ तविनितत्रय वेऽपक्क
त्वानु हरितेहारिद्वर्णे तु प्राते तो का इति स्वामी तु जिहिंसार्थः वाहुलकान्मकु गुणे कुत्वे तोक्मः। अपक्वयवस्येकं॥ कलि
कवा नेल्पाति आतइति कः आतइति पुकुक्कलायः। वातजनक वानु सीदता नेन सतीलकः पृषोदरादिः सालीलकश्च

तिमाधवीसनुजीवीनातअकोपत्वात्सातिहनुः सतीलोवायुः सतुतायांसमासः हूलंतादि तिसप्तमपालुकुसतीनोवायुस्सं
कयतिवोधयतिसतीनकइतिव्याख्यामृतं। हरेणुः प्राणुकः खंडनेरवंडोविदारणंखाडिभेदेघञ्नघोगानुठनिरवंडिकः। क
लायखिकटः प्रोक्तः सतीनोवर्तुलोमनः। हरेणुरेकतोज्ञेयइतिवाडिः। हरेणुखिरेणुकापांसनुपुंसोसिसतीलकइतिरभ
सावहरेणुः। पुमान्स्ववत्वात्कलायस्य॥ कोरतिकोरंरुधिरंदूषयतिकर्मण्यणमूलविभुजादित्वात्कोवाकोटदूषः। केन
तलेनउषतेक्लिषतेकोडवः पृषोदरादिः॥ कोपृथिव्यांद्रवतिकुइवइतिशोविकः। द्रकोदइतिरव्यातस्य॥ मेतिमंगलेसा
धुः तत्रसाधुरितियदंतान्स्वार्थेकन्मंगल्यकः=पइतिष्यत्वादमंगल्यलोपिमंगलवन्मंगल्यकः। मसीपरिमाणेरवाडि
विंजादिभ्यऊरोलवाविसुरः मसूरोदीर्घमध्योह्रस्वमध्यश्चमसेपरिमाणेमसेरुरात्रित्परन्। वैरपायांब्रीहिभेदेवम
सूरामसुराखियां। मसूरमसुरो पुंसिद्वावेतावपिवैतयोरितिरभसः। द्वेमसूरस्य॥ =प्रपेतिमोदनमुन्मुदहृर्षसंपा
दित्वात्क्किपूसाभृष्टावद्दिर्गतद्रुस्मादितिकपून्मेरुक्कोवर्णविकारः मुकुष्टकः। मयगतोमयातिमयः पुंसीतिच।
म [illegible] योगंनातस्यस्तकः डातिवंधकः ष्टकडातिधातेपवाधवृमयस्तकोमयष्टकः नेरुक्कोवर्णविकारः। राजा
चेपत्वाद्यंगतिप्राप्तिवंधकंकुर्वन्गंतारंडातिबध्नातीतिभावः द्वे॥ स्येतिमोठइतिरव्यातस्याविद्यमेदित्योक्तमुकुष्ठ
व्रीहिभेदेस्यादाति। सरतिटवाद्दितीयोतः स्नेहोस्यात्सर्त्तेरपः सुकुवेत्पपः सुगागमश्च। सर्षपः स्यात्सरिषपः कटु

स्ने हस्यातं तु म इति त्रिकांडशेषः। कंदति हिनस्ति कंडु रोगादिकं कादि हिंसायामेवव्रु कंदयति रोदयति अक्षलनक
स्ने ह तान् कादिक्लादि रोदने आह्वाने वतनः अवब्रुखार्थकः करंवकः। त्रीणि सर्षपस्य॥ सीतिरेषसर्षपो धवलः स्नुस्ति द्धार्थो
रक्षोघ्नतादिप्रयोजनमस्मात् सिद्धार्थः। सरिसपः सितेतासिन्नरक्षघ्नोभूतनाशन इति रभसात्। गावितिगुध्यालिपारिवेष्टयाति
गुधपारिवेष्टने गुधेरूमः गोधूमः। सु सु छुमन्यते ऽवसुमनो ऽहंतः। गोधूमसुमनो समाविति रभसः। एतस्यव इन्तं साम्यं
दर्शयितुं समावितु क्तं। द्वे गोधूमस्य॥ स्योति योति ज्ञतेनयवकः कन्यादिभ्यो वुन् ततः प्रज्ञाघणः यावकः। कुलं सजातीयगणं
मस्यति मसी परिमाणे कर्मण्यण् ते रूक्तः कुत्वाकारलोपः कुल्मासः। कुत्सितो माषः कुल्माष इति तु सर्वस्वादिः। कु १२२
ल्मासो रभस स्योति दंत्यांतेव स्यते। कुल्मासो यावकः पुंसीति मूर्द्धन्यांतेषु रभसः। कुल्मासो ऽर्द्धस्विन्नोयवादिरिति स्वा
म्यादिः। वीरोधान्ये स्त्र् इति यवयवकादि सूत्रे रक्षितः सुभूति सर्वधयादयश्च॥ द्वे॥ वेति चण्यते ऽन्यादिभ्यो दीप्यने चणो द
नेशील्पसंज्ञयोरिति क्रुन् वणकः। हरयो ऽस्यास्तेषामेषां वा विलोडनेतं जनयति अन्येषां पीतिङः हरिमंथजः। द्वे चणकस्य॥ द्वा
विति निस्फलेवं ध्याति लेनिस्फलातिल्या नूपिंजपे जोवक्रा वा विति पिंजपंजो प्रत्यये जः तिलपेजः द्वे॥ क्षौति क्षुवंति क्षुतं हंजिका
कुर्वंत्यानेन पुक्षु शवृत्ताकृ दारप्र। पुंसीति धौवाक्षवः। क्षुधामभिजनयति नंद्यादित्वान्ल्युः क्षुधाभिजननः। क्षु तं हं जितं जनयति
सुताभिजननामिति स्वामी राजयत्युदरानलः राजाति वासं ज्ञायामिति ण्वुल् राजिका। कृष्णेन वर्णेन कर्षति विलिखति वा स्त्रोर्णिकन्

ण्वुल् वा कर्तरि स्त्रियाम्बिका। तीक्ष्णत्वादसुरस्येयमिव इति = आसुरी = अस्यते ऽक्षिप्यते ऽसौ वा इति वा ऽसेरूः राज्ञि सुरस्नु। पंच राई इति ख्यातायाः
४॥ क्षवीति शीतवीर्यत्वात् कं जलमंमान्ति मृगयत्वादित्वात् कुः कंगुः। कुत्सितं कूलं ऽगमयते कंगुरिति स्वामी॥ प्रियंगुः प्राग्वत्॥ द्वे कौंगणीति
ख्यातायाः॥ = अतेति = अततं स्खलति अतेः पनसवदसवु गौरादि ङीषि अतसी। उउ शवृ धूम वन्म कुंम॥ तिलमाषो मे ति त्रिपात्सा
त = अवतेक्षवतेर्म कुंस्वरत्वरे स्युट्ठु उत्र नामाशोभा ऽस्याद्धति वा नेरूः कै त्वादंत्यलोपः। क्षवते स्वरूपत्वेन शद्यते पूर्ववन्मकुस्तुमे त्मन्यो॥
त्रीण्यतसीति ख्यातायाः। मातिमातुल्यते मातुलानी पृषोदरादिः। भज्यते भंगा कर्मणि घञ्ज ततष्टाप् भंगा सस्य भेदः कश्मीरेषु भं
गानाम्नेव प्रसिद्धांगभेदयो भंगाभंगा शस्य शनाद्धय इति रुद्रः। तत्र शाणरव्या शस्ये शणानि त्वोने। द्वे शाणाख्या शस्यभेदस्य॥
व्रीति = अणो धान्ये निदि त्युप्रत्ययः = अणुः कंगुनोमा नामगुप्यविनस्यस्ख नाम्नेव केदारादि दे शे ख्यातस्य चीनकस्येत्यन्ये॥ किंशै
ति कुत्सितं मृणाति किंजरयोः श्रिणः इत्युणादि किशारुः। सस्य स्य शूकः अ गा ग्रस्यसूकः। द्वे यवादिशुंगस्य॥ कोति कण कयय ४
काणः सं सस्य लोमादि त्वा रुः काणिश्रं कंशिरो नि श्यतिसमाधते नि शास यापधात्वित्यनो मूलविभू जादित्वात् कः नैरुक्तो न
स्यण इति वा। कणिशो धान्यशीर्षक इति तालव्यान्ते रत्नकोषः। द्वे = आमनवानिर्गतधान्यादि शीर्षस्य सीस इति ख्यातस्य॥ धा
ति धाञो न्युटि धानयोषणी तत्र साधु रिति यत् धान्यं। व्रीहिः प्राग्वत्। स्तंवं गुत्संकरोति स्तंव सकृतोरिः। स्तंवकरिः व्रीहिस्सा
ह्वर्या सुमान् धान्यपदेन सप्तदश धान्यान्युच्यन्ते। व्रीहिः १ यव २ मसूर ३ गोधूम ४ मुद्ग ५ माष ६ तिल ७ चणक ८ = अणु ९ प्रियंगु १०

178

कोद्रव ११ मुकुष्टक १२ कलाय १३ कुलत्थ १४ चण १५ सर्षप १६ तिलीति १७ सप्तदश। व्रीहिर्धान्यस्य॥ तोतेति छंत्पत्रेतिसं तोङ
वजरकाविति अवं वृ धातो र्यस्तादेशः स्तंवः सयप्रागुक्तः। आदिना धान्यस्य वादिग्रहः। द्वे गोत्क इति ख्यातस्य॥ नाडीति अस्यगु
च्छस्य नाडी नालं वत्र यंप्रागुक्तं। व्रीहिर्नाड इति ख्यातस्य॥ पोतिस एव तृणादिकांड गृहीतफलो निस्फलः सन्नूपलालः स्यात् नूपल्लते
रक्ष्यते फलरक्ष [illegible] लत्वुरादिः कालिपीप्या कालनू वाकुलकानू पलेरपि कालनू कोति कडमदे भद्रादि वाइ कुगग्जागमर्थकडंगरः
वुसउत्सर्गे वुस्पते उनूक्षिप्यते चअर्थकः वुसं दंतपामिति धातुप्रदीपः। वुषवे घनुषायतो घा इति मूर्द्धन्यांते षभेदा मूर्द्धन्यान्तमपि।
द्वे असारतुछधान्यस्य॥ धेति वुष्यति याव को नेन पूर्ववनूकः। तुषः द्वे तुषस्य॥ श्विनिशो तनूकरणे उलूकादयश्चेति निपातना
दूकः आद्यचोपः सूकः श्लक्ष्णे क्रूरं तीक्ष्णं। शीर्षेन मग्नं यस्य तत्र सूकः। सूकोऽनुक्रोशः शुंगायोरिति विश्वः। शुंगस्य। शोतिशा १७८
स्यानि फलपाके नपवाघवुगौरादिः शमी। षमष्टम वैक्लव्ये उल्वादयश्चेति वनूउपधाया इत्वं च निपात्यते सिंवादंत्यादिः। द्वे
क्षिमडीति ख्यातायाः॥ त्रीनिति उनरे सद्धादयो वकुलीकृतांतास्तिपुत्रिलिंगा इत्यर्थः। शिनि मधुवृद्धौ [illegible] क्तः सङ्
दृढं संपन्नं। पाासमंताद्धसितनमवसानं डाग्र्यस्यते राड्. व पूर्वानूक्तः। पावासितं। द्वे मई नानंतरमयनीत तृणस्य वकुलीकरणयोग्य
स्यधान्यराशेः॥ घिनि पूयते स्मतेः पूतं वकुमान वावि वदुश वृउपपदे लातेः कः वकुलं तनाम्नि: वकुलीकृतनामिति व्याख्याभूतं। द्वे अ
पनीतवुसस्य धान्यस्य॥ मेति शमीडाभवं धान्यं शमीधान्यं आदिना मुद्गकलायादिग्रहः। मुद्गो माषो राजमाषः कुलत्थश्चणकास्ति

लः। कार्काउम्भी वरट इति शमीधान्ये गणः स्मृत इति रत्नकोषः॥ मूकेति मूकसाहितं धान्यं मूकधान्यं =आदिना गोधूमादिग्रहः॥ शे
ति वहुत्रालं वकुतरजनमोत्पन्नं धान्यं कलमशवृवार्थं अप्रमाद्येना किंचिदप [illegible] कृष्टरक्तशाल्यादिग्रहः॥ षष्टिकाः षष्टि =आ
इति व्याख्यानाद्द्वितीयाद्ये कलमादेः किंचिदपकृष्टनीवारादीनाम तएव षष्टिकादेः पृथक्कृतनिर्देशः =अपकृष्टत्वं तु पाककालभेदेना
पकृष्टपाकत्वात्। =श्रीद्या इति माषाद्याः शाल्यंताः पुंसी प्रचयः॥ तृणोनि =अपकृष्टान् पत्रत्वेन्यनरूपकत्वात् तृणानि वधान्यानि
तृणधान्यानि। निवृ्रियते भुन्यन्नत्वान्नमेवृ धान्यइति घञ् उपसर्गस्येति नित्वं दीर्घत्वं नीवाराः॥ वहुवचनांतत्वेन रूपाभाकादि
ग्रहः। द्वे उद्धीधान्यादेः॥ स्तूयानि गवेगावार्धं दीयते रक्ष्यते ऽसौ दे ऽ. रक्षणमित्यस्मादित्वात् कुः नैरुक्तोदकारस्य डः तनूपुरुषो काषि
मलुकूगवेडुः। एवं गवेधीयते स्त्राप्यते पूर्ववद्वाच्योडुः =अलुकूगवेधुः ततः कन् टाप् गवेधुका द्वे गडुगडु इति ख्यातस्य॥ =अ [illegible] ति
=अयो लौहमग्रं मुखे ऽस्य ऽयोग्रः। मुस्यति खंडयति धान्यादिकं मुसखंडने वृषादित्वात् कलच् मुसलो ऽदन्तश्च यः। मूर्द्धन्य म
ध्यमोति प्राग्युक्तं द्वे मुसलस्य। उदूखलेति उर्द्धं खमूर्न्यं लाति उद्दूर्द्धं मुखमस्य वा पृषोदरादित्वादुदूखलं इत्यमरोवादेशो मु ख
मुखखकारस्य खलादेशः उदूखलमुलूखलं द्वे कंडनीति ख्यातस्य॥ प्रेति प्रस्फोट्यते ऽसारं वहिः क्षिप्यते ऽनेन करणे ल्युट् प्रस्फोट
यति स्फुट विशरणे नंद्यादिल्युर्वा प्रस्फोटनं। शूर्पयति शूर्पमाने पचाद्यच् शूर्पस्यालव्यादिः। शुभगानं किंशारुः सूर्यं शुकार्मितेय
भेदात्। कोचित्तु सत्रैरपि दंत्यादि सूर्पमिच्छंति। द्वे कुलाइति ख्यातस्य॥ चेति चाल्यते तंडुलादि शोधनाय ल्युट् कर्मणि चाल्यतेऽ

पावाकरणे ल्युट् बालनी बालनं बालतं मितउडो कामिति क्लीबकांडे रत्नकोषः अपतए वानि तउ क्लीबमप्यनखीति तउ बालनीति त्रि
कांडशेषः । ततेनेति वाल्पइव्यतेनेतेर्द्रडः स्वत्वेति उडप्रत्ययः स त्वत्सात्र्हित्वमितं च आर्द्धुणस्तु तु उ विधानसामर्थ्यात् अन्यपाल
घवार्त्तेनारित्वे वं ब्रूयात् । द्वे बालनीतिख्यातायाः । स्यूनेति सीव्यति विवुतंतुसंतानेक्तः हूः मृदिस्तुनु स्यूतं औणादिकनप्रत्ययेस्यो
नप्रसेवा विति च पाठः स्येनस्यूतप्रसेवका इति रभसः । प्रसीव्यते उसेवः कर्मणि घञ् । द्वे धौकडीति ख्यातस्य ॥ कोति कंडने ने सक
ड्विपे दे पाडि कडि कांडि भपप्राजि पोलबुकं एडोलः । पटति संहतो भवति पिटः शब्दसंघातयोः इगुपधत्वात्कः । पिटको पीति स्वामी
। द्वे बुपडीति ख्यातस्य ॥ कोति कटतो आदृणोति कटैवर्वी वरणयोः अच् कटः किलोति किलशेसक्रीडनयोः इकुपध्यादिभ्य इतीकु २२९
किलिः शोते तज्जनयति अन्येष्वपीति डः तत्पुरुषे कृतीति अलुक् किलिनिर्ह्लकायाजननात् शेते जनयति । द्वे धान्यादिधारकस्यतृ
णरचितस्यजोर्वेदु आहइतिख्यातस्य ॥ रोति मधुरादिरसयुक्तान्नपाकद्रव्याणि रसालेडर्शा संतीतिमतुप् रसवती । पाकस्यस्था
नं । महत्वात द्दनत्योति अनोड [illegible] स्मायइत्यादिनाट् इस समासांत महानसं अनसाउपकरणं लक्ष्यत इति स्वाम्यादयः । नीणि रंधनशा
लायाः ॥ पवितितद्ध्यक्षोरसवत्यामधिकृतः । पुरत्वं प्रथमं पाव्य वस्तु गोत्रेत्र समस्य पुरोगुः गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति
ह्रस्वत्वं ततः प्रज्ञाद्यण् पौरोगवः । प्रथमं तद्दृष्टमेव वस्तु पाचकाः पचंतीति एकं ॥ सूपेति रसं युकुसू नांकिवेति सुनेतेः प ऊठ
वाकारस्य सूपो व्यंजनं तं तं कुर्वंति अण् सूपकाराः । यत्र पाकपात्र धारणाय लोहृद्यहितं वा उ तीति प्रासिद्धं वद्धसंवरणेहल

श्चेतिघञ्बहुव्रः तद्योगादस्मिन्योपीतिवः। वह्नवाः वल्लिं [stain] मीतिठकू=आंधसिकाः। सूदंतिछागादीनूहिंसंतिघूदक्षाएणे=घञ्
सूदाः। =आधसिकवदौदनिकाः। गुणयंत्यभ्यस्यंधिरंधनादिकं गुणाः ते वप्राग्गुक्ताः। सम्प्रसूपकारस्य ॥ =आराद्यानिसूद्यैश्चोधातुः श्रीत्मर्थः तेतो
घाञ्वहुव्रः प्रीतिः तं वातिप्राप्नुवंति =आतइतिकेवा =अरालं कुटिलं वरंतिवरतीतिठकू =अरालिकाः। =वधोत्रेत सौधनं शिल्पमेकं शिल्पे
=पपूपाः पण्यमस्यतदस्यपण्यमितिठकू =आपूपिकः। कंदुस्वेदनीतिवस्त्यतेतत्रसिस्कृतं पिष्टकादिकं कादवं संस्कृतभक्षाइत्यण्त
त्र पराधमस्येतिपूर्ववट्ठकू कांदविकः। भक्ष्यं मोदकादिकं करोतिकर्मण्यण् भक्षकारः सूपकारश्च। भक्षंकारइतिसानुस्वारोऽपपा
ठइतिकालिंगादयः। त्रीणिकोटीतिख्यातस्य॥ इमइतनिपोरोगवाद्योवाव्यालिंगाइत्यर्थः॥ =प्रश्मोतिअश्मनोप्यतोत्र=पश्मंतं शकंधा
दित्वात्ल्यमर्थं=पसूर्नीश्राणानां मंतोत्रे त्सवं वंदत्यमध्यमेवेति व्याख्यामृतं उदुपारिधीयतेत्रिवेश्यनेपाकार्थस्थाल्यादिकमात्रउद्व
ओल्युट्। उद्धानं। धाराशाबूगिसंयोगयोरित्यतउध्मायनेत्रोद्ध्मानमितितुराक्षितः। =अधिश्रीयतेपच्यतेस्यामितिनाश्रिअपाकेऽधिक
रणेल्युट्ङ्गप्र =अधिश्रयणी =अधिपूर्वोऽयंधातुः स्थाल्यारोपणेवर्त्ततइतिकालिंगादयः। नाह्निभिक्ष्कः सतीतिस्थाल्यो नाधिश्रीयते
इतिकातंत्रपंजिकाप्रयोगः। चुह्ने =पातकरणेइतिनिह्नःपक्षेङीपूचुल्लीव। =वंतयातिस्थालीमात्मसंवद्धांकरोति =पति =अदिवंध
नेसंज्ञायामितिण्वुल्रू =वंतिका। पंचतनानइतिख्यातस्य॥ =वंगोति =वंगाग्धारीति =वगाराः। उः =पैरविसानूसाग्नयोधीयतेत्रल्यु
टूङ्गप्रनतः स्वार्थेकन् =अंगारधानिका। शकटः प्राग्गुक्तः =पल्पाः शकटः शकटिका =वंगाराणां शकटिका। ज्वलदंगारैर्हिसंता

बाहुलकादुरोङ्गिः । शर्तं नादुजिह्म क्षणोडीद्यां वकुलव बनात् । कर्तरि ल्युट् । हसन्तीव त्वार्थ्यगारशकथाः ॥ अथवेति । अंगति मंदारव
दारन् । अंगारः । स च साग्निर्निरग्निश्चेति द्विविधः । तत्र साग्नेयथा । अंगारश्चुंबितमिव व्यथमानमास्ते इति । निरग्नेर्यथा कलंकस्तत्र तीव्र
ज्ञातिमालिनांगारकतुल्य नामि । प्रादिप्रयोगः । ला आदाने कर्मविवक्षायां भावे क्तः । आविद्यमानं लातं ग्रहणमस्य । अलातः । बाहुलकात्तु
सि मृणाली त्यादिना तत्त्वा उपदाहे । तुन्लुक दार्वि के त्यादिना उकप्रत्ययो मुगागमो गुणाभावो लत्वं व बकारस्य निपात्यते । उल्कां मुं वनितोऽल्मु
कं पृषोदरादिरिति माधवी । त्री एकैकारस्य ॥ कीनि । अंबयते ऽवरीषमिति स्वामी । अबेः शिरीषादय इतीषन् । अवरिसादेशश्च पवं त्व
त्रेत्यां वरीषं पवेरं वादेशः । ईषप्रत्ययो रगागमश्चानिपात्यत इति व्याख्यामृतं । अंबरीषपुरुषो घरैवधामीति षभेदात् । दन्त्यांतो
पं ॥ भृज्यते कलायादिमत्र भृस्तुपाके भ्राष्ट्रिगामिनामि हा अन्निष्टृद्भिश्चेति ष्ट्रन् वृद्धी भ्राष्ट्रः । द्वे कलायादिभर्जनपात्रस्य ॥ नेति १८०
स्कंदयति शोषयति स्कंदेः सलोपश्चेति कुः । बाहुलकादुरिति मुस्वामी । कंदुर्वा ना पत्रयात् । कंदुर्वा पुमानित्यर्थः ॥ स्विद्यतेऽस्यामि
त्याधिकरणे ल्युट् स्वेदनी वा स्त्रियामिति ताद्यपाद्यस्वेदनो पि । स्वेदनी साहवर्धात् कंधोमुखघटकपालप्रायस्य लोहादिपात्रस्य ॥ जा
लीति । अलननमालिः । अलं भूषणपर्याप्तिवारणेषु इति तनेः कृष्यादिसादि कु । आलिः सामर्थ्येनां जरयति दुर्वहत्वात् आलिंजरः । मण
तिगंभीरत्वात् जलार्पणेश ब्रूयते । अणरणे निदंडके पठितानमणेरिन् मणिः । ततः स्वार्थे कन् मणिकं । द्वे जाड्ड इति ख्यातस्य । केति ।
किरति क्षरति जलं । बाहुलकात् करन् । गुणः । गौरादित्वात् ङीष् । कर्करी कर्कः सौत्रः तन । अंबरवदरात्रीति सुभूत्यादयः । अगनोवाडु

ल्वादु[illegible]ण्र्न्बाद्धिः रेफस्य लत्वं श्वालुः। गतो वीरम्ब्य लड्डानि वाकुलकान् ठालल्लवं व श्वालुरिति नुसर्वे[illegible] अडउ घम्रे आउः पूर्वे
न् कुरिति स्वामी। गडति क्षरतीति गडसेचने वा कुलकाद्युषासि वृडलयो रक्यानल तं कुलादिकाराहीति डी ढिका लं नीस्वार्थे कन् अरह
ति ह्रस्वत्वे गलं निकागलति स्रवति रा नृ डा पूस्वार्थे कन् गलं निकेति सर्वधरः। त्रीणि नासनी नीरस्थानायाः॥ पीतीति पिठति हिन
स्ति पीतरं हिंसार्थां सरत्केरर राज्ञिम रन् पिठरः। स्त्रियां पिठरीति स्वामी। स्थलति तिष्ठति जलादिकमत्र स्थलस्थाने डालिति कसन्ते श्यणि
गौरादिः स्थाली। यद्वा स्थाधातोः स्थावति मृजेरालच् वालच्यानीय न इत्यालच् स्थाली स्थालं च। स्थालं भाजनभेदे पि स्थाली स्या
त्पाटलोख्ययोरिति मेदिनिः॥ ऊखेति ऊखति ऊखणं लेति ऊखेरिगुपधेति कः टापूखा। कुंडं तेदह्यतेऽदं कुंडिदाहे दाहस्यप
कार्थत्वात् पच्यते वात्र घञर्थे कं डं कुणति रावं शब्दायते कुणशब्दोपकरणयोः कुणादिभ्यः किदिति डः कुंडमिति वा कुंडी च कुंडी कमंड
लौ जारान्नृपाति वत्नीसुते पुमानिति मेदिनिः। वहलादिस्त्वाल्याः॥ केति केन जलेन लस्यते श्लिष्यते पूर्यते लसश्लेषणे क्रीड
नयोः घञर्थे कः क्रीडति वा पचवाघव कलसो दे पीतस्त्वाल व्यात्र पिदंता श्वशं व भूकरपांशवः कलशः शंव लंवे वाजि द्वायां रस
नात्वेति रा मेदानूता लं त्वात म्य पृषोदरादित्वाद तस्त्वाल व्यवाघ्यते स्मृभृ त्पादयः। स्त्रियां कलसिः कलसी वा। घटते वेष्टन
पचाद्यच् घटः। स्त्रियां पूर्ववत् घटी। कुटति कुटरिगुपधत्वात् कः कुटः। निपतं पिवंत्यनेनानिपः घञर्थे कः। पक्षीति काक
क्षिवत् कुटं निपे वा वलादिघटस्य। शरतीति मृणाती सरुशरशरीर्यमाणं भवति मृणेति हिंसा निशरा हिंसकाः कीटादयस्तेभ्योऽव

तिवा शरावः मृत्ताविभुजादित्वात्कः। शंकरशकरशरावश्रेणी मृत्तामुखारि वा द्विवीनि शभेदात्तालव्यादिः। इत्यादिष्व। व
र्द्धते क्रमेण विस्तीर्णो भवतिना [illegible] डील्य वानरत्वार्थे कन् वर्द्धमानकः। दृक्त्रा शरावस्य॥ ऋजीति ऋर्जयते रसो नेन ऋर्ज सर्ज ऋर्जने
ऋर्जे ऋतेतीषन् धातो र्जादेशः ऋजीषं ऋजीषमित्यपि पाठ इत्येके। पच्यते पचनं पिष्टस्य पचनं। दृसामान्येन पिष्टपचनमात्र
स्य। कामिति पीयते पानं क्षीरादि तस्य भाजनं पात्रं सुवर्णरजतादि निर्मितमपि कं सार्वं दृत्रृ वदि हानि कामिके सिध्यः सहृतिसः
कंसः। वा तु वैत्तर्यादिष्वपि त्रिकां रूपं वा द्वृ क्षीरादि पानमात्रस्य। क्विति कृतेष्व र्थेणः स्ते हस्पते लादेः पात्रं। कुत्सितं तनूने बाहुल १५२
कात् तानिन् ऋध्याः कुरिनि कुः तुगागमश्च कोतिशब्दायते कुडः शब्दे पूर्ववत् कुः तुगागमश्च सवर्णदीर्घत्वे कुतूः दीर्घाता सैवाति
वक्ष्यमाणत्वात् कुतूः स्त्रीलिंगा॥ सैवेति अल्पप्रमाणा कुतूः कुतुपः कुत्वाडुपच्‌ डित्वात् टिलोपः कुतुपः॥ सोति। अगुप्यते स्म
प्यते इत्यप अन् भूट ऋपरं वपनं सर्वं गेणालीकं डोलरक्ताल्पादिकं भाण्डं स्यात्। भाण्डि परिभाषणे। पचाद्यच् पृषोदरादित्वाद् दीर्घत्वे भा
ण्डं पारक्षणे छन् पात्रं ऋपमर्ग निशब्द मूलं विभाक्तिषु। ऋमिनाक्षि पाजि वधिपाति ष्योडत्रन्। अमत्र भाजि पृथक् कर्माणि बुरादिः। भु
टिभाजानं कौविनु भाउ स्य पात्रादेर्थभेदमाहुः। तत्र मस्याड्रांड मण्डा भरणे डमत्रे मूलवणिग् धनइति वक्ष्यमाणत्वात् वलारि
ह्देति। दृणाति हृत् विदारणे दृष्टभ्यां विविति विन् दर्विः क्रादिकारादीनि डी विदर्वी च काव्यते क्रम्भू नाम्नोमा वित्रि निकमे र्धी
दुलकादिन्कचि: खजति मथ्नाति खजामंथनेखजे शाकः खजाकाः पूर्वापरसाहचर्यात् कमेः स्त्रीत्वं त्वालिपाकव्यंजनादिष्विदंतोप

पुत्रकाष्ठिकाया:।स्येति।तरति त्रोर्डुकेति डु:दुगागमश्च तद्रू:।तवर्गतृतीयवान् हस्तप्रतिकृति हस्तक: इवार्थे कन् दारुणो
हस्तको दारुहस्तक: दारुहस्तकस्सादृश्यर्थात् तर्दू: शब्द: पुंलिंग: द्वेऽत्रादिपरिवेषणार्थं हस्ताकृति दारुमयस्याधारस्य
।।द्वीनि।रपति निन्नं करोति धातु स्वप कारित्वात् इ—काया शल्पार्थमाञ्च्या: कन्।वाहुल्यात् रपते रपि।शाकहरितवर्णयो
गात् स्वार्थे कन् हरितकं शिग्रु: प्रागुक्त:।नीलि वास्तुकशाकस्य।।प्रस्येति।प्रस्याशिग्रोर्नालिकाप्रकांडं नलां धेन लाति
गधं करोति नालि स्यादिनाण: टाप् स्वार्थे कन् ह्रस्व तामिलं वनालिका कडतिकृकडिंग डिम्बोऽ निले—वृकं डम्बकल
म्बो किलं वकलं व इति स्वामी नीलि शाकनाडिकाया:।।वेशेति विषप्रेरणे वेसनं वसे: घञ् प्रेरणेनियोजनं।वेसं वारयत्या ह्वणा
ति।प्रकृतं सर्पस्संव्यंजनस्याहृणोति हृञ् [illegible] पान रणेय वाय वपध्याद्धेसेन वारो वेसवार इति समास: दंत्यमध्यए वाय्यं वेसव
र: पटिसरोमसूर: कुसुमासन इति सभेदात्।उपकरोति व्यंजनेन सम वेति समवाये वेति सुट् उपस्कर: इ संस्कारार्थे दी
प्यमानं स्याद्हिंगु जीरक इति शाथ [illegible] कम् प्रुष्ठी वर्षपाद: तीतिति मे: [illegible] नीकादयश्चेति निपातनादि कप्रत्यय: द्वि वी
वनं प्रकृति मकारस्य ड. तिंतिडीकं वकं [illegible] वाकिंस्यो [illegible] पधाया इति [illegible] उपधाया उ लेव वु [illegible] महाम्लं व
त्वा।नीलितं तनी इति रव्यातस्या।।अवेति [illegible] इत्यादि दंडकात् व [illegible] भावे घञ् वेध्न: वलने कटुत्वोऽस्तनयाति वेध्नजं
त्वा।नीलितं तनीति रव्यातस्या।।समेति [illegible] कुलति संस्त्यायते कृञादिभ्यो वुन् कोलकं।कृष्णवर्णनतो क्ष्ण
अभ्यध्यायाति तिड: म्रियते व्याकुलीभवति तिकान्तेन मरीचं।

कर्षतिवाकृत्वे=ओषतिकटुत्वादहतिउषदाहेरज्जुक्युन् वाकुलकादुषेरपिक्युनुउषणं। ऊषरू ज्ञायामित्यनेनोल्मुटिकि
वर्णे दीर्घाद्यमपि। पूर्वधर्मपन्नेनजातत्वान्नेनेवव्यपदेशः। घटमरीवस्य॥जीतिः मेत्रधातोर्जेरीर्घोनिरकुई कारश्चांताद
शः संज्ञायांकन् जीरकः। जरयस त्वादिकंनेघादिःवानुल्मुःजरणः। अजेञ्छागमनुमनिगधोतुकटत्वानुकटुर्वेयातिसर्वभक्षण
पिञ्छागेननरवाद्यनेकर्षणपेतान्=अजाजी॥ अग्निसंयोगेनकणतिशब्दायतेऽवूटापुकरणकाणत्वमल्मुत्वेनयोगान्कणाव
।वत्वाद्जीरकस्य॥ क्रितिसवर्नेसवः। शोभनः सवः प्रेरणंविक्षेपोस्य। सुप्रुसवतिप्रेरयतिक्षिपतिदोषानुगोरादिड्जप्
उपसर्गादितिषत्वंसुषवीतिस्वामीसुषवीदत्यमूर्ईन्पवनी। तालव्यमध्यांतिनुसुभूतिः। कारीतिपंकारवीकस्यवायोरा
नाऽस्यांगो। रादिडीषिवा। साहिम्ले पाकदृरावापुप्रकोपकरी। प्रपतेख्यातिंयातिप्रपडाख्यातेप्राप्तिमद्भ्रस्त्रांसंप्रस
रणंवेतिकुः संप्रसारणंववेतागुणवत्ताणादिडीपृपृथ्वी। पक्षेपृपुः। कालाकृष्णा। उपकुंवपति=अल्पीकरोतिदोषानाकु १८२
र्कुंकुभकुकोटील्पा=पीभाववोः पुलतादापुउपकुंचिका। पटुकृष्णजीरकस्य। =आईति=आर्द्रानक्षत्रेजातंक्रापराङ्काई
सादनावुन्=आईयतिजिह्वांवाल्मुल्=आईमेवाईकंवा। भृंगामिववेरंशरीरमस्यभृगवेरंस्यात्तुटे॥ =वपतिनत्राकारस्त
वस्तवकयोगान्मत्वर्थीयाकारांताद्टापुछत्रा। नुदव्यथनेभावेक्तःनुत्रंविगतंमदाम्नित्वाच्छीर्णत्वादितिक्रतनुत्रंव्यपनम
स्यादितिविनुत्रकं। कुत्सितानंतु रुकुविनुवि=पर्दनेकुस्तुंबुरूणिजातानिरितिसुहृ। कुस्तुंबुरुःधनधान्येपिनाकारयश्चेत

कः। पुंनागमोदीर्घत्वं वा निपात्यते धन्याकं धान्यमकातिधान्याकमिति नु स्वामी। धन्याकं धान्यकं धान्यकस्तुंबुरु धनीयक
मिति रभसः। धन्याको नामके चेति रभसः। चत्वारि धन्याकस्य॥ शुण्ठति शोषयति कफामिति शुण्ठि शोषणे पवाघ
जेताच्छो रादि ङी। पूर्मुठी वा कुलकान्तकिः। शुंठी रितिभामः। स धन्याशुंठिसे धवानितिवैद्यक। महौषधं सुगमं। वङ्कुसुरस
घादिषु विशति। प्रपूर्वं घादिः। [illegible] प्यादिना कुन्। विश्वं ऽगगष्ठुक्तं विश्वं वसवद्रप्त्रा नागरे भवं नागरं। विश्वस्य भेषतमन
कदाषर्जित्वात्। पंचमुखाः। आसमंतादिय [illegible] तिपवाद्यवृः पारः। णलगंधे कर्माणि घञ्। तालः। आरादूरण भीनालोगं
धस्य शोषादि। पादिना कपू। आरनालकं। सुवीरदेशे जाये एव भवं सौवीरं प्रायभवश्च पाण्नन्वादि कुल्माषं ऽगगुक्तं। सुनोते
समानार्थानुक्रमेणलिकः। उपसर्गादिति षत्वं अभिषुनं। पचतीति पुदेशे सूयते सोमः पवंतिसोमां धाभिसुतीमुं धान्याम्ल
कुत्सितं ऽजलं विगतस्वाभाविकरसत्वात्। कुनतलं नेरुक्तो मकारः। वृषादित्वात्। कुंजः। कलशं कुंजलमिति सुभूतिः। अवंतु
व्याति भ्रमणगतिसु सञ्ज्ञायामिति ण्वुल्। कनजलेनोत्रिका। डमि व्याक्ति रस्य कांजिकं। कंवप [illegible] निदीपयत्यग्निं वधूर्ता
दोचातू वा का। वदीप्ति वं धनयोः। पूर्ववत् कं। विक [illegible] मिति नु स्वामी। कांबिकं कांजिकं वीरमिति धन्वंतरिः। अष्टौ कांजि
कस्य। सोतिविधाविधाने सदस्र। मितनेकोपनक्षणे सहस्रं वेधितुं सुगंधाक्रान्तुं कर्तुं शीलमस्य सहस्रवेधि। जातिवप्रति
कृति वोनतकन्। जनुकं वर्णादि। वाह्लीकं प्रागुक्तं हिनोति हिंगु पृषोदरादीति स्वामी। हिमामिव आहिमं द्रवत्वाय वक्ष्यारल

द्धिमंगच्छति मृगव्यादित्वात्कुः पृषोदरादित्वात्माकारलोपे धातोष्टिलोपे वाहिंग्वित्यन्ये। रमयति रामठं कमेरठ इति वा
ऊलकः रमेरपि। तत एव बाह्लिके पिनद्धस्त्वेवरामठं। पं वाह्लिंगुनः॥ तेतिनस्याह्लिंगु तरोपत्री कारवी आगुन्को। त्वक्पत्रीति पाठः। त्व
क्पत्री त्वचमारव्यातं त्वक्पत्री कारवीवेति रुद्रः। वाष्यामि येति वाष्पिकेति स्वामी। अनीकारव्येति कन्दुः। एवं तु वाष्पीका कवरी
पृथुश्चेति आगुल्मौ कवरीति वपाठभेद इति स्वामी। पं वाह्लिंगुपत्र्याः॥ नीतिनिशाह्वा रात्रिपर्यायनामिके त्वधिः। निशाआगुल्का॥
कावि दीप्ति बंधनयोः कर्त्तरि ल्युट् पृषोदरादित्वाद्दीर्घः ङीप् कांचनी। पीतवर्णयोगात् पीता। हरति वर्णान्तरं व्वव हरिति इर्दं
रिश्च पिंग[illegible]लवर्णः तद्द्राति कुत्सयति हरिद्रा। अत एव वरवर्णयोगात् वरवर्णिनी। पं वहरिद्रायाः॥ सेति स्म मुद्द्रे भवं सामुद्रं यद्व १८३
वणं तदक्षीवं वासिरं वस्यात्। लुनाति जाड्यं समुद्रभवत्वान्न्याद्दित्वाल्लुः पृषोदरादित्वाण्णत्वं। अक्ष्णोति आप्नोति अक्षीवं पृषो
दरादि। नक्षीवं त्वपाने ना क्षीवं क्षीवृ मदे घञर्थे कोता ऽक्षीवं। वस्यति स्तनूभवनुभवति वसु स्तंभे वाकुलेकान् ईषि मादिमृदित्वाद्द
ना। किरव्वू वासिरं दंत्यमध्यं। उश्यते वा शिरं वशकान्तो पूर्ववन् किरव्वू वाशिरं तालव्यमध्यमिति नु माध
वी। द्वे कडरुव[illegible]रव्याल वणस्य॥ सिंधोरिति सिंधुनदपार्श्वे देशे भवं सैंधवं कच्छादिभ्यश्चेति त्यण्। शीतवीर्यत्वाच्छीतं शिवं कल्याणक
रत्वात्। कर्मधारयः द्वितालव्यं शितं शुभ्रं शिवकल्याणकरं पूर्ववत्तु सर्वं। अत्र पक्षे दंत्यादि। शीतं शिनोति निशितो निशाने शीतं शिवं
द्वितालव्यमित्यन्ये। मणिमंथपर्वते भवं माणिमंथं। मणिबंधपर्वते भवं माणिबंधमित्यपि पाठ इति स्वामी माधवी चैवं संयुगमं। ब वारिसे

धवलवर्णस्य ॥ शेमेति शोभारदेशे रूमानाम लवणाकरस्तत्र भवं स्वार्थे कन् । पाण्ड्वरोमकं । वसुधनं महार्घत्वात् कायति शब्दायते आतङ्क
तिकः । नखवनखुकं यानादित्वात् कन् वा देशीभरितलवणस्य ॥ पेतिपच्यते हर्दे कारद्र लोऽणं तत्र जातमिति कुलंपाक्यं पाके साधु पाक्यं मितिनु स्वा
मी ॥ विडाति भिनत्ति रसान्तरं विड भेदने इगुपधेति कः । विडं समुद्रतीरासन्नभूमिभवा मन्यदेशभवो वा कृत्रिमं कान्या पाचयित्वा निष्पादितस्य पाकाद्धि
यते तद्य क्रतके नक्रियपाति निवर्त्तिं कान्ति संक्रान्ति केशवर्वाच्यं ॥ सौवेति सुष्ठु वर्तते दीप्यते वर्चः घञादित्वात् कलच् ततः प्रज्ञादित्वात् सौवर्चलं । अक्षणोति
व्याप्नोति स्वत्वं अक्षं रोचते शोभते तथा नु शिल्पि संज्ञयोरिति कुरुच वकं पयोदद्धि ड अक्षरुचकं क्लीवे । त्रीणि सद्वलारव्यलवणस्य ॥ तीतिन
त तस्मिन् सौवर्चले मेचके कृष्णे तिलाति स्निह्याति तिलं स्नेहं नेकु त्रतिल पदेन कृष्णवर्णोपलक्षणत्वात् तिलएव इवार्थे कन् तिल
कं एकं ॥ मेति मत्स्याण्डाकारत्वात् गौरादि ङीषि मत्स्यंडी सकन्धादिः । मुदं स्यन्दते मत्स्यण्डी पृषोदरादिः । मत्स्यानमाति रूजातिसारकत्वात्
मरोगं मत्स्याण्डीति तु वैद्याः । पारयते द्रव्यान्तरं गम्यते प्राप्यते फाणम् तेणं तान् क्तः फाणितं । इक्षुविशेषसारस्य पाके खंडयोगपसारस्य
नागुटिकाकारा याजायते सामत्स्यण्डी । मुद्दखंडः फाणितं खण्डके धशति नु सुभूतिः । एतौ खंडविकारौ । मुभूखंड गुटिकायाः क्रमेणैवे
कं । शोति शृणाति रसनावैरस्यं शृङ्गहिंसायां शेरः । किरन् शर्करा ॥ सितोनानि वध्नाति तृष्णां स्यति स्याति धृविभ्यः क्तः । सिताभ्रुकुवर्णत्वादेत्यादि
दूषित शर्कराया: । कूर्चीति क्षीरस्य विकृति दध्यादिः तेन सह वर्त्तिते दुग्धे शर्करादिक्षेपाद् जायते सा कूर्चिका कूर्चि धातुष्व पठितो पिभू
वादेराकृतिगणत्वात् भूवादावेव द्रष्टव्यं ततः संज्ञायां ण्वुल् कूर्चीमस्त्वादि द्रव्यं नवोगाद्गतानि नाकूर्चिका । दध्नासह पयः पक्वं पत्ते नूस्पाद

धिकूर्च्चिका। तक्रेण पक्वं पतूक्षीरं साभवेत्तक्रकूर्च्चिका। दुग्धं क्षीररस इति ख्यातस्य॥ रेति रसाना लातिमूलविभुजादित्वात् क४
रसाला। मार्ज्यते ऽलं क्रियते इत्यंतस्योगात् मार्ज्जिका मृजु शौचालंकारयोः हिनि चुरादिस्तस्मान्निष्ठा मृजेर्वृद्धिः मृजे रङि मृजे रनादे
संक्रमे विभाषा वृद्धिरिष्यत इति वृद्धौ मार्ज्जात तत्र लत्वं केराती तित्पेनात् कः। तारकादित्वादित्वं विभाषा मार्ज्जिता। चुरादौ मर्ज शब्दार्थः वाडु
लकादं जि घृषि भ्याः के मार्ज्जिता वेति पारायणं। सवत्तुत्तीनकातातीसगुडार्द्रकनागरं। रसाला स्यात् शिखरिणी सुघृष्टं दधीति रत्न
माला। ऽर्द्धाढकः सुचिरपर्युषितस्य दध्नः षोडशपलानि शाणितप्रभस्य। सर्पिष्पलं मधुपलं मरिचद्विकर्षं शुण्ठ्याः पलार्द्धमपि
चार्द्धपलं चतुर्णां। सूक्ष्मे पटे ललनया मृदुपाणिघृष्टा कर्पूरधूलिसुरभिकृतपात्रसंस्था। एषा वृकोदरकृता सरसा रसाला या भासि
ता भगवता मधुसूदनेनेति सूदशाम्बुं॥ तेमेनिति स्यते आर्द्रीक्रियतेऽन्नमनेनेति निमः ष्टिमः पाद्दीभावे ल्युट् तेमनं। निरंतरं क्लीयते वृ १८४
मोक्रान्तष्ठा नामिति सुभूति। दुवीजनस्य॥ जीतेति इतः परं वासिता वधे धासित पर्यंता श्चिलिंगा॥ मूलेति लोहादिकृता शलाका मूलं क
रोति रनेकार्थत्वात् पाके वर्त्तते कृतं पक्वमित्यर्थः। मूलात् कं पो इति डाचू गतिसमासः। भटानिपुष्टो भवस्तनेन भटभूतो गूहा
दित्वादित्वं भटित्रं। सूलं पं मूलेत्वा तोपवत्। जीलिमूलपक्वमांसादेः। उरव्येति उरवास्थाली तत्र संस्कृतमुखं पूर्ववत् यत्। एवं पिठरेस
प्यां संस्कृतं भक्ष्यं इत्यत्र पैठरं। दुस्थाली संस्कृतस्यात्रादेः॥ डोति प्रकर्षनीतं प्राप्तितं प्रणीतं। एवमाधिकं संपन्नं उपाधिकोपसंपन्नं। दे
पाकतस्तपरसादिसंपन्नस्याञ्जनादेः। प्रोतियस्तुप्रपत्त्वः इत्यतः कर्माणि क्तः। प्रयस्तं सुपुष्टसंस्कृतं। दूतेलादिपरिपक्वस्य इत्यंतयोगात् सु

त्तुसंभूतस्य व्यंजनस्य॥ स्येति पिच्छाय क्तान्तः भंडं तथो गापिच्छादिताद् इलच्॥ पिच्छिलं। पिच्छानुशाल्मली वेष्टं मंडे वाग्य पदामयशनि
विश्व॥ विजेभ्य लनार्थादिगुपधादिभ्यः किद्दितीलच्॥ कितत्वेवावि जिलं विजायिलं वा। स्यानूपिच्छिलं विजायिलमिति वोपालितः। द्वेमंडे
पुत्नाभक्ताजलपुत्नव्यंजनयोः। सामिानि मृजभुद्धो कर्मणि क्तः सम्यक्कमृष्ट शोधितं। द्वेकेशमाक्षिकाघपनयनेन शोधितस्यात्र व्यंजनं
नादेः॥ वीतीतिविस्यते क्षम्यगजायने वितीलंज्ञानेवितेः कणक्श्येतितकारस्य वकारः विक्कणं। विश्रः। क्लिपूर्वविन्नू कणेति कणं विष्वनन्
कणं वेति नैरुक्कं तकारस्य कत्वं मितिसुभूत्यादयः। मांलस्यी शो मांसरानि माशातृ उपपदेसत्रै धातुल्लकात्र कुण्ड्यापोरित्पादिन
ह्रस्वत्वं नावर्णे वेति णत्वं मसृणं। नणुगतौ सं पूर्वान्नन इगुपधः कः पृषोदरादित्वोद्वर्णे विपर्यय इति सुभूत्यादयः॥ क्लिहप्रीन्तौ
क्तः स्निग्धं। नीलस्न स्नव्यंजनादेः॥ लितिभाव्यते भिश्री क्रियते स्मभुवो ऽवकल्पनेति वृक्तः भावितं। वासउपसेवायां क्तः वासितं।
वेग्राहिताम्लादिरसादेर्व्यंजनस्य॥ सुरभिद्रव्येणं गारारोपितेन क्कथनादिना वा। पंतसंयोगेनादिनसौरभस्य व्यंजनादेरितिभ
धवादिः॥ नापो निर्द्दषदर्थेना आपक्कस्य समासः। पुलानिवर्द्धते पुलमहत्वे इगुपधलानुकः पुलसंघाते वा पचत्यर्थे कः नानस्नेनभि
र्वृत इत्पर्थेसुतं गमादित्यादि शूपो लिः। अभ्यूषसाहवर्थानुपुंसि। अभ्युष्यते ऽभिमुखं दह्यते घत्रर्थेकः नेरुत्नादीर्घः। ऊषरुजा
यामित्यतो वाकः अभ्युषः। उषदाहे ऽविअभ्योषइत्येके। नोक्त्र हरितो यवो ऽभ्युषइति वोपालितात्र ह्रस्वादिरपि अभ्युषः। श्रीणि
जाधूमादिचूर्णक्तनस्याग्निने षद्दग्धस्य हस्तेन संमृद्य मानस्य वा पडीतिरयातस्य॥ लेतिलं स्पते भर्ज्यते लाजिभर्जने कर्मणिघ

185

शूलाजाः तेवाक्षतं। पुंभूम्नीति नित्यपुंलिंगा नित्यबहुवचनांताश्च। क्षणु हिंसायां कर्मणि क्तः क्षतं खंडितं न क्षतमक्षतं। ते हि भृष्ट
धाना आदि विकारस्य रवहीनिर्व्याख्यानस्य॥ प्रितिप्रयते मुषलप्रहारेण विस्तारं गच्छति प्रपच्याने ऽर्भक पृथुकपाकाइनिकप्रत्यये
संप्रसारणे गुणाभावान्निपातनेन पृथक्काः। नोर्वि ङनित्यनुवृत्तौ हलेवृ पिटाद्विकाविवेति पिट वृप्रत्ययोन्येषां विरादेशः विपिटः स्व
र्थे कन् विपिटकः। द्वौ विडाहृति ख्यानस्य॥ धेतिधा ओधाप्रुवस्य ऽपातिभ्यानइति नप्रत्ययः। स्त्री भूम्नि धानाः। पिनेति पुनाति पूयः
निपादे बश्चेति यः। कित्पूयी विशरणे न पूयते ऽपूपः पूर्ववनूपः वालिलोपः। अपापठ्यपंने वेति वा अपूपः अपूपशब्दे उपपदे वपो
र्थे ण्वं कः यजादित्वात्संप्रसारणं अन्येषामपीति दीर्घः अपूप॥ पिष्टं तंडुलादि चूर्णितं ततः संज्ञायां कन् पिष्टकः। नीलिपिष्टकस्य। के १८५
तिसबसमवायेसितान्तिगामी मादिनानुनूसक्तवः दध्युपसिक्ताः सक्तवः दधिसक्तवः। अक्रेनव्यंजनमिति समासः। के न जलेन र
मते त्रायते रभसा वृषवाधबू रभे रशाछिलो रातिनुमूके न जलेन रम्यते याग्निपाकं रंभोयकारोपधो वकारोपधश्च वकारोप
स धस्तामिश्रमात्र वचनेऽशतिसुभूति। द्वेदाधयिमिश्रितं [illegible] कृन्ता। भीतिभ्यस्यते भक्ष्यते भ्यसः धातूनामनेकार्थत्वान्भक्षणार्थे ताभ्याः
श्वे संप्रसारणं [illegible] तिभिस्सा। ष्मां भक्षणे ऽभिसर्वतः ष्मायते भक्ष्यते ऽभिपूर्वान्ष्मा भक्षणे इत्यते आतश्चोपसर्गे इत्यङ् ने रुक्ता ऽ
भेरादिलोपः धकारस्य बसकारः भिस्सेति वाऽभ्ऽपतेनित्यंसे व्यने कर्मणि क्तः भक्तं। अघते भक्ष्यते ऽदेर्जु सुधोवेत्यसुन्धातोर्नु
माणमोधकारादेशः अंधः अनीति प्राणं त्यनेन असुन्नुत्वाडुलकाद्रूइति वा। अदेः पूर्ववत्क्तः अन्नात् इतिनिपातनात्क्लेजग्धा

दिशः रदाभ्यामित्यादिना तकारदकारयोर्नलेऽन्नं । उनात्तिक्लिद्यतिउंदेर्नलोपश्चेति पुत्रुनलोपः पुवोरित्यादिनाऽनादेशः ओदनः । दीदिविस्
हितोऽस्त्री सन्व प यतिसुभूतिः । दिव्यंति [illegible] डंतिघोनंते वानेन हृत्वादपश्चेति क्वि नुद्विर्त्वलोपाभ्यासदीर्घत्वात्ते दिवोद्वे दीर्घश्चाभ्यासस्ये
ति क्विनुद्वित्वादिकं वदीदिविरिति नुव्याख्यामृतं । घट भक्तस्य । दहेः कुः दग्धासंज्ञायां कन् दग्धिका । हृदग्ध भक्तस्य ॥ मोनमिमस्पानि
परिमाणिएयंताद्धातुलकादुक्त रात्रि सरनूत्ति लोपे मासरः । समेरा डुः पूर्वीद्रु क्षणार्थत्वात् कर्मणिल्युचन् आचामः । विपूर्वान्नुकेगनावि
सतोऽण्यंतान्कर्मण्येरविविस्रावः । येनियो नानि मिश्रीभवतीति युमश्रणे सृ पुवातिभ्याः उन्नुनाभूर्नदु वदति [illegible] वानू बृप्रत्ययः यवागूः । उस्ताश
मूनत्रा त्विणकोत्विके संज्ञायामिति कन् उमिका । श्रायति श्रापाक कर्मणि क्तः सयोगादेरित्यादिनानिष्ठानत्वं णत्वे व प्राणः । विनिंप
तिवि नेपीपवाद्यजं तान् गोरादिङीषु । तरति प्लावनेनेति मं गेरलव्वाड्डलकान्तरने रप्पल वूतरलो । वे घको क्स्तिभेदो नादेनः । सोनिय
वागः । पंचय नव्वा ॥ गोतिगोनरिदंगाविभवं गोर्विकारोऽवयवो वास इंगव्यशब्द वाच्यं गोपयसोर्यत्नू वां तोषीतिवां तादेशः ॥ गोवीतिनिगवांवि
ड्विष्ठागोविट् । गोश्च पुरीष इति मयट् गोमयं गोमयश्च द्वे ॥ तेनितऔमयं विशेषणमुष्कंरोषंगतं । कार्यते शोषायाविस्रीक्रियते कृ
मूभ्यामिषत्रिनि ईषत्त्रकरीषं । एकं गुहणद्वानि रव्यातस्य ॥ द्विति दुह्यते क्षार्यते दुग्धं क्षीरं पयः प्राग्वत् । नीणि दुग्धस्य ॥ पातिपयसाति
कारः पयस्यं गोपयसोर्यत्न किं वा दित्याह आज्यं दध्यादि आज्यं घृतं । अमादिना तक्रेण नवनीतग्रहः । एकं दधिनक्रादेः ॥ चेतिधनान्कठिना
दितरद्द-पत्नरत्नतृप्येत्सनेननृपप्रीणनेऽर्धादयश्चेति यकुधानोरागमः प्रसपयस्यवस्तु डागमः लप्स्यं इपसो द्राकुप्सानीयमिति सर्वानेदं

द्विवादृषस इत्यादिकथयोगाश्चात्रानुकूलाः। एकं॥ घ्रियते जिघर्ति क्षरति घृ क्षरणदीप्त्योः। अञ्जिघृसिभ्यः क्तः। घृतं। अनात्कीय तीभवति
क्षरणं ज्वलितावा। अनक्ति अज्यते आक्तं मृक्षणगतिषु। अंजेः संज्ञायामिति क्यप्। आज्यं। हूयते इदं हूयतेनेन वा हु दाने। अर्चिशुचिसृपिछादिभ्य इसिर
नीसिः हविः। सर्पति क्षरणाद्वाति पूर्ववदिसिः। सर्पिः। चत्वारि घृतस्य॥ नवमित्यपि नाद्दध्नो दुग्धाद्वा नवं तत्कालं नीतमुद्धृतं नवनीतं घृतयो
निः। प्तनएव नवोद्धृतमित्युक्तं। एकम्। मथ्नताग्निसंयोगस्य नवोद्धृतस्य लोणी इति ख्यातस्य॥ नेति। पतीनां दिनं ह्यः तत्र प्रयोगः सकाशान्नुदो
ह्योदुग्धक्षरणं तत्तु उद्धृतं यद्घृतं तत्तु हैयंगवीन पदवाच्यं ह्यः शब्दस्य गोदोहशब्देन सह सुप्सुपेति समासः। हैयंगवीनं संज्ञायामिति
निपातनात् ह्यस्शब्दस्य गोदोहशब्दस्य हियंगवादेशः। एकमेकरात्रपर्युषितादध्न उत्पन्नस्य घृतस्य॥ दंडेन मथ्यते दंडेनाहन्यमानो १८६
तं मंथपात्रं कलसि सत्रभवं कालसेयं कुक्षिकलसि वस्त्य हे ... श्रू कालसेयं। अरिष्टं प्रागुक्तं। गोरसो दुग्धं तद्विकारात्। कार्यकारण
भेदात् लक्षणया घोलमपि गोरसः। चत्वारि सामान्येन घोलस्य॥ तद्विशेषानाह। तेन निपादांश्च ... सादिनया कर्मं तत्रादिभिः सत्वधातेयन्
पादांत्तु घोलं तत्र कं भागत्रयं यत्र दध्नः चतुर्थो भागो जलस्य तत्रकं। तनू चु तनू चु तनू चु इत्यादि दंडको धातुर्गत्यर्थः तवनितरल लाङ्क
तिस्फायीति रक् नलोपः। पंकादिवानुकूलं। अर्द्धं दधिनदर्द्धं जलं यत्र तत् उदश्चित् उदकेन श्वयति वर्द्धते टुओश्वि गतिवृद्ध्योः क्विप्
नुकू उदकस्योदक उदादेशः। उदश्चितोऽन्यतरस्यामिति निर्देशात्संप्रसारणं। मथ्यते विलोड्यते मथितं। मापि तं निर्जलं। कर्म हो केकस्या
मोति दाधिभवं मण्डं मस्तु करांबु वाच्यं मसीपरिमाणे सितानागमी पतादिनानु मस्तु। मण्डं प्रागुक्तं। एकं। पीयते पीयते इदं पीङ् पाने अन्य

म्णोपि दस्यतइति विश्रुपे: पानकर्त्तोपूर्षदिंसायां मिसनइगुपधत्वान्कः पूषोनाशायितायेर्पूषः पेयूषोमूर्द्धन्यांतः। नवप्रसूतायागोः स
प्र रात्रं यावन्माल्निनं घनं पयः पेयूषमुच्यते। नवप्रसूतगोः क्षीरं नवं सप्तादिनावधि तावदिस्याति:। पीयूषमपीति मेदिनीकोशः। अशोति स्व
शान्मिच्छतीति क्यच् अशनायोदन्यधनायेति साधुः। क्यावि वेतीत्यस्यापवादः। दीर्घः अशनायेतीच्छिते ऽप्रत्ययादित्यकारः टाप्। अशनायाभुजे
रिच्छासानेवुभुक्षा। क्षुधेः संपदादित्वान्क्विप् क्षुत् भाक्सुरिमते टापि क्षुधा वा। जालिवुभुक्षापा:॥ ग्रेति ग्रस्यते ग्रसु अदने कर्मणि घञ्
ग्रासः। केनजलेन वलते सुपीतिकः प्रवाघञ् वा। कर्तृ वर्णने वृषादित्वान् कलच् कवलइत्यन्ये। कमलार्धेऽर्थाप्यस्य सकवलार्धक
ाद्वेभक्तादिग्रासस्य॥ सेति समानापीतिः सपीतिः समानस्योच्छंदसीति सभावः। तुल्यं सह्रदं सं मिल्यपानं तुल्यपानं विशेषणसमासः। द्वे
वड्डामः संमिल्यैकपात्रे पानस्य॥ सेति समानस्य जग्धिसग्धिः अदेः क्तिन् बहुलं छंदसीति घस्लादेशः घसिभसोर्हलि चेत्युपधालोपः
झषस्तथोर्धोधइति तस्य धत्वं। झलोझलीति सलोपः झलांजश् झशीति झयुत्वं घकारस्य गकारः पूर्ववत्समासः। सग्धिः। सहभोज
नमिति सुप्सुपेति समासः। द्वे सहभोजनस्य॥ उदेति उदकस्येच्छा उदन्या सुप आत्मनः क्यच् अशनायेत्यादिनासाधु उदकस्येच्छा
ऽशनायेत्यादिना उदनादेशः पूर्ववदप्रत्ययाट्टाप् उदन्या। पातुमिच्छा पिपासा आत्रिनुसापिपासायां भावे क्विपां संपदादित्वात् क्विप् तृष्
ता। तृषेर्भावे घञ् तर्षः। वत्वात्स्त्रि पिपासा [illegible] या:॥ जेति अदेः क्तिन् जग्धेरित्यादिना जग्धादेशः जग्धिः सर्वं पूर्ववत् भुजोल्युटि भोजनं
वमुक्ष भुज अमु मुद्दपत्र। जमुरपीति कविन्द्र पठंति तन्तोल्युट् हिगुणे च जेमनं जमेस्तक्षा जमनम्व। लिंपं धातू नामने कार्थ्ये स्वा न भोजन

पात् घासिलेपः । आङ् पूर्वाद्धरतेर्भावेऽजनाथ्ये नु घञ् आहारः । नवदेः नोणे वे पपुवत्र योश्वेति घस्लादेशः । नि घसः । पदे र्लप्रत्यये उपधा
वृद्धेरभावः । सप्रयोजनस्य ॥ सोढीतिसुहितप्रस्त्रावः सोहितं । तृपेर्लुटोक्तिनै नर्थलं तृप्रिः । त्रीणितृप्रः । फेलेति पूर्वभुक्तं पश्चा
त्सुपिसितं सत्यक्तं नन्तु फेला । शवृ धाव्य फेलातीवि शीर्यते निपवाधवृ फेल्गृतै कर्पणि बाुरोध्य हल इत्यकारे फेला । कुत्सित फेलकः फे
लिपालं इति माधवी । द्वि उनूसृष्टस्य ॥ केति प्रापेण स्वभावानुक्रियाद्विशेषणान्येतानि । काम्यत इति कमं । तिर्णाइं नाण्कर्म
णि रवि कामं प्रकामं । परे रामेः क्तः पर्याप्तं । पर्यवविन्निकामं । इषेः क्तः इष्टं । आप्नुमिष्टं इप्सितस्यानाति क्रमो यथेप्सितं । यथेष्ट
ष्टीनतिक्रमस्य ॥ गोप इति गां पाति रक्षतीति कः गोपः । गां पालयति कर्मण्यण् गोपालः । गां संख्याति वा संख्ये इस्पत १८७
ति कः गोसंख्यः । गां दोग्धि सत्सूद्विषेति क्विप् एकाच बहसादि नादस्य ध । वंदादेर्धो घ इति घत्वं वंधे गोधुक् ङीतः । मूलवि
भुजादित्वात्कः गोदुहः । गोपगोदुहवल्लवा इति त्रिकाण्डशेषः । अभसमंतात् भ्रमि षंराति आतः कः । आसमंतात् आभिमुख्ये
नेरयतीति प्रेरयति आभीर इति स्वामी । वल्लते वल्लवः । वरणे वल्लः । संवल्लः । वरणे घञ्‌तघोगादन्येषपीति वः । वल्लवः । घटोपा
लस्य ॥ गोमेति गोमाहिषादिकं पादे बध्यत इति कर्मणि ल्युट् पादे बंधनमस्य वा बहुव्रीहिः । पादिनाख्यराजौविकादिग्रहः
गोमाहिष्यादिकं धनं पदूनाम इदं पादबधन पदूनां द्विप्रथमं गोधनमस्मूः । दिति नार्तेतिसुमूत्यादयः । गवादियादवंवि नमिनव
पालितः । एकं । द्वावितिगवामीश्वर इत्यपवादे गोगवीश्वरः । लडुगापीयो गानमनुपिगोमान् । एवं डोत्स्नातामिस्त्रत्यादिना गोमी इति

पात:। ची गोस्वामिन:।। गावितिगवां कुलं समूह: गोकुलं गवां धनं समूह: गोशब्दात् परो धनशब्द: संघवाची। गोकुले
धने गोधन इति व्याडि: व्रज: समूह: गोत्रस्त्रसंवरेत्यादिनासाधु: द्वे गोसमूहस्य।। उक्षेति उक्षाति मुत्रादिना श्विनिमुर्वे सिव
तिउक्षसेवने वा कुलकान्ध्रे सि तमीतिकानिनूं है।। भंदातिमंगलं कुरोतिभाद्रकल्याणेस्याचीतिरकुंभद्र:। बलंवर्द्धयानि
वलीवर्द: पृषोदरादि:। ऋषतिगच्छति ऋषिगतौ वर्षति=पभातितनुद्वे तो ऋषिवृषिभ्यां किन्वेत्यभ्यकिन्व ऋषभ: वृषभ:
वर्षतिइगुपधलान्क: वृष:। ऽन: शकटं वहति ऽनसोवहे: नसोऽड्योतिक्विप्रसस्यड: वहे: संप्रसारणं वनुरनडुहोरा
मुदात्तइत्याप्रत्ययमडुह इति नुम् ऽनड्वान् गौरादित्वात् ङीषि स्त्रियां वेत्याम् ऽनड्वाही ऽनडुहीवा। सुरभेरपत्यमिति ञ्यातिञ
इतिढकि सौरभेय:। गच्छतिगौ: गमेर्डोरिति लोप: सोऽस्य पासाद्वर्षान्तु पुमान्। अत्राविनतरमंदोनाद्त:। नवहृषभस्य।। गो
तिसहातिरित्सेवगतांसहातिद्वेदं खलगोरथ्यादितियत्रगव्या। एवं शवित्रकद्यवत्येति ऋग्रस्पयेगोत्रा। द्वे गोसंघस्य। वेतिवत्स
नांगोत्रा क्षोष्ट्रेत्यादिना वुञ्वात्सकं। एवं धेनूनांवृंदं=पाविन्तहास्तिधेनोष्ठकु धेनुकं। क्रमेणौकैकस्य।। व्रितिमहानुमहचले
वृष: महांश्चासो वृद्धाचेति अवचतुरेत्यादिनासाधु: महोक्ष:।। विनिजरन्वृद्धश्चासौगौश्चेति गोरतद्धितलुकीतिटच्जर
द्गव:। वृद्धश्चासावुक्षाचेति पूर्ववद्वृद्धोक्ष: द्वे वृद्धवृषस्य।। जातू पोतिउत्पत्र्नोभ्रूच्छदस्यभाव: स्पृष्टवलीवर्दभावाज्जातोक्ष: पूर्ववत्
।दोतिदमनार्हो दम्य: पोरदुपधादितियत्। वत्सत्वंतत्वस्य वत्सोक्षाश्वेत्यादिना ष्टरच् वत्सतर: तनुत्वे वत्सस्यापीतिप्यव:स

रिः। द्वे ईषद्धास्ययुक्ताकिंचित्स्पष्टतारूपस्यानाप्तसम्यग्वलीवर्दभावस्य दाम डाभ इति ख्यातस्य॥ अग्रेति अग्रभस्य अक्रन्ति राघेय्य:
सिषमेषापानहोऽर्भः। षण्ड तापो ग्यो भा विषयनूषण्ड: वत्स: आर्षभ्य:। षेति सनेोनिर्ददानि गर्भ षण्ड दाने अमनाडु: षण्डो मूर्द्धन्या
दि: गवां पतिर्गोपतिः। एषण्णमिट्ठ्पुरुच्छायो भावे सपदादित्वान्हस्यादृच्छया वरतिगच्छतिइट्टवरः स्वेच्छाचारी सर्पः। इत्वरइत्येक
इति स्वामी। षंडं पद्मादिसंघाते नपुंसि स्याद्गोपतेपुमान् इति मूर्द्धन्यादौ डान्ते मेदिनिः। नीणिषं ड इति ख्यातस्य॥ स्केतिवहातिपुग
मनेन गोवत्सं वहे इत्यादिना साधुः एकं॥ सेति सास्ति स्वपिति सिरदालंबमानत्वानूषस्य स्वप्रेरास्नासास्ने इत्यादिना साधुः। गलस्य कंबलो
गलकंबलः। कंबलो नागराजे स्यात्सास्नाप्रावारयोः क्रिमावितिविश्वः। एकं गवां गले लंबमानस्य मांसचर्मखंडस्य॥ स्यातिएसके १८८
टिन्येकः नस्तः सकृतोस्य प्रतिपादिकाद्वात्वर्थे इतिणिचूततः कर्मणि क्तः नस्तितः घद्दानसे वक्तुलकानूहासिमिग्निमित्यादिना तन्नूनस्ता
साकृतास्यपूर्ववनूणिचूतदं तान्क्तः नास्तितः नासिकायां भवा विघमाना शरीरावयवाघनूनसनासिकायाअनस्तिस्कुद्रेछितिनस
देशः नस्यादेषादेश्री सारज्जुस्तत्पाप्नतः स्यूतः नस्येतः नस्तायामूतः स्यूतः नस्तोतइति साकः। द्वे रज्जुस्यूतनासारंध्रमध्यस्य माहिष
वादेः। प्रेति पृष्ठमात्रगामिनवहतिवहस्योतिणिवः पृष्ठवाट् होहः। एवं फेरुसाहितां फकारं सुभूत्यादयः पेठुः। स्वामीतु पर्वे पृष्ठं वाव
र्ष्ठं वहतीति पृष्ठवाट् पृषोदरादित्वाद्वर्णलोपे न साधुत्वमितिरेफरहितमेव पकारमाह। अयमेवसर्ववैदिकसंमतः पाठः। युग
स्य स्कंधकाष्ठस्य पार्श्वं गच्छति अन्येष्वपि दृश्यत इति गमेर्डः युगपार्श्वगः। द्वे दमनार्थं स्कंधे पार्श्वे वद्धाभ्राम्यमाणस्य दम्यस्य॥ युगेति

युगस्यवोढातद्वहतीत्यर्थेतद्वहतिरथयुगप्रासंगमितियत्युग्यः।दम्यानांदमनार्थेस्कंधेयत्काष्ठमासज्यतेतत्प्रासंगःकर्माणिवत्
तद्वहतिपूर्ववद्यत्प्रासंग्यः।शाकटंवहंतिशकटादण्शाकटः।कर्मणिकेकस्य॥खनतिहलेनाशिरेणवरखनातितयोर्वोढातस्येदमित्यर्थेयु
नहीवपातित्यादिनाठक्हलसीरात्ठकूहालिकःसैरिकः।द्वैतनाविषुनाम्नी॥धुर्वीतिरथ[illegible]लांगलादेर्धुरंभारंवहतीतिधुर्वहः।धुरोयड्ढकौ
धुर्यःधौरेयःसर्वधुरादितियोगविभागात्खः।धुरीणः।धुरेधारयतेसंज्ञायांभृतृवृजित्यादीनांखच्वाचंयमपुरंदरौचेतिनकारस्या
नुतोसमत्वपार्श्वत्वात्नुमिधुरंधरइतिन्यासः।पंचलांगलवहनस्याश्वेवृषादेः॥उभावेतौएकस्यैवरथस्यलांगलस्यवायोधुरंवह
तिसएकधुरीणादिपदत्रयवाच्यः।एकावासौधूश्चेतिएकधुराऋक्पूरित्यादिनासमासांतोऽचूतांवहतीत्यर्थेएकधुराद्लुक्चेतिखच
एकधुरीणः।लुक्पक्षेलुक्तद्धितलुकीतिटापोनिवृत्तौएकधुरः।सात्विनियःसर्वेषांरथ्यादिसंबंधिनोहलादिसंबंधिनीर्वाधुरंवहति
ससर्वधुरीणः।खःसर्वधुरादितिखः।वैशवृत्ताऽवधारणेद्वसर्वभारवहनक्षमस्यवृषादेः॥मेतिगौरुस्त्राप्रियाइलामहीतितिनिरुक्तेम
स्यामोरपत्यस्त्रीप्योटक्माहेयी।मह्यतेपूज्यतेमहपूजायांघञर्थेकः।महमहायास्यपत्यंमाहेयीतित्स्वामी।सोप[illegible]मेयढकः।ततोङी
प्रसौरभेयी।गोप्रागुक्ता।गोशब्दोमातृशब्दःचनामांतरसाहचर्यात्स्त्रीलिंगः।वसतिक्षीरमस्यांस्फायीतिरक्संप्रसारणंटापूउस्रा।
मातप्रागुक्तामातरोगोजनन्योद्वेइतिरुद्रः।शृंगयोगात्शृंगिणी।अर्जुनोवर्णोउक्तः।स्त्रियामर्जुनी।नहन्यतइत्यघ्न्या।अघ्न्यादयश्च
तियकारइतिजायतेप्रादुर्भवत्यवस्यंरोहिणी।नवस्त्रीगव्याः।स्येतिउत्तमाशुभलक्षणांत्वादुत्कृष्टानीवैश्यरतिवरतीतिठक्अव्यप

184

गांभमात्रेटिलोपः नेविकी। त्रिविकर्णीशिरोदेश इति रभसः तनुप्रशस्तयस्याः स्त्री तिङ्पोऽस्त्रेत्यादिनाऽप्। वामे कीगौ कनत्रमात्रनिविका
तिनाममालो नौ संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्ध्यभावः। एकं॥ वेति वर्णादित्यादिना प्रमाणेवयवभेदग्रहः शवली धवलादयः संज्ञा नामानि स्युः।
शवली त्यन्यतोऽङीष् ॥ अर्शआद्यच् शवनेति नुसुभूतिः। शवलीति मुख्यः पाठः। धवली शवलीवत् प्रमाणपेदाद्दीर्घा वामनी त्यादि प्रयो
गः। एवं वयवभेदात् वर्णवकाणी वक्रशृंगी त्यादयः। वामने नखु चुस्थितगो वर्गः शवला धाति शावेत प्रयोगोऽश्तिऽपशावृद्धत्कं॥ द्वीतिदेशपनेव
यः डमाणमस्याद्दशाहीं यस्य ठञोऽध्यर्द्धपूर्वेत्यादिना लुक्। द्विहायनी दामहायनान्ताच्चेति ङीप्। एवमेव हायनी मेपि। द्विवर्षं वयप्रमाणमस्या
द्विसाही यस्य ठञ्। आश्विनवातितानितमिति लुक् द्विवर्षा॥ द्वे॥ एकोनतिसर्वे पूर्ववत् ॥द्वे॥ वेति त्रयः ने काम्यते वृषेः वाशिवप्याश्योनिकप्रवशाव १९२
ध्रादि प्रभृति वंध्याऽघ्न्यादित्वादयः उपधालोपाभावाच्च। द्वे वंध्यागव्याः। एवेति अवगलितं तोकमपत्यं यस्याः सा तथा स्रवत्तोकाति प्रागा
भीयस्याः सा स्रवत्कर्भा वर्त्तमानसामीप्ये लट्। द्वे द्वे ववशात् पाति तगर्भायाः॥ एवोति चेवाविसाद्दनुमती वृषभेण क्रांतानि ष्यादित मेधुन
सा गर्भेनसंधानं संधानयोगात् संधिनी। एवोति स्पृतो वृषोपगमात् यस्या गर्भपातः स्यात् सा वेहत् विहंति गर्भं शश्वत् वेहत् वेहद्
ति क्विपि निपातः इति नुमाधवी। द्वे स्पृतावपि वृषोपगमनाद्यस्या गर्भपातः स्यात्तस्याः॥ केति प्रजने प्रथमगर्भग्रहणे काल्या प्राप्त काला
ऽयोवाविसादनुयोगानंतरं प्राप्तः कालोऽस्याः इति कालाद्यत्। अनुमती या वृषभेणोपसरणीया सोपसर्या काल्या प्रजने इति निपातः। प्रोति
सा बाल्या सती गर्भिणी प्रथममार्गे पूर्वः। पृष्ठं श्रेष्ठं वहति वहृष्यो निखि वाह इति ङीप् वाह्‌ऊठा इति ऊढ्‌ एत्येधत्यूठ्स्विति वृद्धिः प्रष्ठौ।

ही। पंचमषष्ठं वा वर्षं वहतीति पृष्ठेन वृषभं वहतीति वा पष्ठौही पष्ठवाडिति पृषोदरादिः पष्ठवाट् पष्ठौही वयसि पष्ठौही दक्षिणे तादौ वे
दकल्पा वके वलः पकारए वै प्रमिताः॥ सुखेति यस्याः सुखेन संधनादिकं क्रियते साऽवंडी—अ कोपने सर्थः। सुखं सुखं जनयाति करोति सुक
रा। द्वे सुशीलायां गोः॥ बेति बहुसूति भूरिप्रसवा। परमिष्ठानि इषेवींडुलकरूकः किं चकुत्वं परेष्टुः स्वार्थे कनू परेष्टुका। द्वे बहुप्रसूता
यां गोः॥ वेति चिरं बहुकालं वष्कति परिक्रामति वष्कयणी चिरकालीनो वत्सः—अणादिकोऽयनूत घोगा द्वष्कयिणी पूर्वपदादिति णत्वं। व
ष्कयस्ते कहायनो वत्स इति शाकटायनः। वष्कयेणनीयते संपदादि। वा नूक्ति पूतनः सर्वनोऽक्तित्र्यादिति ङीषु वष्कयणीति सुभूतादि
यः—अयमेव बहुसंमतः पाठः। द्वे चिरसूतायां गोः॥ धेनुरिति धयंते नां धेनं वा दयज्योतिनुप्रत्ययां तोनिपातितः। नवमाचिरं सूता प्रसूता नव
सूतिका स्वार्थे कनू। नवसूतायां गोर्द्वे॥ सुव्रतेति सुखेन संदुह्यते त्रांसिदुहिगुहिभ्यो वेति पक्षे एप तनू सुखसंदोह्या। द्वे॥ पीनेति पीनं स्थूलमूधोऽ
स्याः पीनोध्नी उधसोऽनङ्। वहुव्रीहि रूधसोऽङ्। पु। पीवरः स्थूलः स्तनोऽस्याः स्वांगाच्चोपसर्जनादिति ङीषु पीवरस्तनी। द्वे स्थूलोधसो गोः
॥ द्रोणेति द्रोणमानयेद्दस्तनू पारिमितं क्षीरमस्याः द्रोणक्षीरा एवं द्रोणपरिमितं दुग्धं दुग्धं दोग्धि क्षरति दुहः कपू घश्चेति कपूघ
श्चांतादेशः द्रोणदुघा। द्वे द्रोणपरिमितदुग्धक्षरणवत्याः॥ धेनुष्येति गोर्महिषी वा दुग्धबंधकाश्चिता धेनुष्या संज्ञायां। धेनुष्येति साधुः
सेति या प्रत्यब्दं प्रसूयते सा समायां। समायां वर्षे वर्षे विजायत प्रसूयत इति ताच्छील्य समां समां विजायत इति खः पूर्वपदे सुपोऽलुग्वा वा इति
भाषावृत्तिः॥ ऊधस्विनीति वहन्ति पयोनेन अप्रवेः सडासारणं चेप तुट्तौ वहेर्धौ दीर्घश्चेत्यसुन् दीर्घलं वऊधः। ऊधप्रपीकः—पाडू पूर्वस्यां

१९०

यूपस्तोऽरीति पीभावः । स्वोदितश्चेति निष्ठानत्वं ॥ द्वे ॥ स्थायाण इतिरव्यातस्य ॥ सेति रपति गात्रकंडूं । स्थिवः सर्वाणि पृष्ठे इति वनूप्रत्य
यांतोऽतानि पातीनि नः । कील्यते वध्यते कीलवंधे घञ्स्वार्थे कन् कीलकः । द्वे गोष्ठे गवादिगात्रकंडूयार्थं निखातस्य काष्ठस्य खुंठ इति
ख्यातस्य ॥ नेति यति खंडयति वाह्यनिर्गमनं क्षीयते इत्यनेनेन वा आप्तो मानेनृ दामनि वियां मन इति डाप् प्रतिषेधः । दामा दामानौ दा
मानः पक्षे डाबुभाभ्यामिति सादिनाडाप् दामा दामे दामा इति । सर्वादाणस पद्मनार्थः सक्षीयते वध्यतेनेन ल्युट् संदानं । द्वे द्वाय
णि इति ख्यातस्य ॥ पेति पशूनां रज्जुः पशुरज्जुः । दाम्नेव दामनी प्रज्ञादित्वादण् आत्रीति प्रकृतिभावः । टिड्ढाणञीत्यादिना ङीप्
नितरसंज्ञाकं द सोऽरीति ङीपि विनिमुस्वामी । क्वचित्तु वंधनी निपाठ इति सुभूतिः । वत्सानारोपितैः कीलैर्दामनी पायवाणि नैरिति प्र १९०
योगः । द्वे वत्सपोटकादिबरणपाशस्य ॥ वैशोति विशाखास्तु जातः फल्गुनविशाखोऽपि तन्नमस्य विशाखोऽयाढादण् मंथदंड
योरित्यण् वैशाखः । मथ्यतेनेन मंथः पुंसीति घः घञ् वा मंथाविलोडने परस्मै क्विदित्यनुद् नौ मंथ इत्यनेनानः । मंथे शाणविसंध्यान
इति नुस्वामी । पथिमथिभ्यामिनु इतोऽत्रु सर्वनामस्थाने इत्यत्वे पोऽपि इत्यं थादेशः दीर्घत्वं मंथानः । मंथनं मंथः मंथार्थो दंडो मंथद
डः ततः कन् मंथदंडकः पंच मंथनदंडस्य ॥ कुठेति कुठति गतिं प्रतिबध्नाति कुठगतिप्रतिघाते कुठ्यौरूप्य कुठरः । दंडं विष्कभ्नाति वि
धारयति कर्मण्यण् दंडविष्कंभः मूर्द्धन्य मध्यः । द्वे यत्र स्तंभादावाकर्षणार्थं रज्जु मंथदंडो वध्यते तस्य ॥ मेति मथ्यतेऽस्यां मथनी ल्युट्
गर्गर्गीति शार्ङ्गरवादि आतः कः गौरादिः गर्गरी । द्वे मथ्यमानदध्याधारपात्रस्य ॥ उष्ट्र इति उष्यते दह्यते भारादिनि सूष्ट्रः । किदिति ष्ट्रन् उष्ट्र

कामानिपूकादित्वात्कः। एलकागमः इति सुभूतिः। क्रमेलकः कुलकादेलप् प्रत्यय इति माधवी। मयति मयगतौ पचाद्यच् मयः। महांगः संगा-प
स्य महांगः। बलाहिरुद्रस्य॥ कृञ् निप्रकरणाद् दुष्ट्रस्याशिशुः करभः। किरते क्षिपति ग्रीवां कृगॄ शालिगार्द्भ्योऽभच् करभः। रभने उद्धसालि
रभं पचाद्यच् कं शिरो रभमस्य करभ इत्यन्ये॥ एकं॥ कीर्ति करभाणां पादेषु पचाद्यच् नाभावायदारुमयाः पाशाः प्रसर्पं तैः शृंखला
येरुपताः शृंखलमस्य बंधनं करभ इति कन् शृंखलकाः। एकं॥ अतीति अतति गच्छति प्रायेनोत्रतप्रदेशे पचाद्यच् टाप् अजा। अजाद
त इति नित्यं स्त्रीभावः। छ्यति पत्रादिकं छेत्रां छेदने छापूर्वाड्‌ष्यो गकूछागः। जा ते रिति डाप्‌ छागी॥ द्वे॥ स्तौति स्तभ्नोति पचाद्यच् स्तभः
ण् अनु भाहिंसायां इगुपधत्वात्कः नुभ इति तु सर्वस्वं। गंधवस्त अर्दने बुरादावेरचु वलः। छ्यति छिपतेः छिपते सो छागः कूद्रस्व स्योनिपुक
पत्वच्छगलः स्वार्थे कन् छगलकः। अजाः कण्वं। पंच छागस्य॥ मेढ्र इति मेहति मिहसेचने ष्ट्रन् मेढ्रः। उरुभ्राम्यति भ्रमेरम्येभ्योऽपीति डे
नेरुतः उरुकारस्याकार उरभ्रः। अत्तीति अगतौ अविरुचादेनिकु उषादेशः उरण उरणः। उर्णा ऊर्णा मेषलोमानि यस्य अस्त्यर्थे ऊर्णायुः
लम्पुः। मिषति स्पर्द्धते मिषस्पर्द्धायां पचाद्यच् मेषः। वर्षीति सिं वानि वृषु सेवने सृणि वेणि वृष्णिपार्ष्णि वृष्णिय इति निः गुणाभावश्चामि
पातनेवृष्णिः। द्वलतु नू क्षिपति द्वलस्वप्रांतु सेपणये। पानिड लयो रेकत्वस्मरणं एडः तनः कः एडकः स्त्रियामेडका। सप्त मेढ्राइ
ति ख्यातस्य॥ उष्ट्रेति उष्ट्राणां उरभ्राणां अजानां वत्स दे समूहे यथा क्रमं गो त्राक्षोष्ट्र स्यादिना वुञ् औष्ट्रकं और भ्रकं आजकं व
॥ बोतितैलिकाद्‌ बकञ्भ्रमवद्भ्रमणामनुपू प्रासंदीवदष्टौ वच्च कीवादित्यादिनासाधकः वकीवान् नतेनवद्भवनं। वतयेगपहारा

पसंहितो वा लेयः। द्रुतश्यानि अष्ट्रानि ठक्कुरदिरूपधीत्यादिनाढ[illegible]भ्रुवा॥ रासंतिउच्चैः शब्दं कुर्वन्ति रासभः वदलगर्दभाः॥ ख
मुरवावि वरमनि शापित मक्ष्य स्यरव मुखनगकुंजो भ्योरः खराः। पं वगर्दभस्य॥ वदेहेति नि मित्ती मराजी वाशिष्टशापादेह भूम्योविदे
हात्वो ऽभूनु तनूप्र लीनं च वाणिज्याशाश्च मनइ इनिभूमादिप्यश्योनि बुभ्रवेदेहकः। सार्थान् सधनान् वहति देशान्तरं प्रापयति वाणि
ज्यापनीवन संघं वहति वा कर्मण्यण्। सार्थवाहकः। नियमो वणिक्पथः। पतनं तत्र भवस्तेनो वा जातो वा नैगमः। निगमो वाणिज्ये यो
मिति विश्यः। नैगमस्यादुपानि षङ्गोणिजो ऽस्याति च। पणतेपणेरिडपादेश्च व द्वति इति प्रत्ययश्चादेश्च नः वाणिक्। प्रज्ञाद्यणि वाणिजः
पण्येन विक्रेयद्रव्येण जीवति कः पण्याजीवः। आपणः क्रयविक्रयव्यवहारः तद्योगादस्त्यस्येति ठन् आपणिकः। क्रयविक्रयाभ्यां जीव १२१
ति वसुक्रयविक्रयात् ठन् क्रयविक्रयिकः। अष्टौ वाणिजः। क्रीणाति विक्रेतानु जेतः। विक्रयेणजीवति वसुक्रयविक्रयादित्स्वन्संघा
ताविगृहीतयोरपीष्टत्वात् ठन् विक्रायिकः। द्वे विक्रेतुः। क्रीणाति क्रीओ एवुल् क्रायकः विक्रयिकवत् क्रायिकः। द्वे क्रेतुः॥ वेति वणि
ज्या कर्म ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् वाणिज्यं दूत वणिग्भ्यां चेति यः वाणिज्या द्वे॥ स्थितिपरादीनाम् उपाधिकाराहित्ये मूलं मूलेनान
म्य मनाभिभवनीयं नेः विपद्यत्यादिना यत् मूल्यं। प्राप्तिहेतुत्वं वसत्यत्र वसतेर्[illegible]षि वासि धापूभ्योऽनः वस्नः। अवक्रीयते नेनण्
बुन्अवक्रयः। त्रीणि मूल्यस्य॥ नीवि नितान्तं पूर्वाद्धे आनि रीयते नि डिः क्रादिकारादिति ङीष् व्योर्यलोपः नेर्दीर्घः नीवी। परिपण्यते द्र
व्यं येन सपरिपणः पुंसीति घः। मूलं धनं सु गमं। त्रीणि मूलधनस्य॥ लेति मूलधनाद्विक्रयावदधिकं लभ्यते स लाभः कर्मणि घ

ग्रूलाभः। फलं लाभः। फलं जातीफले सस्ये हेतुत्थे व्युष्टिलाभयोरिति मेदिनिः॥ पेति परिवर्तनाद्दानं क्वाविनुप्रतिदानमिति
पाठः। परिवर्त्तनं परीवर्तः घञ् उपसर्गस्येत्यादिना दीर्घः पक्षे परिवृत्तं घञ्लुमि ओमेडो वाऽवोयत्र इघनी तीत्वं गुणः प्रज्ञाद्यणिनै
मेयः। वस्तारिपारवर्तस्य॥ पुमेति उपसमीपे निधीयते उपसर्गे इत्यादिना किः उपनिधिः। न्यस्यते स्मिन्निति कर्मणि घञ् न्यासः। द्वे नि
क्षेपस्य॥ प्रेति तस्य न्यासस्यार्पणं समर्पणं प्रतिपूर्वो ददाति न्यासार्थः प्रतिपदानं प्रतिदानं। केति क्रयोऽस्य भवातीति यद्वदेद्वे।
प्रसारितं वस्तु क्रय्यं। क्रय्यस्तदर्थे इत्यादेशः॥ केयमिति जन्ने केनापि प्रसारितं यद्वस्तु यत् केतव्यमात्रं तत्तु केयं। वी
तिविपूर्वात् क्री [illegible] ओ पतुविकेय पण्यव्यवहारेण यन्नव्यपो: पालितव्यं तस्मादेव अवद्यपण्येत्यादिना पाति पण्यं। शीलि विक्रेयद्वा
स्य॥ क्रेति सुगम॥ क्लीति व्यवस्थं मयेदं कर्तव्यमिति सत्यस्य करणं सत्यापनं पवर्गीयमध्यमं। सत्यापपाशेति णिच् तात्लुट्। सत्या
पणानस्याक्लृतिरितिश्री कोडवेयानितः। समस्य करणं कारे सत्यागदस्येति नुमु सत्यंकारः। सत्यस्य कृतिः सत्यपपण्यमिति उवु
समाक्लृतिः। शीलिस्य सामीति तत्वन स्यपाया: क्रियाया:॥ वीति विपणनं विपणः। पणंताद्व्यवहारविनिक्रयः। द्वे विक्रयाक्रियायाः॥ सवि
ति न्पादशेति दश शब्दः क्रान्तिपर्यन्तमष्टादशं यावत् संख्याएकादिका: संख्येयेद्व्ये वर्तते। हि रवधारणे तेन सह समसमानाधिकर
णेनैव नासां वृत्तिरित्यर्थः। पञ्चाएको नविंशः दशावि प्राइति ननु वैयधिकरण्येन वृत्तिरितिनतेके नविंशस्य दशविप्राणामित्यादि।
न्पादेशेति न्पाङ् मर्यादामिति विधोरितिसमासः न्पन स्वन पुंसकादन्यतरस्यामिति नपास्त्सिकक्रु॥ विंशेति विंशत्याद्या: सर्वैक

वसंख्याः संख्येयेसंख्यायां याेवा नित्यमेकवचनांता वर्त्तंते यथा विंशतिर्गावः विंशतिर्गवामिति सन्मितिपदांतु भेदावि वक्ष्यां संख्या
रस्यार्थेऽभिधेये विंशत्यादयो वर्त्तंते तदा तन्तु समानाधिकरण्याद्गुपवारेणतेभ्योद्विवचन बहुवचने अपिस्तोभवतः यथाद्वे विंशती
तिस्रोविंशतय इति सामानाधिकरण्याभावेपि गवां विंशती गवां विंशतय इति ॥ तेन तिनासु विंशत्यादि संख्यासु प्रानवते न बानिभिधा
प्यामित्रालिंगे वापि सामानाधिकरण्ये स्त्रियः स्त्रीलिंगा यथा विंशत्या पुरुषैः कृतं विंशतिः कुंडीनानि विंशतिरोतिरष्टाविं
शतिर्यावत् १९ एवं त्रिंशच्चतुरष्टात्रिंशत्यावत् १९ एषां वपंक्तीविंशतिस्त्यादिना साधुत्वं ॥ पेति पंक्तिर्दशसंख्याद्वोपंचतो पंक्ति
ः पंक्तीविंशत्यादिना साधुः ॥ पंक्तिर्दशाक्षरकं दो दशसंख्यावलीष्वपीति [illegible] विश्व४ अतः प्रभृति दशगुणोत्तरं क्रमेण त्र १९२
तसहस्राद्दि विज्ञेयं । दशसंख्यायाद्दशगुणाः शतं संख्यास्यात् । सा दशगुणा सहस्रसंख्यास्यात् सहस्रं दशगुणं मयुतं त
द्दशगुणं लक्षं तद्दशगुणं नियुतं तद्दशगुणं कोटिः सा दशगुणाऽर्बुदं तद्दशगुणं खर्वं तद्दशगुणं निखर्वं तद्दशगुणं महापद्मं तद्द
शगुणं शंकुः स दशगुणः समुद्रः ततो दशगुणमंत्यं तद्दशगुणं मध्यं तद्दशगुणं परार्द्धं तद्दशगुणममृतं तद्दशगुणं संख्यां तद्वि
विंशतिसंस्थानं अतः परमसंख्येयमिति । योनेनि मीयते परिच्छिद्यते तेन मानं तत्त्रयं तत्त्वादित्र्यं मानार्थकं मान शब्दवाच्यांगु
मिश्रण वहुत्ववचनाभावे वसत्स्वात्रीतिनुरूपोनुः शोधनं तद्दर्पतया तस्येदं योतवं । द्वे हस्ते हस्तादिका रोद्रत्ये सन्तुवतो मानेवपद्द
तिवयः द्रुवयं । पीयते नेनेति पाय्यं पाय्यसान्नाय्ये त्यादिना साधु स्त्रीदि शब्दे एते यथा कपंविदुर्न्नेयाः । वत्वारि परिमाणस्य ॥ मान

प्रकारमाह मानमिति तन्मानं तु त्रिधा तुलांगुलिप्रस्थभेदाद्भवति तुलाग्रहणेनोन्मानमुपलक्ष्यते ऽङ्गुल्याहस्तादिप्रस्थे
नद्रोणाढकादि ॥ गुञ्जेति पञ्च गुञ्जाः कृष्णलाः ऽमाषः प्रथमः शाब्दीय तानृ जषनष वषमषेति मूर्द्धन्यान्तेषु पठ्यते तेन तावद्भुतनः
कः माषको मूर्द्धन्यमध्यः । ऽप्यध्वं वद शाकृष्णलापेक्षयोक्तं ॥ त इति तेषां माषाः षोडशसंख्योऽक्षः स्यात् सव प्राणु नाः । कर्ष इति
माषकादाधिक्यं ऽप्यधू कर्षः द्वे ॥ पूर्व इति कर्षचतुष्कं पलं स्यात् पलगतोपवाच्य त्रू ॥ स्विति हेम्नो ऽक्षे कर्षे सुवर्णमस्यास्य ऽर्थे ऽ
पञ्च सुवर्णः । रूढ्स्तु सुवर्णे स्वर्णे बिस्तः पे ऽति क्लीबमाहुः । बिस्यते ऽनूसृस्यते विशउत्सर्गे वाहुलकात् हालि सादिनात वि
स्त द्वे ॥ कौ इति तस्य हेम्नः पलं कुरौ कुरुदे शोबिस्तः कुरुविस्तः । तुलेति यस्य कस्यापि नूढ्रव्यस्य पलशतं तुला तुल उन्माने बुशादि
त्वौ ऽनित्य ल्वादिगुपधेति कः टापि तुला तोल्पते ऽनया विंशतीमत्र वकारस्यानुकसमुच्चयार्थत्वाद्ऽ वा तुलानां निर्देशाद्वा भाले
विंशत्या तुलाभिर्भारः स्यात् करणे घञ् । ऽप्यध्भरः । भारः । सहस्राद्वितयपलानामपि वीरुध इत्यजय ॥ ऽपाचीनेति दशभराः ऽचावि
तं स्युः ऽपाचितं राचूणां वाच्याद्यस्वर्णः । भारे दशपि शाचित इति रत्नकोषः ॥ शेति शकटेन नेपो वाह्यो भारः शाकटः शषेडएर स वाचिते
भारः सामानाधिकरण्यात् पुंस्त्वं । केति सुवर्णनाम्नादेः शाब्दीय पंचकृष्णलो माषः सरजतस्य तु द्विकृष्णलः तथा च मनुः । द्वे कृष्णले स
मधृते विज्ञेयो रूप्यमाषक इति इद्दृशैः षोडशमाषकैः रजतकर्षस्तत्कृत इत्यपि पलो व्यवहारः कर्षपणः ऽन्ये धा मयीति वादीर्घे
कार्षापणः । कर्षकृतत्वात् कर्षस्यायं ऽपथ्यादमादित्वादण् वाच्य कार्षिकः पुराणः स्यात् कार्षिकपुराणकार्षापणमिति बोपालितं पुर

ण्घ तस्य पर्यायः आद्यमव्यवहारेण वरजतक्रममलयोर्हि द्वशगंडका मूल्यं द्वात्रिंशता वक्रमल लाभी रजतकर्षउव्यते तन्मूल्यं षोडशक
पर्दकपणः तत्रैव वबलो कैः पुराणं कार्षापणो अपुज्यपेते द्वे ॥ कोनिताम्रकृतलाना ताम्रस्यायं ताम्रिकः पूर्ववद्युपंवक्रमिलकोरख्यताम्र
कार्षिकेपणः स्यात्नुसवडाग्रुक्तः आद्यव्यवहारेणपंवगुंजारब्धमाषकसंख्यावाताम्रपणस्याशीतिवराटकामूल्यं लोकेतु पचारा
तु कार्षापणे वतु पणव्यपदेशो मूल्यएव पण्यतेऽनेनेति घः नित्यं पणएव्यापि वापणः अध्रीतितुलामानमुक्तं अंगुलिमानं वक्ष्य
स्तादितुवर्गउक्तं प्रस्थमानं लोहदशांगुलं सर्वतोमानमाढकं। अपवयविवक्षायामाढकीत्यपि आढेकते [illegible] पादकः पू
र्वपादरादिः। द्रोणउक्तः। एतनेरद्रोणादयश्चोनिताक्तितुनकारस्यात्वं च निपात्यते खारिः ह्रादिकारादीति ङीपि खारी। कुटेः कपनु क १९३
टपः। कुडव इति वपाठः। चतुराढको द्रोणः षोडश द्रोणा खारी विंशति द्रोणः कुंभः दशकुंभो वाह इति स्वामी। ल्पक्षेतु खारी पादो
मानी पादो द्रोणः द्रोणपाद आढकः आढकपादः प्रस्थः प्रस्थपदः कुडवः कुडपादो निकुंचकः सवप्रसृत इति ख्यातः। इति राद्धेम
धर्व्ये नमानी भविकाप्रवार्त्तिकादिग्रहः। प्रपागितिडात्पेकं भेदेन परिमाणार्थे काइत्यर्थः। प्रवार्त्ते कावरखारीपेनकं तदुक्तं ग
णि शास्त्रे वाहो विंशति खारीभिर्भविकास्यादनेन तु। प्रवर्त्तः पंचखारीपि सख्यमाने प्रकीर्त्तितः॥ निकुंचयावदारकोर्थीः पा
दपादाव रोचितं। मानी द्रोणाढकप्रस्थकुडवेषु यथाभवेदिति। येतु मानार्थाः कुडवादयः। पलं प्रकुंचकं मुष्टिः कुडवस्तच्चतुष्ट
यं। चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमथाढकं। आढको भवे द्रोणो द्विद्रोणः शूर्प उच्यते। सार्द्धशूर्पो भवेत् खारीद्वि

शूर्पणखोल्मुका इतीता । तामेव भारं त्वानी याद्वाहो भारयवनुष्टुप्यं । तत्र देशभेदानुसंख्या नपाल वसितिसुभूतादयः । पोतिसुगमं ।
पदरुजे त्यादिना घञ् पादः स्पंशाल्करीयदसपपाठः । अंशोनि समतिगकृति न पमः अमः शनु अंश इति निनेङः तालव्यान्तः । भजु पने स
व्यते कर्मणि घञ् भागः । वटि विभजने रूत्त्रादिभ्यो वुन् घञ्नौ धीस्वार्थे कन् वयटकः । त्रीणि भागस्य ॥ द्रेतिदुरिवसर्वाश्रयतानूद्व्यं
वभव्य इति निपातनान्न साधु द्रव्यं ॥ निंदत इदं वित्तो भोगप्रत्ययोरिति निपातनात्र ताभावः । स्वपतेधनपने सा साधूपकारकं पण्यनेषी
पादिना ठञ् स्वापतेयं । विध्यते विभज्यते विभ्तिरवि वेवनेवाम्रिकाशीत्यादिना नन्नू विरथ्यं । सव्यते स्पृयते सा विरक्तैनौ बाकुलकादि एणि
ऋक्थिभ्य क्वचनू वस्याव कतं सक्थं । दधते धाकुलकान् कन्नू धनधाम संविवाधनं । वसतीश्चरगृहे ऽन्तर्भाने प्राक्षीयते वाय घसीवसीत्वा
दिनाउः वसु । जिहीते भागपर्वतं ओहाङ् गतौ होहिर्वेति पन्प्रत्ययः हिरादेशश्चाद्धिरण्यं । द्रवति दुगतौ द्रुदक्षिभ्यामिनन् वृद्ध्वा द्रविणं दि
वं भूत्पम्राप्यपति सुपीतिकः द्युम्नः । अर्थ्यते ऽर्थः कर्मणि घञ् । राति सुखं रातेर्डैः राः पुमान् स्त्री वराटयोर्वभवेत्स्वर्णे इति रूढः । विभ
ति प्रभवं पनेन त्रसदार प्रविभवः । त्रयोदश सामान्येन धनस्य । स्योति कुप्यते शब्द्यते कूङ् शब्दे बाकुलकात्तुसः कोषः कुप्यते निष्कुप्य
ते प्राकृष्यते प्रकाशनेभ्यः कर्मणि घञ् वा ॥ हिरण्यमुक्तमेव । कृताकृते घटिताघटिते ते केप्यादिद्वयवाच्ये । तालव्यामूर्द्धन्यान्त्यौ
ते इत्यनन्तरं को शविशदौ वेति शभेदः ॥ तेतिताभ्यां हेमरूप्याभ्यां यदन्यत् ताम्रादि तैजसद्रव्यादिकं तत्कुप्यं गोपनीयं स्यात् राजसूये
पादिना साधुः । रूप्यमिति तयोर्हेमरूप्ययोर्द्वयं आहतं मुद्रापुरुषादि रूपमुत्पादयितुं निर्घातिकया भाण्डितं रूप्यं शद्रूपादय वाप्यपि

र्थः। स्वपा... न प्रसंशयोर्थेषु॥ गौतिगारुत्मतो गारुडाज्जीर्णं गरुत्मतं। मरकं तरत्यनेन अन्येष्वपीति डः मरकतं। अश्मनो गर्भे यो
नि: अश्मगर्भ। हरिद्वर्णो मणिः चत्वारि मरकतमणेः॥ शोणेति शोणं च तद्रत्नं चेति शोणरत्नं। लोहितमेव लोहितान्मणाविति क
न् लोहितकं। पद्मराग इव रागो लोहित्यमस्यास्य सप्तम्युपमाने स्यादिना समासोत्तरपदलोपो पद्मरागः पद्ममत्र कोकनदं। शोण
पद्मरागस्य॥ अथेति मुक्ताम्मुक्तामुक्ता। मुक्तैव मौक्तिकं विनयादिभ्यष्ठक् स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिंगवचनान्यतिवर्तन्ते पीति
क्लीबत्वं द्वे॥ अथेति विशिष्टो द्रुमो विद्रुमः। विद्रवद् त्वाद्वा। प्रवलतेऽवालीति कसंते भ्यो णः प्रवालः द्वे प्रवालस्य॥ रत्नेति रत्नेन न
ति कर्मण्येण रतितानं पृषोदरादित्वान्निकाराकारलोपः रत्नं मणिर्द्वयोः तनइः मणिः उर्ध्वि मणीव अश्मजातौ रत्नजातीये १२४
मरकतपद्मरागादौ मुक्तादिनाप्रयोगः। रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेपीत्यनेकार्थे वक्ष्यते यथा अश्वरत्नं गजरत्नमित्यादि द्वे॥ स्वेति सु
ष्ठु अणौति अऋति प्राप्नोति प्राप्नोति दीप्तिं अणुगनै पवाघञ् शोभ... नमर्णो जलमस्येति नेरुक्तेसकारलोपे स्वर्णं। इकौ व्यं
तर्व्यवधानं व्याडिगालयोरिति दाधिपत्रं भूवादपवद्धिकारे सुवर्णं शोभनो वर्णोऽस्य वानेरुक्तोवकारहत्यन्ये। कनतिदीप्य
ते कनी दीप्तौ कृञ्रादिभ्यो वुन् कनकं। हिरण्यमुक्तमेव। हिनोतिम्रियते भृञ् भूम्यामानिन् हेम भर्म। हटतिदीप्यते हट दीप्तौ ण्वु
ल् हाटकं। तपधूपसंतापे अत्युटसंतपनं दारुमर्दनीति तपनीयं। शातकुंभपर्वते भवं शातकुंभं अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धे
शातकौम्भमित्यपीति स्वामी। गांगेयं भवं गुम्भादित्वात् ढक् गांगेयं दग्नि वीर्यं इंद्र वीजं गंगापांसं कामितं तेन साकुम्भारं सूतव

तीतं तुल्यं वसु वर्णं मनोहरमिति । यं गर्भं सुषुवे गंगा पावकाद्दीप्ततेजसं । तदुल्वं पर्वते न्यस्तं हिरण्यं समपद्यत इति वायुपुराणं । कर्व
तिनैजसमध्येदृश्यानि कर्वखर्वगर्वदर्पे मद्गुरादयश्चेति निपातनात्साधु कर्बुरं । वर्मीकृतकृतस्वरावाकरभेदोत्र भवेऽलिवा
मीकरं कार्त्तस्वरं च । जातं रूपमस्य रूपसौंदर्यमस्य प्रशस्तमुत्पन्नं वा प्रशंसायां रूपं वा जातं रूपं कोप्यजं मस्त्विति मेदिनिः । महद्धनतु
जनतश्चेति महारजतं । कं वाति कांचि दीप्तिबंधनयोः नद्यादित्वाद्युः पृषोदरादित्वाद्दीर्घत्वं कांचनं । रोचने पुंजिनुजि रुचि निजां बु
श्चेति मकुरुकं । सुदर्शनो नाम जंबूद्रुमः पदांकितो यं जंबूद्वीपः तत्फलरसेन जंबूनाम नदी प्रवृत्ता तत्र स्पर्शात्मृत्तिका सुवर्णं भवति
तानार्थेऽलि जांबूनदे जंबूनदं वपुराणे षुनीरम्त्तत्र संप्राप्यासु खवायुप्लवि शोषिता । जांबूनदाख्यं भवति सुवर्णं सिद्धभूषणं । तत्र जांबून
दं नाम सुवर्णमनलप्रभं । देवालंकारमतुलं जायते तापनाद्यपनाशनामिनि । अष्टौ लोहाः पदानुपूर्व्या निरुक्तानान्यस्य अष्टान
संज्ञायामिति दीर्घः अष्टापदः विशेष्यत्वेप्येषां कोषकृतः सुवर्णसमानैपठंतीति टीकाकाराः । ऋनाविंशानि सुवर्णस्य ॥ अलोनिकु
ण्डलाद्यर्थं कुंडलादिसंबंधियत्तु सुवर्णं अदएतत्तु शृंगीकनकाख्यं शृंग्यलंकारमकारिकातदर्पं कनकं शृंगीकनकमिति नुस्वा
मी अन्येत्वाहुः श्रीशृंगीमंडनसुवर्णमिति रत्नकोषः । भूषणे कनकं शृंगीविनाममालावो अतः शृंगीत्यपि नामास्याशृंगिर्दृष्टोत
वतावचाणः वर्षपर्वतसमृहाभिवांतः । स्थितापरिमाणशृंगो गहेमकूटराजकूटलामिति ततः सर्वतोऽक्रि त्रयादानिः ब्लिष्टशृंगी
दुर्वेति सुवर्णापेक्षयाद्वृत्तिःद्दितो वर्णोस्य दुर्वर्णं । रंजयति पृषिर रंजिम्पों किदित्य नवूरजतं । रूप्यामुक्तमेव । खर्जुरापार्जने खार्जपि

तादिष्वे ऊरोलवाविद्युरः खर्जूरं । श्वेतनेत्रिवितावर्णे पवाधवृद्धे तं रूप्ये तीनि वक्ष्यते । पं वरूपस्य ॥ रीतिरीयति स्रवति रागं सा दै
सत्रायां क्रोविरीतिः । अर्थने वसृगतो आरः तस्य कूटः आरकूटः । इत्यमरपत्र । आरकूटोऽस्त्रियां इत्यं रीतीतु रीतिकोमलमिति
रभसात् । द्वे पित्तलस्य ॥ तपते इति ताम्यति तम्य मिवमां दीर्घश्चेति रकू दीर्घत्वे च ताम्रं स्वार्थे कन् ताम्रकं । शलति शल्वं उल्वादय
श्चेति निपातनात् वड्रा त्वयादि । म्लेच्छे म्लेच्छदेशो मुखमुत्पन्नं आरं भो स्याः म्लेच्छमुखं समुदितं नामाद्व हेमरूप्ये अभ्रक्ते व्याप्नोतीति
तोपितद्रू वनात् गत्पर्थेत्वादेव काराननू क तरिकः शुष्टं । अतिशयेन वरं श्रेष्ठं वरिष्ठं ताम्रके क्लीवा मन्ति टवर्गाद्वितीयांते शुस्
ड्वः । उदुंबरं दघ्नित मर्वं वरमनेन पापिशावृते पूर्वः अरनुत्वं वेति उदुंबरं मोदिन्याद्वौ तुटवर्गमध्यं वक्षभेदे नवर्गतृतीयमध्यमे वो १९५
तिस्मृतिसर्वधरादयः । शेषं वने शुधिवर्गे पदवादिकायामनुसंधेयं । औदुंबरं भवेत्ताम्रे पलादौ पजशाखिन इत्यजयादौ तु
औदुंबरमो कारादिव । उदुंबरं इति प्रकृते ताम्रे तु स्यात्र पुंसकाम्रिति मोदिन्यादिः । षट् ताम्रकस्य ॥ लोह इति लुनाति लूञ् आह
। प्रज्ञाद्यां लोहं । लूङ्धे अपि लत्वे च लोह इति सर्वरसं । शस्त्रं मुनक्ते स्वार्थे कनि शस्त्रकं । शस्त्रमायुधलोहयोरिति वक्ष्यते । नी
क्ष्णं पिंडं वाकं । कालं च तदयश्चेति अयते अयमायः सरसां नाति संज्ञयोरिति टच् कालायसं । ति वीभावं इणोऽश्मगासी ल
सुन् । अयते रसु त्रि अयः । अश्मनो विकार आगः क्लिं भागो वा अश्मसारं च शस्त्रकमिति समरमालायां क्लीवमपि । सप्त लो
हस्य ॥ क्षयोति नस्यते लोहस्य मलं । मंडयति कामलादिरोगरवंडनात् पुरुषं मंडूरः रकर्तृ साद्वित्वादूरवू मंडूरं । सिंहानं अणके

नू घृताङ्घ्रिः । सिंधुरूच्छ्रष्टाण्डकः पृषोदरादित्वात् कलोपः । हिंगर्णं हिनस्तीति हिङ्गु । घाणं पृषोदरादीति स्वामी ॥ न केवलं तैजससावि
शेषेऽस्यापसि वृत्तिरपि तु सुवर्णरजतताम्रारकूटपारदरंगसीसकलोहानां लोहपदवाच्याः । लोहपदस्यापसि सामान्यविशेषाभ्या
वृत्तिरन्यत्र तु विशेषभावे नेति तु सुभूतिः । तेजोऽस्त्यस्य तेजस्वी स्वाघातितैजसं ॥ रीतिः प्रयसो लोहस्य विकारे फालाद्येऽपि कुशी न तु
यावदस्याविकारे । कुशति श्लिष्यति तन्न करोतीति प्रत्ययोपीति डः । कुशाः जानपदे त्यादीनाङ्गीषि कुशी । कुशी फालेऽपि वंदायामिति
विश्वः ॥ क्षेति रक्षति गलति क्षरसे वलेजलीत्यादिनारः क्षारः । कच्यते वध्यते कचवंधने कर्मणि घञ् नक्षादेरिति कु काभा
वः कावः । द्वे काचस्य ॥ चपेति चपति रस्तादिचपलः । रस्यते रसाय नार्थिभी रसः । सूतेदेहमायुक्ताशिवप्रसूत तस्माद्धा सूतः । मुक्ति
दत्वात् पारं संसारपारं ददाति पारदः । पारत इति पाठे संसारं संसारपारं तनोतीति अन्येभ्योपीति डः । रसेन्द्रः पारदः ज्ञोके पार
तोपि निगद्यत इति तारपालः । रशीतोऽस्मिन्नवनीतमस्यापरितं सूत्रं धृतं पारतमिति रूपः । क्लीबे स्यात्तु । पारदस्य मताक्षपांडुः स्तु
तस्य साइनामलान् । पारदस्य मनाकुशीतः सर्वतुल्यगुणाः स्मृता इति शब्दार्णवः । चत्वारि पारपारस इति ख्यातस्य ॥ जेतिगा
अलति पारयतमनेन पुंसीति घः । गवलं एकं महिषशृंगस्य ॥ अभ्रेति अभ्रमतिक्रान्तिं तादृशं भ्रकं कनगिरौ जातं गिरिजं अ
मतेर्दृषादित्वात् कलत्व अमलं गिरिजं यन्नदमलं बोति गिरिजामलं अमलमपि गिरिजं गिरिजा वीजमममलं गवलधजमि
ति वाचस्पतिः । त्रीणि अभ्रस्य ख्यातस्य ॥ स्रावेति आऽसते नयनमनेन अंजनं यमुनाख्यातसोऽतान तान् स्रोतसोंऽजनं सु

वीरदेशेभवं सौवीरं एतच्च पार्वतीयेन चाप्यल्पभेदः आभेदमाल नयापर्यायतातठकं च माधवेन सुवीरजं पार्वते ऽस्ति सौवीरंभ
लमंजनं। स्रोतोंजनं नदीजं वक्रकृष्णं स्रोतोंजनमार्चनामिति। कपोतवर्णत्वात् कपोतस्येदं कपोतं नद्यां नदं जनं येनिस्समासः। य
मुनास्रोतोजातत्वात् यामुनं। वत्वादि स्रोतोंजनस्य॥ विति नुत्थं नेऽपि तेनैव तुत्थ्यमावरणे तु रादि एवं तादेरत्र पूर्ववत्समासे तु
तुत्थांजनं। शिखिनो ग्रीवाभवत्वादयं दोषवारदर्शनाघ्र विशिशिखिग्रीवं। वितुन्नते स्मा वितुन्नकं स्वार्थे कन्। मयूरग्रातिकृति
त्वान्मयूरकं। वत्वादि तुत्थांजनस्येमिनिरव्यानं जन भेदस्य॥ केतिनत् तुत्थे काष्ठोद्भवमावान्नितसत् कर्परीदार्विकाचोच्यते
कल्पते रोगान् जेतुं रूपे वर्दूल कान् रूपेऽर्थे तोरत्वं रप्रत्ययः गौरादि ङीष् कर्परी। दार्वी दारु हरिद्रा तत्र काष्ठोद्भवत्वाद भेदो। १९६
पवारेणस्वार्थे कान्दार्विका। तुत्थं नाम तुत्थं स्यादमृतासंगं कर्परी तुत्थमित्यपीति रभसः। त्रीणि आवर्तनानि छत्रस्य कृत्रिम
रसांजनभेदस्य॥ रेति रसजातं मेनन रसांजनं। रसोगर्भेस्य रसगर्भं। तार्क्ष्यशैलभवत्वात् तार्क्ष्यशैलं अयभेदोपवाराव्
नद्यनीलेवर्णेन। स्वामी तु तुत्थांजनादि पंचकं कथयायान्नं तुत्थं तुत्थांजनपर्याय मुक्तो दार्विकादिकाष्ठोद्भवे तु तत्र रसांजनादि
नयमाह॥ गोति गंधपुष्पोऽस्य रमा गंधाश्मा। गंधयोगाद र्गाघ्रेनि पानादि त्वात् कान्गिंधकः गांधिक इति पाठेऽपानद्
निष्ठनाविनिष्ठन्। शोभनोगंधोऽस्य सुगंधः विनयादि ठक् सौगंधिकः। आमोदलेशयो ऽर्गंधः समुक गंधक इति रभसः। त्रीणि
गंधकस्य॥ वेति वस्तुवोहितारारीरावयवाघनत्वक्षेप्या। कुलमननानि कर्मण्यणि ङीप् कुलाली त्वर्थेग्रहणात् कुंभकारी

ववक्षकृष्णाः कुम्भकारीव कुलालीव कुलालिके निरत्नवेोषात् । कुलत्थप्रतिकृतिः कन्नू कुलालिकाकुलोत्ति स्तुतिसुपीतिकः पुं
योगादिदोषि कान्तिका । त्रीलि कुलत्थाकारस्याशिलां जनमेदस्य ॥ रीतिरीतिः स्त्रिलं तस्याः पुष्पं रजोमलामतियावन्नतथ
वयोगशतकव्याख्याने सत्ता नतः रीतिकायां ध्मायमानायां पद्मनूपयनेमलं तत्पुष्पांजनमिति । तत्पुष्पमिव पुष्पं पुष्पप्रातिहे
तिलातृ पुष्पकं । स्वार्थेऽणि पौष्पकं । स्वामीतु फल्गु काके तु पुष्पकेतु स्यादिति अदंतनपुंसकेषु पुष्पकेोलिलाहृ । अदंत नपुंसके पु
ष्पके पुष्पकेतु कुसुमांजनमिति रुद्रः । एतदेव पुष्पकं मन्यामहे । वतारिपुष्पांजनस्य ॥ पीतिपिड्ते पिञ्जादिहिंसादौ बाहुलकादुरन्
पिञ्जरं पिञ्जि वर्णेभ वादितादिति त्वन्ये । पीतयातिपेतालाद्युः पीतनं । तालकमेव । अलयति पतेनेन पलंकरभूषणेष्वप्तादेरकू आलं
पालातिरोभो आलमुपसर्ग इति वा । हरः पीतवर्णस्य तालं प्रतिष्ठात्रेति हरितालं नतः कान्ति हरितालकं । हरितालमलं तालव
र्णकं नटभूषणमिति माधवः । हरिताले तु कर्बूरं गोदंतो नटसंज्ञक इति त्रिकांडशेषः । एवं हरितालस्य । गौ इति गिरेभवं न
घादिभ्यश्चेति ढक्कू गैरेयं । अर्थ्यते रसायनादौ अर्थादनपेतं वा अर्ध्यादित्वात् अर्घ्यं । पार्थ्याविपाश्वितिनिपात्ये त्रिषवर्णं तु
शिलाजात्वातिपातेरुद्रः । गिरेश्मनस्त्वजाते गिरिजमश्मजं च । शिलायां जातं वा शिलाजतु । पंचशिलाजतुनः ॥ बोलेतियाते पं
जादिवा द्रूलवबल्पने बोवलति मज्जनेऽनु पृषोदरादिदित्यन्ये । बोलः गंधप्रधानो रसोऽस्येति गंधरसः राजदंतादित्वादुर्सगं
धो पीतिस्वामी । वातेप्राणः लोहे पिंडः शशः पशाशुक्रः ॥ गांगलं स्य त्यवसायत्या तस्येति कः गोरसोदत्यानतः । सुगंधरसस्य

हिंडि गतिसेनादरयोः कु[illegible]दृश्यूदृत्वादिना वकुलवचनादीरानिहिंडीरहत्यमे । गंभिरादित्वादीरचित्यपरो हिंडीमिति शब्दभीर
यनिवाडिणिहिंडीरः । स्वामीनु पिंडीरोहिंडीरश्चेति पवर्गप्रथमतवर्गतृतीयादिस्थ्यपदद्वयमाह । नफेः कफइव स्फायिकफः । स्फाय
तेः फेनमीनादिविनिनिपातः । न लिसि समुद्रफेणस्य ॥ सीतनि सिंदूरस्य वर्णेरत्नवीजादित्वादूरो बाहुलकात्संप्रसारणं वा सिंदूरं । नागसील
कं संभवत्युत्पत्तिस्थानमस्य नागसंभवं । वसंतोत्सव रक्तचूर्णरक्तवालुका चत्रे व । द्वे सिंदूरस्य ॥ नेति नागभवलात्नागगर्भभवला
धानानां । वध्रो नाम्नो सपत्रक इत्यमरमालायां सिनोति वध्नाति पारदमिति वाहुलकः सकृदीर्घत्वं वेति माधवीसिनोति वध्नाति वि
तेपृषोदरादित्वात्सीसकं दिर्दंत्यसूसनं सीसकं सस्यामिति सभेदः । योगेसंयोगेदृष्टो वद्धते वध्नाति रपिभ्यामिति रनूवध्रं । वलातिसि १९७
सीसकस्य ॥ नेति श्रानिसंयोग त्रपत इव भृस्वृति हि त्रपीलुप्रत्ययः त्रपुः । रंगसीसकपोत्रपुरिति रुद्रः । पिच्चटते कुट्टनेपिच
कुट्टने सर्कधादिष्योऽकन्पिर्टं । रजि वणिग त्यवौ रंगानि इवत्पाग्नियोगेऽपि रंगवंगे । योगः पूर्ववत् । ववाति रंगस्य ॥ पिच्चटोनेषी
प्रकस्य रंगवंगे रंगस्ये त्यन्ये ॥ पयोति पिचुमर्दने वाहुलकः उः पिचुः । तूलानि कर्षकर्मीलिपिचन्नुपचा चवृवा । पिचु तूल इति सेच
ता पिचुतूलइति रभसात् । द्वे कार्पासादितूलस्य ॥ अपेति कमलेऽभ्यत्र तरं श्रेष्ठ वर्णाधिक्यात् कमलोत्तरं । कुत्सितस्य [illegible]दं
त्यांतात्कुसे रूंभो मेदेताद्दस्तुपञ्चत्ययः किलेव वाहुल्यात् कुसुंभं । वह्नेरग्रोऽटि वाशिखोस्य वह्निशिखं । रज्यते नेनेति रुक्षुद्दर
जकरज नरजस्सूपसंख्यानमिति नलोपः रजनं कुत्र्रितिकुत्रित्यन्ये । महत्वात महारजनं वेति महारजनं । ववारिकुसुंभस्य व

ब्राद्रिरंजकस्य॥ मेषेति मेषलक्षणया मेषलोमतद्रचितः कंबलः। ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यादिति वक्ष्यते तद्योगादूर्णायाकुष
ऊर्णायुः। द्वे मेषकंबलस्य॥ शेति शशस्योर्णा लोम शशोर्णं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्य क्लीबत्वं शशोर्णं कारणं करम्मिति वंद्यो
मितिंगानुशासनाद्वा द्वे॥ मेति मन्यते मनेः कनिपाटी त्यादिनाउः धर्म्यांतादेशः मधुः क्षुद्राभिर्मक्षिकाभिः कृतं क्षुद्राभ्रम
रेत्यादिनाऽ अक्षौद्रं माक्षिकं वा। आदिनाभ्रामरवाटरपौत्तिकादिग्रहः। त्रीणि मधुनः। मेति मधुनाउच्छिष्यते त्यज्यते मधु
च्छिष्टं। सिंचति क्षरति जलं मक्कावत् क्वनूस्वार्थे कनू सिक्थकं। एकं सिचघनिरव्यानस्य॥ मेति मनसो वाच्याच्छिला मनःशि
ला। कौ भुवि नटति श्रवणगोशादिः कुनटी। मनःशब्दे नहूयते मनोह्वा। नागजिह्वा प्रतिहूतनिन्नीगजिह्विका। स्वामीतु कुनटि
श्लाने मनोगुप्तेति पठन्ति स्म कुवटी प्पपिगोला मनोह्वा नेपाली शिलाह्वा। कुनटी शिलेति वाचस्पतिः। नवारि मणिश्लो
लेति ख्यातायाः॥ नेपेति नेपालदेशोद्भवा कुनटी मनःशिला। गोलोच्यते गां दीप्तिं लाति गुडति वा गोला। सप्तैव मनःशि
लानामानी मम॥ योनि कोविदैः शेरुधम्यवांकुरेभ्यः क्षरति यवक्ष्मरः पवाग्रजः प्पत एव पाके साधुः पाक्यः। त्रीणि यवक्ष
रस्य॥ =वेति सर्जिकाठनः संजातत्वात् सर्जिकाक्षारः ऽवलीत्यादिना एः। कपोततुल्यवर्णयोगात् ड्पात्स्नादित्वाद्दणक
पोतः। सुष्ठु वर्चति दीप्यते सुवर्चकः। वर्चदीप्तौ ण्वुल्। सैवर्चलरुवके प्राप्नुतो सौवर्चलरुवके पूर्वे लवणप्रस्ताव
प्रान्ते =अपिक्षारसंगात् पुनरिहोक्त इति स्वामी। सार्जिकाक्षारस्य प्येते नाम्नीन पोनरु त्रयमितप्न्प। त्रीणि सर्जिकाक्षारस्य

तिस्वामिकालिंगो। सुभूतिपादपस्फरुवकांतानि पंचनामानि त्वाकुः॥ तेति त्वचः क्षीरं रसो यस्याः सा कुक्षीरा। रोचते न घादि
त्वा ह्रस्वः। वेदरारोचना। द्वे वंशरोचनायाः॥ शीतिशिपति तनूलं तीक्ष्णलत्वात् शोभनं तनूकरणं। श्वेतमारिचमिवाद्वे शोभांजनबीजस्य
॥ मोरटेति मुरति मुरसं वेष्टने रा कादिभ्योऽटन् मोरटं। इक्षोरिदं मूलमैक्ष्वं। एकमिक्षुमूलस्य॥ ग्रंथिकमिति ग्रंथिर्गांठि
कं। पिप्पल्या मूलं पिप्पलीमूलं। चटिकानतश्छिरो ऽस्य पत्ता चटिकाशिरः विग्रहेऽपि दृश्यते शिरो ना पिप्पलीमूल इति रभ
सात्। त्रीणि पिप्पलीमूलस्य॥ गोलोमीति गोलोमी प्रागुक्ता॥ मंत्रेयोकरादिरपीतस्य। भूतानां केशइव भूतकेशः। भूतः
केशो यस्येति वा। द्वे भूतकेशइति ख्यातस्य॥ पत्रेति पत्राणि अंगोऽस्य पत्रांगं। रक्तसारत्वाद्रक्तं चंदनमिव रक्तचंदनं न तु रक्तचंद १२९
नाचित्तस्य नामत्रयं प्रागुक्तत्वात्। हैपत्रंग इति ख्यातस्य रक्तसारद्रुमस्य। त्रीणीति त्रीणि कटूनि शुंठीपिप्पलीमरीचा
नि समाहृतानि त्रिकटु। त्र्युषणं व्यघ दाहे वकुलमन्यत्रापीति शुच्। विशेषेण उषति उषदाहे पचाद्यच् व्योषं। त्रीणि
कटूनि ख्यातस्य॥ त्रीणीति त्रीणि फलानि हरीतकामलकविभीतकानि समाहृतानि यस्यां संहतौ सा त्रिफला। अजा
दित्वाट्टाप्। गोरादित्वान्ङीप्। त्रिफली वेति शाब्दिकः। तृफतृंफतृप्तौ तृफ्यते नेनेति कलेः प्रत्यये त्रिफला अकारवतीव। फल
नां त्रिकं फलत्रिकं। त्रिफला त्रिफला पिवेति त्रिकांडशेषः॥ ॥ इति वैश्यवर्गविवरणं समाप्तं॥ ॥ शूद्राइति शावेति
शुचः शोकं शुचं दद्यावेति रकू दस्य यांतादेशः उपधायाः दीर्घश्चेति शूद्रः शदेः ककृत्यान् ऊत्वं वेति रकू ऊत्वं च शूद्र इति वसुभूतिः

अपवराः श्रेष्ठा अधमवर्णा अपवरवर्णाः । वृषुसेवनेसे क्व्याः प्रमुचितान् वृषलाः वृषाद्धिम्यश्चेति कलत्रं अप्रगुणं सेव । वृषं
धर्मं लुनन्तीति वा वृषलाः ॥ वृषं धर्मं अपलं व्यर्थं कुर्वन्तीति वा वृषा हि भगवान् धर्मस्तस्मिन् यः कुरुते ह्यलमिसागमः । ब्राह्मणो जघन्य
गर्हितां गालूपादाज्जातो जघन्यजाः जघन्यं मेहनं क्लीबं वरमेर्गाहितेऽप्यवदितिमेदिनिः । चत्वारि शूद्राणां ॥ आवे
ति एतं व्याप्य कैदाल यावनूभिन्नजातीयमातापितृकत्वात् वक्ष्यमाणत्वं वध्वादयः संकीर्णा भिन्नजातय इत्यर्थः । वैश्या
यां विप्राज्जातोऽम्बष्ठः चिकित्सावृत्तिः । शूद्रायां वैश्याज्जातः करणो लेखवृत्तिः । सूत इति वक्ष्यमाणेन सर्वत्रान्वयः । आ
द्दिनाऽउग्रादिग्रहः । शूद्रायां क्षत्रियाज्जातः उग्रः सम्बायेऽत्र वपुग्रः । क्षत्रियायां वैश्याज्जातः मागधः स्तौति क्रियावृत्ति
९ । स च प्रागुक्तः । अपार्थी वैश्यमाहिष्यां साधु माहिष्यः । अन्येषामपीति निर्दिष्टं । अपर्णा स्वामिनी सा च क्षत्रिया क्षत्रिय
स्यैव भूस्वामित्वात् सामान्यशब्दस्यापि विशेषार्थता स्तत्रास्यानुसारप्योद्वाः स्तु क्षत्रियायां वा शूद्रज इत्यन्ये कार्यं व
क्ष्यते । द्वाः स्तु तान् क्षाद इति हि नास्ति क्षदस्तु ये हिंसायां वे तन सूत्रं नृ न्नु वाक्ष्ता । ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः सूतः स च प्रागुक्तः
। तस्यां ब्राह्मण्यां वैश्याज्जातो वैदेहकः वणिक्कर्म हिकायस्थो जातः रथं करोतीति अन्ये रथकारः ॥ स्पोनिविशेषतेन शूद्रेण
ब्राह्मण्यां यो जनितः स चाण्डालः चण्डाति वाद्धिकोपपतति चण्डि भागमालस्य क्रोधः शुरवं कर्म अपालिनि पर्यायेति प्रज्ञा घाण्डा
डालो पि । चाण्डालात् पूर्वं सर्वत्र पाणिग्रहणपूर्वकमिति याऽपेपाणिग्रहणं विनापि प्रमादतो जातः करणादिरेवगर्हितः ९

सालिति विशेषः। कोति करोतीति कर्माणि चित्रलेख्यादि कर्मेति कृवापाजिमिस्वादिना उण्। कारुः। स्त्रियामूडिः। कारुः। त
क्षा च तन्त्रवायश्च नापितो रजकस्तथा। एवमन्ये चर्मकारश्च कारवः शिल्पिनो मताः।। शिल्पं कला तद्योगात् शिल्पी द्वे।। सजातिभि
:कारुभिः सजातीयैः संहतैर्मिलितैः श्रेणिः स्यात् स्त्रियां श्रेणिः श्रेणीव सा च प्रागुक्ता।। कुलीति कुलं कायति कुलकः। ठनि कु
लप्रधानत्वेनास्यास्तीति कुलिकः। कुलिक इति बहुसंमतः पाठः। कुलश्रेष्ठे समल्पस्य द्वाविः। कुलश्रेष्ठीति नामद्वयमिति शाकृ
कः। तत्र कुलप्रधानत्वेनास्यास्तीति = पर्या = पापविकुलः। द्वे।। मेति मालां करोति = प्राणि मालाकारः।। मालानिर्माणं मालासाधि
ल्पमस्याः शिल्पमिति ठन् तदस्य पण्यमिति ठक् वा। द्वे मालिकस्य।। कोति पूर्ववदण् कुंभकारः। कुं मृदं लालयति पालकुल
लः। द्वे कुम्भकारस्य।। पेति पलेन मांसेन मृदादिना गण्डानि उपालि पाति उपले पेपलाघुन्मानप्रकारेण गण्डं उपालं पाति उ १२९
पाविनेति वा पलगण्डो लेपकारः। द्वे लेपकारस्य।। तेति तंतुं न वेति वितनोति तंत्रं तद्वयति ह्वावामस्येतण्। द्वे वपूतंत्रवायशाकृ
प्यत्रा कुं पृथ्वीं कुत्सितं वा विन्दतीति सप्रत्यये कुविंदः। द्वे तंत्रवायस्य।। तुन्नेति सूचीकर्मोपजीवि सौचिकोऽदंत्यादिः तु
दिः कः। तुन्नं त्रुटितं वयति सीव्यतीति पूर्ववदण् तुन्नवायः। द्वे सूचीकर्मकारिणः। रेति रङ्गनेन मुक्त्वा तुरतामापद्यते स्विन्नरंगोद्
रिता लमनः शिलादिः तमाजीवत्यणि रंगाजीवः। दिवाकर वर्द्धिश्चित्रकरः। द्वे चित्रकरस्य।। शेति शस्त्रं मार्ष्टि शोधयति तेज
यति वा = प्राणि शस्त्रमार्जः। असिधावने शोधयति कर्मण्यण् तान् स्वार्थे कनि असिधारकः। द्वे शस्त्रशाणकारस्य। पेति

पादूमुपानहं करोतीति क्विप्। प क्षेद्दकोऽक्रूस्वेति ह्रस्वः पादुकृत्। चर्म करोति निर्विकारं प्रापयतीति चर्मकारः॥ द्वे चर्मकारस्य॥ व्यो
केति व्योहृस व्यापयं लोहं वीजवावीतिश्री भोऽत्रः तनूकरोति तण व्योकारः व्योकारोऽयस्कारो लोहकारः स्यादिति रत्नकोषः
। व्य- मेतु स्वट ल्याकरोतिं यो लोहं वीजं ध्मातं वा संस्करोति स व्योकारो लोहकारश्चेत्याहुः। यस्तु से स्कृत लोहेन निर्मातीति सो
पि कर्मकारः अत्र नाक्रियाभेदमात्रं जातिस्त्वेकैवेति स्तूपादयः। चत्वारि कर्मकारस्य॥ नेति नाडीवंशादिकृतां नलीतिख्याता
नामुखे वि- मस्य वायुना धमति शब्दयति नाडीमुख्यो ध्मेति खश्चवि प ने मयस्येति ह्रस्वः नाडिंधमः। स्वर्णं स्वर्णविकारं करो
ति पूर्ववदण् स्वर्णकारः। कलां स्वर्णशिल्पमादत्ते वा वा मूलविभुजादेराकृतिगणत्वात् कः कलादः। रुक्मं सुवर्णं तनूकरोतीति
विकायां ण्वुल् रुक्मकारकः। चत्वारि सुवर्णकारस्य विकारः शंखोवलयादिः सोऽस्य पण्यमिति ठक् शांखिकः एवं कांबवि
कः। द्वे शांखिकस्य॥ शौल्वीनि शुल्वं घटते शिल्पमस्य ठक् शौल्विकः। ताम्रं कुट्टयति छेदयतीति अण् ततः स्वार्थे कन् ताम्रकुट्टक
द्वे कांस्यकारस्य॥ तेति क्ष्णं तनूकरोति पुषादित्वादि नाकनिर्न तक्षा। वर्द्धते वर्द्धः वर्द्धः छेदनेऽपवा बहु वर्द्धमानं कर्त्तनि
नाति स्पवद्दः पृषोदरादिः वर्द्धकिः। रथकारस्तक्षः। त्वक्षतीति तनूकरोति काष्ठं त्वष्टा। काष्ठं तक्ष्णोतीति क्विप् काष्ठतट्। पं
च वर्द्धके॥ क्षुरीति क्षुरयोगात् क्षुरी। मुंडयतीति मुंडीग्रत्यादित्वात् इनिः। दिवादिवसे कीर्तिर्व्यापारः कीर्तनं वास्य रा
त्रौ क्षुरकर्मनिषेधात् दिवाकीर्तिः ऊतिपूतीत्यादिना साधुः। निपिगतो नापितः नापितोऽपितः आपितो नापितः सर्वा

पगतत्वात् । नरत्वादीनामंतमवसानुशीलमस्यास्तीति णिनिः । अंतावसायी । एवमापितस्य ॥ नीतीति निर्णेनेक्ति क्षालयति रजांसि ण्वु
ल् । उपसर्गादसमासेपीति णत्वं । निर्णेजकः । रंजयति वस्त्राणीत्यल्पाचि ष्वुन् रजक रजन रजःसूपसंख्यानमिति नलोपः ।
रजकस्य द्वे कर्मणी तीव क्षालने रंजने । द्वे रजकस्य ॥ शौंडीति पानागारं शुंडा तासु स्थानु सुरानं शुंडा साधुःपण्यमस्येति ठक् ।
शौंडिकः स्तालव्यादिः । मंडं सुरासं बद्धमग्रभागं हरतीति कर्मण्यण् । नतः स्वार्थे कन् । मंडहारकः । द्वे शौंडिकस्य ॥ जेति अजाः
पालयति जावालः पृषोदरादिः । अजाश्छागास्ताजीवान्ती विकारस्य अजाजीवः । द्वे छागपोषकस्य ॥ देवेति देवैराजीव
तुं शीलमस्येति णिनिः । देवाजीवी । देवानुजीविकार्थे लाति गृह्णाति तत्सामान्यमातश्चेति कः । देवलः । द्वे देवकुलादौ वर्त्तनं गृह्णी
त्वा देवपूजकस्य भोजकश्चेति ख्यातस्य ॥ स्यादिति मायेति निश्चयमस्यां माया । शांबरस्य बदे तस्येयं शांबरी । द्वे इंद्रजालादिमा
यायाः ॥ मेति प्रतिप्रथमं सुप्तुमनो नयने वहरतीति ण्वुल् । ज्ञाते नार्कीविद्धतीति यावत् । प्रातिहरत्येव प्रातिहारः स्वार्थे
सप्रयोजनमस्य तदस्य प्रयोजनमिति ठक् । मायाहारकसंज्ञः स्यात् प्रातिहारइरमदोऽणिग्निरितितु नाममाला । द्वे
नः प्रतिहारोप्ययं । द्वे मायाकारस्य ॥ शैलेति शिलालिना कृशाश्वेन च प्रोक्तं नटसूत्रमधीयते पाराशर्यशिलालिभ्यामि
ति णिनिः । शैलालिनः । शिलूषस्य ऋषेरपत्यं शैलूषः तालव्यादिः । नटे बिल्वे च शैलूषः इति तालव्यादिमूर्द्धन्यांते रभसः
। जायया जीवंति दिग्गुपधेति कः । जायाजीवः । कृशाश्वेन च प्रोक्तं नटसूत्रमधीयते इति कर्मंदकृशाश्वादिनिः । कृशाश्विनः

भरताशिष्यतया भरताः तस्येदमित्यण् संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः विदाद्यञो वाप अञो द्येति लु भरताः । नटंतीत्यवूनटाः ।
भारतोऽपि रंगावतारी शैलूषो नटो भरतभारताविति वावस्यातिः । षट् नटस्य ॥ वेति चारयंति दिगंतेषु कीर्तिं भ्रामयं
ति चारणाः नटविशेषाः । नंद्यादिः । कुत्सितं शीलं तदेषामस्तीति वप्रकरणेऽन्यत्रादिदृश्यत इति वः कुशीलवः । द्वे नटविशे
षाणां । शाखुकल्पकादीनामिसमेनामेति मृदंगवादनं शिल्पमेषां ठकु मार्दंगिकाः । एवं मौरजिकाः । द्वे मृदंगवादकानां । पे
ति ये पाणिनैव पणवं नरे मुरजादि शब्दमुत्पादयंति ते पाणिवादाः । पाणिनाहंति हंति पाणिं वाहंति पाणिघतांड घे
शिल्पिनीति साधुः । द्वे पाणिवादकस्य ॥ वेणुवा इति वेणुविकारो वेणुः तं धमं ति शब्दयंति ॰पानह इति कः वेणुध्माः ।
एवं वेणुविकारवादनं शिल्पमेषां ठकु वैणविकाः । द्वे वंशीवादकस्य ॥ वीनेति वीणावादनं शिल्पमस्य वैणिकः पूर्व
वत् ठकु । द्वे वीणावादकस्य ॥ जीवेति जीवंति जीवनाः इगुपधेति कः तेषामंतकोऽजीवांतकः । शाकुनाद्वृपक्षिनोहंति प
क्षिमत्स्यमृगान्हंतीति ठकु शाकुनिकः । द्वे वर्तनार्थपक्षिघातस्य ॥ वागुरेति वागुरा मृगबंधनजालं तया चरति वागुरि
कः पर्पादिभ्यष्ठकु एवं जालिकः । द्वे जालेन मृगबंधनकर्तुः । वैतंसिकेति मृगपक्ष्यादिबंधनोपायो वीतंसस्तु दंत्यांतः कृ
स्त मृगपक्षिबंधनयंत्रं ताभ्यां चरतीति ठकु वैतंसिकः कौटिकः । मांसं पण्यमस्येति मांसिकः । त्रीणि पशुपक्षिणो
हत्वा मांसविक्रयेण जीवतः ॥ आखेटक शबरादेः ॥ भृतेनानेन भृतेन वेतनेन क्रीतो भृतः तेनान्नु कं पापो कानि भृतकः । भृति

वेतनं भुक्त इति क्विप्रभृतिभुकृकृ । वेतनेन कर्म करोतीति कर्मणि भृतौ विनिटः कर्मकरः । वेतनेन जीवति वेतनादिभ्यो
जीवतीति ठञ् वैतनिकः । सैन्यादिर्वेतनजीविनः कर्मकर्तुः ॥ वेति वृत्तिर्वार्ता विकास्त्यस्या वार्तावह्याद्दिनाऽण् : वहतीति
वहेरच् वार्तावहो वार्तायावहो वार्तावहः । वध वधने कर्मणि घञ् जानि वध्यो वेति निष्ट्वा भावः उपसर्गस्येति वा दीर्घः । वहत्यर्थवि
भाषायां विवधवीवधादितिष्ठन् पक्षे ठक् वैवधिको वीवधिकः । द्वे पाञ्चाशानि ख्यातस्य ॥ भेति भारं वहतीति कर्मण्य
ण् भारवाहः । भारेण हरति हरत्युत्संगादिभ्यष्ठक् भारिकः । भारवाहकस्य द्वे ॥ वीति विगतो वर्णो यस्य यशोस्येति
वर्णः वर्णोद्दिजादेः शुद्रादेः स्मृतः । स्मृ यशोऽक्षर इति विस्वः । पामानं पामानं रातिददाति अधमत्वात् पामरः । भव 201
वतीति भवतेर्निकृत्वनेनाति वाऽन्येषामपीति दीर्घः नीचः ... क्विन्नुतनक्ष्ण नाभवद्व् अवहेत्स कारलो
पः वा वितिदीर्घः । प्रकृतौ यथाजातभावे भवात् विद्यमाने गुणाः संस्कृताः प्राकृतः । गुणसंस्कृतादेव सज्जनेभ्यः । पृ
थग्भूतो जनः पृथग्जनः । विशेषणसमासः । निहीयत इति जहातेः क्तः निहीनः । अपसीदत्यपसदः । पद्लृ । अपपूर्व्
सीदति गकतीति सुभूतिः । जलं अपवारणे जल्पतेऽपवार्यते धूमवन्मः पृषोदरादिः जाल्मः । क्षुद्रं ललाति गृह्
ति आत इति कः अल्पतानाघर्थे कः क्षुल्लकः । रभसस्तु कवर्गाद्दितीयादौ पठति खुल्लकः ... ऽल्प इति अत
कवर्गद्वितीयादिरपि । इतं कंपितं रातिइतरः अथवा सज्जनेभ्योऽन्यत्वादितरः । दशानि हीनजातिकर्मणो वर्वरस्य ॥ भृत

इति भरणीयः पोष्यो भृतः भृत्योऽसंज्ञायामिति क्यप् । दास्या अपत्यं दासेरो दासेयः । क्षुद्राभ्यो वेति ढ्रक् ढश्च वा इति ठ
क् । दस्यते दासः दसु उपक्षेपे दासृ दाने वा दास्यते ऽस्मै दासः दासगोघ्नौ संप्रदाने इति निपातनाद् घञ् । गुपू रक्षणे गुप्य
ते पाल्यत इति गुपेर्यति ण्यत् अनुकंपायां कन् गोप्यकः । चिट प्रेष्यत्वे चिट परप्रेष्यभावे घञर्थे कर्तरि वा टक् चेटकः । नि
युज्यते प्रयोज्यो ऽपि नियोज्यः सौत्रा कृत्यार्थ इति निपातनात् कुत्वाभावः । किं करोतीति किंकरः । दिवा विभा निशा किंयत्तद्बहुषु
पालिधानेनेनात्र विपाटापु किंकरा स्वत्रा किं शब्दः किंविदर्थवृत्तिः । प्रेष्यत इति प्रेष्यः इषगतौ ण्यत् आङ्पूर्वाद् इटोऽत्या
नावृद्धिः । घञि प्रैष्य इति भाषः । ईषगतौ हिंसादाने षु घञि ण्यति वृद्धि गुरूपधत्वाद् कुत्वाभावे प्रेष्यः । भुंक्ते स्वामिभुक्तो
च्छिष्टम् इति भुजिष्यः । किष्यन् भुजिष्यो मृदृत्पषः । परि चरति स्वामिनं चरते ण्वुल् परिचारकः । एकादश सेवकस्य ॥ पोति
परेणाचितः संवर्धितः । चिञ् चयने पराचितः । छन्दति परानुगत्यासंभृत्ये गाच्छतीति पचाद्यच् । परेभ्यो निवापचलो । परिच्छन्द
: प्राप्यभरतोऽपि नितान्तस्य सत्वाभाव इदं परायणी पंदर्शनं । प्रासमनेनुपवाधजं तेवा वत्वं । नितांतपाठेनु पार
स्कंतः प्राप्यभरतोऽपि नितत्वाभाव निपातनं परपोषितलात् परस्माज्जात इति परजातः । परैरेधितः संवर्द्धितः । वेला
रिः ऽपोदासी स्पेनपरपोषितस्य ॥ मंदति मदने स्वपिति मन्दः स्तिमितो मोदमदस्वप्रगतिषु अच् मंदः । तुंदं मुदरं परिमार्ष्टि तु
दशोकयाशिनिकः तुंदपरिमृजः मृजेरद्वादावित्यनेन वाद्वृद्धेर्नुं इत्यनिमार्जः । नालसानिनाज्ञिच्यतिकावितु कार्यं इत्यलसः । ल

अनलसः । वस्त्रार्थे च्छप्रत्ययः आलस्यः । आलस्ययोगाद्धि विना आलस्यात् शीतं मंदं यथा भवति तथा करोतीति शीतकः । शीते
साध्यो कन् । उक्तो दक्षः । अनुष्णोऽलसः । उक्तं च । ... मानू दक्षा शीतयोरस्य पालिंगक इति मेदिनिः । ... अलसस्य
॥ दोतिदक्षः निशीघ्रो भवति दक्षः वृद्धौ शीघ्रार्थे च । अस्य दक्षः । वते यदे पावनेव ... नेयायातेप्रेष्यंते कार्यार्थे मद्गुराव
दुरवृश्चतुरः । पिशाच्च वध वेताल ध्यानः । घात्रिसि ध्यातादिलजित्यस्यो । पिशाच समाधौ ताल ध्यात ... सुरादिः पेशति समाहितो
भवति हृषादित्वान्कल वृपेशल इति माधवी । पटगतो हि तु मासि वृफालि पाटीतादिः । ... पटवादे शः पटुः । सुमुख
त्थान मुखोगस्य मुत्थानः । उक्तं प्रामुकः । ... ॥ वेति चंडालः प्राणुकः प्लवने प्लवः । मतंगस्यापत्यं मातंग इति पोराः २०२
लिकः दिवादिसत्त्वस्य पुण्यकाल वातनत्वा कीर्तिः कीर्तनमस्यादिवाकीर्तिः । अधार्मिकान् जनान् गच्छतीति खवृज
नंगमः । निषीदति पापमत्रास्य निषादः । श्वानं भक्षणार्थे पचतीति श्वपचः । नगरादेः प्रतिवसतीति
निः अंतेवासी । प्रज्ञाद्यण् चांडालः । पुण्यपुमांसं वा कसतीति हिनस्ति पुक्कशः । पुन् कुत्सितं कसतीति गच्छति वा पुक्कस
ः । दश चंडालस्य ॥ भेदा इति एते च किराताद्यवश्यपञ्चं डालानां भेदाः म्लेच्छशब्दवाच्या म्लेच्छ ... तावक भावत इति म्लेच्छ व्यक्ता
यां वाचि पवादेक कीर्त्यादि नुकु म्लेच्छाः तदुक्तं गोमांसभक्षको यस्तु लोकवाह्यं च भाषते । सर्वाचारविहीनो सो म्लेच्छ इत्यभि
धीयत इति । तत्र मयूरपिच्छपादहधानः किरातः । पत्रपरिधानः शवरः । शवरगतौ तालव्यादिः । शवरतदरनूपत्र शावर शावृण्वद्दस्य

ते। स्वभाषाव्यवहारी परभाषानभिज्ञः। पुलिंदः। पुल महत्त्वे। कलिपुलिभ्यां किंदच्। पुलिंदः कथ्यते म्लेच्छे पुलिंदोपि निगद्यत इति
तारपालः। पुलिंदः पत्रसंवर इति रत्नकोषात् पत्रशबरोपि। एते वन्यम्लेच्छजातयः। व्याधो गीतादिना हरिणान् विध्यतीति श्याघ्रघेल
दिनाम्नः व्याधः। मृगवधेनाजीवतीति इगुपधत्वात् कः मृगवधाजीवः। मृगान् वधार्थं याति मृगयाद्ययेति कुः मृगयुः। मृगेषु लुब्ध
अशकः कुत्सायां कन् लुब्धकः। चत्वारि जीवनार्थं मृगघातकस्य॥ कौलेयकः कुले गृहे भवः कुलकुक्षीत्यादि ढकञ् कौलेयकः।
सरमानाम शुनी तस्याः अपत्यं पुमान् सारमेयः। कुकक्क आदाने कोकते वा बाहुलकात् मं संकि वासि वति भ्य उरः। कक्कुतादेशः
कुक्कुरो मध्ये रेफरहितो वा कुत्सादिनः। कुरकुरेत्यनेन इगुपधत्वात् कः। कुरेरच्छुणादयो बहुलमिति उरच् कुगागमश्च कुक्कुरो मध्ये
रेफोपि। मृगान् दशतीति ण्वुल् मृगदंशकः। शुन गतौ ण्वुल् शुनकः। टुओश्वि गतिवृद्ध्योः श्वन्नुक्षन्निति निपातना
त् श्वा॥ कुक्कुरस्य नामानि श्वानः कपिलो मंडलः शुन इति वाचस्पतिः। भष भर्त्सने ण्वुल् भषकः। सप्त कुक्कुरस्य॥ अलति
अल्यते वार्यते दंशनभयात् अलर्क इति स्वामी पृषोदरादिः। योगितो योगश्च योगी तोभत्वं प्रापितः श्वाऽलर्कः॥ शृतिमृ
गयायां शीलाः श्वाविश्व वकुः जतादय इति विश्वपूर्वात् कदेरुः एकं॥ सेति सितं वाकुल कानुप्रश्ये रमनु अपनु सरमाऽनादिः
शुनी गौरादिः एकं॥ वीतिग्राम्यो ग्रामभवः सूकरो विट्चरः विषं विष्ठां चरति अचाल्प अवुः एकं ग्राम्यसूकरस्य॥ वेति तरुण
पशुः समान्य नर्वकरः बर्केर्वाकुलकाद्दरन् मतभेदाद् वर्करो मेषशावक इति राक्षितः। एकं तरुणपशोः॥ आद्य इति बुद संवेदने

२०३

आवोधंते आस्यंते प्राणिनोऽत्र छुट पृषोदरादित्वाल्लं आच्छोदनं। मृगानू व्यधति व्येञ संवरणे घञर्थे भावे कः संप्रसारणं
वल्लादेशो मृगव्यं अन्येष्वपीत्यपि शब्दाड्डा वेड प्रत्ययः त्यप्रे मृगव्यं। क्रिट खिट वित्रासने भावे घञ् आखेटः। मृगयंते ऽस्यां मृग अ
न्वेषणे चुरादावदंतः भिदादित्वादङ् गणपाठसामर्थ्याण्णिलोपं बाधित्वा गुणः परिचर्या पारिचर्या मृगया ऽराधा जागर्या जागरा
णां यत्प्रत्ययो निपातनाद्वा मृगया। चत्वारि आखेटकस्य॥ दक्षिणेति व्याधेन कृतं दाक्षिणागे ईर्मं व्रणं यस्य हरिणस्य स दक्षिणेर्मा लु
ब्धयोग इति आलिङ्गसमासांतः। वानिनि चुर स्तेये अप्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः चुटेति कुत्रादिपाठाद्गुणाभावः चुरायां शीलम
स्य छत्रादिभ्यो णः वृद्धिः चौरः पचाद्यचि चोरोऽपि ताच्छीलिके णेऽपि ष्विकाविदए कृतं कार्यं भवतीति स्त्रियां ङीप् चौरी गौरादित्वान्ङी २०३
षु चौरी वा। एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्येति कटे चौर इति कटए कागारिकः टित्वान् ङीप् एकागारिकी मोषार्थिनो ह्येकागा
रप्रयोजनं। स्तेन चौर्ये चुरादावदंतः स्तेनयतीति चोरयति पचाद्यच् स्तेनः योगविभागान्नाम्नि स्तेभ्यामित्यपि दस्यति उपक्षिणो
ति तसु दसु उपक्षेपे जनिमनिदसिभ्यो युः उणादिकाद्योनादेशाभावः दस्युः तनु करोतीति सव तस्करः तद्बृहतोः करपत्योश्चौ
रदेवतयोः सुट् तलोपश्चेति सुट् तलोपौ। मुष स्तेये मोषयतीति ण्वुल् मोषकः। प्रतिरूपकाद्धि भावरूपके लिमिः प्रतिरोधी। परान् स्कंद
याति गृह्णात्यादत्ते वा परास्कंदी। पाटयंश्चरति पाटच्चरः दीर्घादिः पृषोदरादिः पटच्चरश्च। चोरजीर्णपटयोः पटच्चर इति
नामानुशासनं। मालिनं यथा भवति तथा म्लोचति गच्छति म्लोचतिर्गत्यर्थः सर्वे एवं वा मालिनं यथा भवति तथा म्लोचति म्लुचस्तेऽपवन

णे मालिनः सन्नुन्मोचयति त्रसति वा इगुपधत्वात्कः पृषोदरादिः मलिम्लुचः। दश चौरस्य॥ चोरीति चौरस्य भावः कर्म वा मनोज्ञा
दित्वुञ् चौरादित्वुरस्तेये धात्वर्थे वुञ् नकः चौरिकेति माधवी। स्तेयं स्तेनं चौर्ये स्याच्चौ। रिका चौरिके स्त्रियामिति वाचस्प
ः। स्तेनस्य कर्म स्तेनाद्यन्नलोपश्चेति नलोपः यत्। स्तेयं स्तेयं योगविभागाद्ब्राह्मणादित्वाद्घ्यञि स्तैन्यं। चौरस्य कर्म चौर्यं च
चोरिका चौरकर्मणः॥ लवित्रि लुप्यते व्याप्तिः प्रतेलुप्तं छेदने इत्रन् लोप्त्रं लातेर्दक् नादिभ्य इत्र ध्रावि लुत्रे लोप्त्रमपि ले
न्नवा लोत्रमक्षकाणि चोरितस्य विग्रहः। एकं चौरादिकाधनस्य। वीतिमृगाणां पक्षिणां च बधनाय यन्नियंत्रं यदुपकरणं पाशजाला
दि वितंस्यतेऽलंक्रियते सोऽतन सिभूषः व्यलंकारे घञ् वादीर्घः। वीतंसः। दंतस। एकं॥ उन्माथेति उन्माथ्यते मृगपक्षिबधन
यंत्रकूट संधानयंत्रं निवेश्यते स कूटः माक्रप्यमपि बिलोडने बलीत्यादिना णः उन्माथः कूटाख्यं यंत्रं कूटयंत्रं कूटे
नच्छलेन यंत्रः कूटयंत्रः द्वे इति जालविशेषो वागुरा वा निगच्छति वातेर्भद्रादित्वाद् उरच् गुक्चागमः वागुरा। मृगो वध्यतेऽनया
कूट मृगबंधनी। द्वे मृगबंधनार्थं जालाविशेषस्य। शुल्बेति शुल्ब पूजार्थे व्ययं पूजितं लीयते पृषोदरादिः शुल्वं तालव्यादिः
क्लीवं रज्जुः शुल्वा वराटोऽनेनिष्ट्री कांडे रत्नकोषः। वराटकं कृ रवा सृजेः कुरस्नु गागमश्च सलोपश्च गागमो जशृ
ल्बे यद्वा सृज विसर्गे सृज्यत इति रज्जुः वल्गुक शुशिगु पृषु लघवइति निपातनाद्उः सृशाद्ध्यरसादेशः सस्पंद
न रज्जु वेतुले वररज्जुः स्त्री। वटवेष्टने पचाद्यच् गौरादिङीष् वटी। त्रिगुणे पुंसि स्यात् न्यग्रोधपर्दयोरिति मेदिनि

गुणः प्राग्युक्तः। एवं वलितगुणस्य॥ उद्घाटितं उद्घाटयते उत्तोल्यते जलमनेनेति घटसंघाते चुरादि ल्युट् उद्घाटनं। घटीसहितं
यंत्रं घटीयंत्रं घटीयंत्रं द्वे। प्रहेरस्हृदकूपघेनयंत्रेण जलमुत्तोल्यते तस्य द्वे नाम्नी॥ पुंसीति वपत्यनेन वेमा वेमः सर्वत्रेति
मालिवृत्यक्कुणः अर्द्धयोरादिस्ता द्वे मकोवम पी मरुणः। वपनं वापः तदर्थो दंडो वापदंडः। द्वे वैआँ इति ख्यातस्य॥ स्यूतिसूत्रेषु
तूसत्तापूर्वकि स्वाकुणाभावः सूत्रमावितनपनेविस्तार्थेतेसोसितमित्यादिनातुतं तंतुः नारिपुंसि। वकुपुकामचारादेकेलम
पिसूत्रं तंतुश्च सूत्रतंतुरितिसंहतत्वा। सूत्रतंतुरितिहारावली। द्वे सूत्रस्य॥ वेतिवालिनं वाणिः स्यूतरणावालेति दंडकोभा
षार्थम्शुरादिणपेतादयः वाणिरितिमाधवी॥ वादुलकान्स्तृणिवेणिक्तसिपार्ष्णिचूर्णयदाति वेओनिः। एतवेचवेणीसि २०४
तिसुभूत्यादयः। विविधाऊतिर्व्यूतिः वेओ विपूर्वात् ऊतिपूतीत्यादिनाक्तिन् वालिलोपः संप्रसारणोकारस्य दीर्घत्वं नि
पातनात् व्यूतिः स्ववरस्त्रागाइसतः। क्तोनिऊतीत्यादिनानिपातितः। तन्मतेह्रस्वोकारः॥ उपीधातोः क्तिनि वालिलोपश्च
तिरित्यन्यो। द्वे वस्त्रादीनां वाणिक्रियायाः॥ पुस्तिपुस्त्यते ऽधेते पुस्तं पुस्त स्यादरानादरयोः चुरादि णिच् पुस्तं स्यादिना
काष्ठपुत्रालिकादिरचनक्रकर्मगृह्यत इतिसुभूत्यादयः। मृदा वा दादारुणा वा पत्रवस्त्रेणवा चर्मणा लोहरत्नैः कृतवा
विपुस्तमित्यभिधीयत इति। एकं लेप्यादिशिल्पकर्मणः। पेतिपंचालदेशेभवाः इत्यर्थे कन् ह्रस्वत्वे टाप् पांचा
लिकेति माधवीनेरु क्ते कृस्व त्वे पंचालिकेति डाचेणपाठः। पुत्रिकेतिया वादिकन् पुत्रीनपुत्रिकेति वा। स्यादिनावस्त्रदंतस्त्रं ग

काष्ठशिलादिग्रहः । द्वे पुत्तलीति ख्यातायाः ॥ पीनाति पिटः शब्दसंघातयोः पेटति पेटः । यथा कमंडलुः खलौ पिटकः पेटकः । द्वे पु
स्तकादिस्थापनार्थस्य महापेट इति ख्यातस्य ॥ पेडेति पिडि संघाते गुरोश्चेति अकारात् प्रत्यये टापा भावत्पेडा । मंजूति द्रव्य
जातमत्र मस्जेर्नुमवे सनुनुमागमो मंजूषा द्विजकारादौ कृशीति लोपः ककत कारोपि । केचित्तु पिटकादिभिन्ननुमि
रेकपर्यायद्वयमाहुः । द्वे महापेटिकायाः ॥ विहंगिकेति विहायसा गच्छति विहायसो विहंग वेति निगमः खचारी विहंगमा ॥ विहंगिकेति
कश्चित्तु पाठे विहंगशब्दाद्धाचारादित्वात् कन् विहंगिका भारस्य यष्टिः भारयष्टिः । द्वे वाँडुकस्य ॥ तेतितते विहंगमायाः = पा
लंबत इति शत्वादिलाल्लिनिः तदालंबिपि भूमि कर्षशक्रांति वोढुं अघ्रादिः । कश्यते न कबवेधने घत्रिकावः सर्वो कः द्वे ॥ = पद्यति
पद्यते नया पादः । लिनू कारोपि पत्नेर्शिति कलिलालिवा बाहुः पादूरेव पादूकास्वार्थे कन् ह्रस्वत्वं पादुका । पादे उपनह्यते बध्यते इति
सपदादित्वात् क्विपू नहिवृती त्यादिना दीर्घः नहो धः इति धत्वं बत्वं तकारः । द्वे एपिपादुकायाः ॥ सेति अनुपदमायतिर्यस्या यायामद्दत्य
व्ययीभावः सेवा या नत्र अनुपादं पादाभ्यामप्रमाणवद्धा अनुपदीना अनुपदसर्वेत्यादिना खः अनुपदीना । नेतिनह्यते बध्यते नयेति
दाम्नीत्यादिना ष्ट्रन् नधत्वं बिलात् ङीषू नद्धी । ऋते दीर्घाभवति वर्मरज्जु त्वात् वृधि वपि भ्यां रन्निति रन्न वर्ध्री वध्री अवर्म बंधे भवा वा
ध्रीतिङ्घृ हृवंडः । वरत्रा चर्मपादुका पादुकाया अपि वद्ध्री लुप्यवारात् । त्रीणि वर्मरज्ज्वाः ॥ = ष्यमेति ताङ्घते नयातोड्नीक शिगतिशा
ततयोगतति सो त्रोधातुः पयाघवूतालव्यांत ः । भूवादिगणे पठ्यत इति रक्षितः । दशाकशेनि तालव्यांते वद्गोमी ॥ = आदिनाकशा

द्विगुरुः । एकं वा बुकस्व्याताया: ॥ चेति चंडाल सोपे चांडाली कनूं चंडालेन कृता वा कुलालादिभ्यो वुञ्चि चांडालका । काड़ि
कापि काडि पटिम्य ञ्चोल: कंडोल: चंडालस्तस्य वीणा कंडालवीणा । क्वचित्तु कटोलेति पाठ: । चरालस्य वद्दत्र की चंडाल वह्न
की । वीणाप्लिके ंदराइतिरव्यातस्य ॥ मेति स्वरो नाराचो नाराची । इषे: करणे ल्युट् एषणी स्वार्थे कनू एषणिका । द्वे सुवर्णकाराणां
नाराचा कृतितिलोहतुलाया: ॥ शोतिश्यति तनूकरोति वा कुलेकोडणे: शाणुदाने घाञि वा शाणस्तालेव्यादि: । निकष्यते न गोर
स्त्पादिना घ: निकष: कष: । वीणि कषपट्टिकाया: ॥ व्र[illegible]तिव्रश्चे: करणे ल्युट् व्रश्चन: । पत्रामिव परशुपत्रपरशु: । द्वे सुवर्णा
दिच्छेदिकाया: । इषीति ईषति उंछति ईषते ईषिका डागण्यु क्ताई षिके पेक इति स्वामी । तूलानि ष्कर्षेड वडः कृत्तिकारादिति २०५
डीपू स्वार्थे कनू । सामान्यणवीरणादिशलाकायामीषिकाद द्वयं ञ आवर्तिता मनावर्तितं वा सुवर्णं तानुं चानैक्षिप्यते तत्र वेत्यपरे ।
सुवर्णकारोपकरण तया त्रानि वद्धा । केचित्तु चित्र करकूर्चिकायां वा ॥ तैजेति तैडासेसु वर्णादि न्यावर्त्यते त्रेति ल्युट् तैजस
वर्तनी । मुषस्तेये गुरोश्चहल[illegible] इत्यकार प्रत्यय: टापे ञ मेषामपीति दीर्घत्वे मूषा मूषा वगोरादिङ्गौ वि मूषि सपि । मूषामु
चालावर्तनी मूषीति च वूर्णेव: । द्वे मूषीतिरव्याताया: ॥ भेति दीप्यते न पाग्निरिति भसम भस्त्रनिदी[illegible] । कुयामाम्बु भ
स्त्रिभ्यष्टून्ति तु त्रनपोति इड भाव: अजादित्वा ट्टाप्र भस्त्रा । चर्मणा प्रसिध्यते चर्मप्रसेविका । द्वे चर्मभात्रीति रव्याताया: ॥ ले
तिलनं ती स्फोटयतीति लास्फोटनी पृषोदरादि: । ञ्पास्फोघते विधतेनया ञास्फोटनीति स्वामी । वेधनी तु लास्फोटन्यं

स्फोटनी वृषदंशिकेति वाचस्पतिः । द्वे मणि[illegible]शंखादिवेधनार्थायाः भ्रमणीति ख्यातायाः ॥ कृपेति कृपाण उक्तः । स्त्रियांङ
पुः कृपाणी । कृंतनीति ऽसंवरत्वरनुगौरादिः कर्त्तरी द्वे पत्रीकृतसुवर्णादेः कर्त्तनोपायस्य कातीइति ख्यातस्य तान्वितक
र्त्तन्यपा वा ॥ वृक्षेति वृक्षादनो नंद्यादिः । वृक्षो भिद्यते छिद्यते नेन वृक्षभेदी पाषाणदारणस्य ॥ क्रकेति क्रकचतीति क्रक
प वाद्य वृपाटने इति शावृस्य कचः क्रकचः । करसंवार्य पत्राकारं वक्ककर ✗ द्वे निहारइति ख्यातस्य ॥ टंकेति टंक्यमानं
टंशवृं कायति ऽप्रात इति कः टंक इति स्वामी पाषाणो दार्यते नेन पाषाणदारणः । द्वे टंक इति ख्यातस्य ✝ पत्राद्वे करात इति
ख्यातस्य ॥ स्येति यत् दीने नया इसा राभिदादौ ऽआरा शस्त्र्यामिति साधुः वर्मणे भेदिका वर्मभेदिका । द्वे वर्मवे धस्य
लोहदूरस्य ॥ ऽपार्योद्वये ॥ सूर्मीति सूर्मतेऽग्रौ प्रजाल्य सूर्म इति मप्रत्यये सूरादेशो वौ गौरादि ङीषि सूर्मी तालव्यादि
सूर्मि पाम्मिगोक्षुरभियामी सूर्म्य इति । सूर्मी [illegible] ङ दंते [illegible] ली त्येके गौरादिपाठादेवा निपात इत्यसरुणदत्तः । तिष्ठते रास्त्रास
स्त्रास्थूनेति निपातनात् नकृणः लयात ऊत्वं च स्थूणा । लोहप्रतिमा आयसी प्रतिकृतिः । त्रीणि लोहप्रतिमायाः ॥ शीलेति क
र्मक्रियेवा स्याद्यनोक्तनृत्यगीतवा[illegible]द्यादि चतुःषष्टि बाह्याक्रिया तवालिंगनाद्यभ्यंतराय चतुःषष्टि कला आदिना ह
र्णकरादि कर्मग्रहः एतन्सर्वं शिल्पं त्रायते शल्यते सलकुलवाद्याद्यपदिति पः ऽपत इत्यौ शिल्पं तालव्यादिः एके ॥ प्र
ति प्रतिमीयते सदृशी क्रियते नेनेति ल्युट् प्रतिमानं । प्रतिनिधिर्बिंबस्य प्रतिबिंबं । ऽपातश्चे सङि प्रतिमा । प्रतियातनेन

यायतानिकारो यास्करयोरिति चुरादिः एवं तापुत्र। प्रतियातना। प्रतिक्रियस्य भावस्य सादृश्यमत्र प्रतिच्छाया। प्रतिनिधी
क्रान्ति प्रतिकृति। अर्च्यते सौगुरोऽस्य पकारप्रत्ययेऽर्चा। प्रतिनिधीयते सदृशी क्रियते प्रतिनिधिः किः। उपष्टे मूर्त्तिसदृ
शशिलादिनिर्मित प्रतिरूपकस्य॥ उपेति उपमाने राडि. उपमा। अल्पप्रादि उपमानं। कोविदेतनूपूर्वैः संवध्रंनीति स्थौमी। द्वे
करणे भावे वयेनोपमीयते यावोपमितिः लूपोरे तेनाम्नापूर्वकालिनु प्रतिकृतेरे केति भेदः। वेनि एते समादयः समानीत
वाच्यलिंगाः। वमष्टमवे कूर्मेऽवुसमः। तुल्यया संमितस्तुल्यः। नैवयइति यनूसमानद्वद्दृश्यते त्यदादिना यथार्हं कञ्
क्विनौ सदृक्सदृक्षौ दा- अपि क्वाविझौ षां प्रस्तुतं ते इनि साधुः। सदृशः सदृक्ष कृदृश वेतुवातिसमावः। सहृ-पाधार
लेन वर्त्तते साधर[illegible]णः नोपसर्जनस्येति व्यवस्थितविभाषा वा नृसभावः। समानं मानमस्य समानः। सप्तसदृशस्य॥ उत्ते २०६
ति-[illegible] मौतिभादय उत्तरपदस्था एव सदृशवचना वाच्यलिंगाः स्युरिति पूर्वस्याद्भिदोषः यथा पितृनिभः पुत्रः। मातृनिभा
कन्यादेव निभमपरूपमितिनि। नियतं भाति तः निभः। संकाशते काशृदीप्तौ नालवणात्। घञि संशब्दः समानार्थः सकारः
एवं द्विकः काश इति दीर्घत्वे निकाशः। आदिना भूत[illegible]रूपकल्पादिग्रहः यथा पितृभूतः पितृरूपः पितृकल्पः॥ केतिक
र्मणा संपद्यते कर्मवेशाद्यत् कर्मण्या। कर्माणि विदधाति कुर्वन्नपा-पातक्ष्येपसर्ग इस्तउ· विधा। आर्यते कर्माकरा-पनपे
तिसंज्ञायां समाज्ञेत्यादिना क्यप्रूभृत्या। कर्मणि भृतावेति निर्देशान्न क्यपा क्तित्र वाध्यते भृतिः। म्रियतेनेनेति मतीनू भर्म

२०७

वीयते ऽघत इदमिति वीगतिप्रजनकांत्यसनखादनेषु वीपतिभ्यां तनन्वे तनं। भरणे साधु भरण्यं। ल्युटि भरणं। मूल्यप
णोप्राणुकौ।। निर्विश्यत उपभुज्यते ऽसाविति घञ् निर्वेशः। ११ एकादश वेतनस्य।। सुरेति सुष्ठु रांति ददत्येतामिति आत
श्चोपसर्गे इति कः। सुरा। हलिनो बलस्य प्रियत्वात् हलिप्रिया। जहाति लज्जां मनया पृषोदरादिः हलति विलिखसंग
हलं विलेखने ऽ व लादित्वात् बाहुलात् परिस्रवति क्विपि परिस्रुत्। सुरासुरैर्मथ्यमाना वरुणाज्जाता वरुणात्मजा
। गंधेनोत्तमा गंधोत्तमा। स्वास्वादत्वात् प्रसीदतिस्म प्रसन्ना। इ: कामस्तं रातिददाति ते न्यातश्चेति कः इरा। पूर्वं गोमंचपर्वते
कदंबकोटरे जाता ऽणि कादंबरी पृषोदरादिः। कदंबकोटरे जाता नाम्ना कादंबरीत्युक्ते आगमः। भागुरिमते टापि परिस्रुता
ता।। मदयतीति इषिमदिमुदीत्यादिना किरच् मदिरा: कशिः सौत्रो धातुस्ताल व्यांत: जनेर्यगिति बाहुलकाय कुकश्यं
[illegible] मद्यमाद्यम घयो: करणमिति रंतिदेव। माद्यंत्यनेन मद्यं गद मद चर त्यादिना यत्। सुरादिद्वयोद
शमद्य सामान्यस्य।। न्यबेति पान स्वचितन नार्थयद्रक्षणं वर्णितं तत् न्यवदंशः घञ् एकं चषोऽ इत्रीतिख्यातस्य।। शुंडेति
शुन्ध्यते शुनगतौ अमंतात् डुः शुंडापानगृहं। शुंडापानगृहे मनेतितालव्यादौ मेदिनि: शुंडामद्यं वा शुंडा पि जलहस्ति न्या
मदिराहाविहस्तयोरिति विश्वः। तत्र पानस्थानम पिता तस्यात् शुंडा। पिबत्यत्र पानं। पिबतां तत्र मद: स्यादिति मदस्था
नं। द्वौ मद्यपानस्थानस्य।। मेति वारः क्रमः न्य सहो मधुपानक्रमा मधुवारा:। मधुपानक्रमा:।। नद्वाद्धुवनं द्वे पुन

पुनर्मधुपानक्रममस्य॥ मेरेति मधुकपुष्पं मधुतस्यासवः संधानं घत्रर्थे अदोरप्‌मध्वासवः। मधुनाकृतः संधितः कुल
लादिभ्यो वुन्‌ माधवकः। मधु प्राति क्रान्ति त्वान्‌ मधु। मद्यते च माद्यं त्पनेनवा मधुः। मृद्वीका द्राक्षा तद्विकारो माध्वीकं ने
रुक्तं साधुत्वं। अर्द्धर्चादित्वात्‌ क्लीबमित्यर्थः॥ वत्वारि मधुपुष्पकृतमद्यस्य॥ माद्यतीति यद्यपि शीधुरिक्षुरसैः पक्वैरपक्वै रा
सवो भवेत्‌। मैरेयं धातकीपुष्पगुडधानां बुसंहितमिति माधवः। तथा वकपित्थं पलशतं कर्बुरस्य यच्छ्पाः पंचपलानि मा
क्षिकस्य प्रस्थेमित्येव माधवयोगः तथा सूक्ष्म मनात्वे त्वेदमुक्तं। शेरते ऽनेन शीङोधुगिति धुक्‌ प्रत्ययः शीधुः अर्द्धर्चादिप
ठात्‌ क्लीबं वा पुंनपुंसकयोर्दारुजीवानुस्थाणुशीवधइति त्रिकाण्डशेषः। शीधोः परे एतत्सं वैष इत्यत्र। त्रीणि मद्यविशेषस्यादी २०७
धोः॥ मेदेति मेधतिस्नेह्यते त्पनेन एवुन्‌ मेदकः। भृशं गलति सुवति गलेर्यङ्‌लुगंताद्वजगलः जक्षभक्ष हसतयोरित्यत द्वि
त्वादित्वात्‌ कलविवाङ्कलकानूयलोपे यश्चेवेवजगलइति शान्द्विकः। जगलो भदनद्रुमे। मेदकोपि ऽमद्यवेति ववर्ग तृतीयादि
मेदिनिः। द्वे सुराकल्कस्य मेयादि निख्यानस्य॥ संतिसंधीयते संधानं शाकटफलादीन्‌ वहुकालेसंधीयपत्‌ क्रियते। आमि
वूयते विरक्लृपते ऽभिषवः भाव साधनो वा सुरासंधो वर्त्ते इति स्वामी। अथयम्बो वृत्तम्भि वर्गादिक्रः। द्वे॥ कीतीति किण्वं वेशद्ध
लका द्रुत्वादित्वाद्‌ःउपधा पाश्चेत्वं किण्वं। किण्वं पापे सुराबीज इति विश्वः। नग्नेन उपवासस्त्वाद्यते ऽनाछादनत्वान्‌
यः क्षिपूनग्रहूः उहू नग्नहूनागनहूः। अप्युस्पपन्नोयमित्यसो द्वे नानाद्रव्यकृतसुराबीजस्य॥ कोनिसु रायामंडोग्रभागःका

रणं क्रियावशादुत्तरक्रमः कारोत्तरः। कारोत्तर इति तु स्वामी। द्वे॥ ऽपपेति ऽआसवं तान् संभूय पिबंत्यत्र ऽआपानं पानाय कृतगो-
ष्ठी स्वार्थे कन् पानगोष्ठिका। द्वे सम्मिल्य पानार्थं कृतगोष्ठ्याः। चषतिच चष्यते भक्ष्यते चषकः सरकः शीधुपानेऽपि। सरकः शीधुनो मद्यस्य भाजन-
स्य जयः। ऽपापि शीधूनां सकरोऽपि त्रीणि। सरकं वा नाऽनुतर्षाने ति रत्नकोषः। अनुतर्षंति पातुमिच्छं त्यनेनाति तृषापि पासायां
ल्युट् ऽनुतर्षणं ऽनुतर्षश्च। चषकश्चानुतर्षश्चेति भागुरिः। चत्वारि मद्यपानस्य॥ धातिपूर्वनितांहिनस्ति कूर्दीनुवीहिंसार्थाद्
उकः तानि शाद्योपः धूर्तः। धार्त इति पाठे पाठं ती ऽपार्त्तिः धार्त्तिः तद्योगाद्धार्त्तः ऽपोऽस्नाद्यणि। ऽपक्षै देवयति जिगीषति ग्रस्त्वादित्वा
ताक्कील्पेवालिन्निः ऽअक्षदेवी। किं वं नास्तीति परणे ब्रूते कितवः पृषोदरादिः। ऽपक्षेषु धूर्तः अक्षधूर्तः सप्तमीशौण्डैरिति समा-
सः। द्यूतं करोतीति क्विप् द्यूतकृत्। पंच द्यूतकारस्य॥ स्युरिति तनु कार्यं लग्नः ऽपोलग्नीत्यतः कः स्वार्थे कन् लग्नकः। प्रतिप्रतिनिधिर्भ-
वतीति भुवः संज्ञेति क्विप् प्रतिभूः॥ द्वे लग्नकस्य॥ सेति सभा द्यूतमस्याश्रयत्वेनास्तीति मायिकवद्गी त्यादित्वात् ठन् सभिकः
। सभा द्यूतं सभागृहमिति रुद्रः। द्यूतं कारयंति द्यूतकारकाः स्वार्थे कन्। द्वे साहियारस्य॥ ध्वितिदिवेः क्तः द्यूतः द्यूतं वा ऽअक्षाः पा-
शकाउपायत्वेनात्रसंतीति मनुपूर्शवृशाक्तिस्वाभाव्यान् स्त्रीत्वे ऽअक्षवती। कितवकर्मप्युवाद एकेतवं। द्यूते पदुत्तस्तूऽपनेसप-
णः तद्योगादर्श ऽआद्याविपणः। चत्वारि द्यूतस्य॥ पेतिपण्यते पणः। गृह्यतेऽनेन ग्लहः ग्रहे रपूलत्वं वा। अक्षेषु ग्लहः इति निपातनात् साधुः ह
ऽपाड इति निरख्यातस्य द्वे॥ ऽअक्षा इति ऽअक्षंति वाप्नुवंति ऽअक्ष्य व्याप्नोपचायाद्वा ऽअक्षाः। दीव्यंत्येभिः करणे ल्युट् देवनाः। पाशयते वा

...न्तरमिः पाशैः सोऽत्रास्त्यालय्यानम् एतेनु पाशकाः । त्रीणि पाशकस्य ॥ पेति वामदक्षिणयोः परितः समन्तान्नयनं शारीणां नय
नं परिणायो शारीणामित्यादिना घञ् परिणायः एकं ॥ अष्टौ नि स्थानि येषु श्लिष्टौ पदानि स्थानानि यस्य अष्टापदं अष्टनः संज्ञायामिति
दीर्घः । शारीणां फलं फलकं पट्टः शारिखेलनाधारः । ईश्वरादि प्रायेण पट्टः एव दीव्यन्ति । अष्टापदोऽस्त्री फलके शारीणां फ
लकेपि देवनिमे दिनेः । फलं हेतुसमुत्थस्यात् फलके त्रुटिलाभयोरिति विश्वः । शारिफलं देशान्तरे त्वेव शारिः क्री
डां कुर्वन्ति शूर्पते द्यूतकाले हे वल्लभ द्रोणशारिफलकेन रकुर्मी हताशा एतावशिष्टौ । शारीणां खेलनाधारस्य पट्टस्य पट्ट ॥ प्र
तिदारणि मिश्रकृतं द्यूतं प्राणिद्यूतं । पणपूर्वकं मेषकुक्कुटादियोधनं देवनं प्राणिद्यूतं । सहर्षेण हूयन्ते त्र पुंसी तिघः । आ २०८
ह्वयवदाः यादेशः समाह्वयः द्वे ॥ सर्वलिंगासंग्रहार्थं दसंपूर्णं तोपारिहरति उक्ता इत्यादि । अत्र वर्गेषु ये यौगिकाः शब्दाः मालाका
र मार्दंगिक वैणविक कर्मकार वैराख्य देवि प्रातिभ्वादयः । पुंसि प्रयोगदर्शनस्मिन् लिंगे पुंसि यौगिका उक्तास्ते तद्धितान्त थे
गवशात् तेषां सामान्यतोऽन्यत्रजातेऽपि त्रयोः सत्यां अन्यत्र स्त्रियां क्लीबे वोहनीयाः । यथा मालाकारी स्त्री मालाकारं कुलमित्यादि । येष्प
सो यौगिकाः करणमालिककुंभकारादयः तेषां तानि च वचनं स्त्री मालाकारं कुलमित्यादि । येष्वयौगिकाः करणमालिककुंभ अद्र
दिवत्तान्तरित्यादीनाऽन्यलिंगान्तरे स्त्रीलिंगे क्लीबे वापि वोढव्याः ॥१०॥ इति शूद्रवर्गविवरणं समाप्तं ॥०॥ इति महोपाध्याय कवि
चक्रवर्ति राजपंडित सार्वभौम कलिपंडित चूडामणि महाचार्य रायमुकुटमणि श्रीमद्बृहस्पतिकृतायाममरकोशपदचंद्रिकायां
व्या पदचंद्रिकायां शूद्रप्रधानो वर्गः भूम्यादिकाण्डो नाम द्वितीयः समाप्तः ॥०॥